

> Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház > Alapítási éve: 1861
> 115. évfolyam

Keresztény Magvető

3 2009

PÁL JÁNOS

> A magyar unitáriusok és a zsidók
(1940–1944) <

DR. REZI ELEK

> Ökológiai válság – unitárius válasz <

FODOR ATTILA

> Aranyosszéki halottbúcsúztatók <

KERESZTÉNY MAGVETŐ

---

115. évfolyam • 2009 • 3. szám
Kolozsvár

Tartalom

TANULMÁNYOK

Dr. Rezi Elek

Ökológiai válság – unitárius válasz. A környezettudatos unitárius hit- és életfelfogás formálásának lehetőségei és feladatai 355

Pál János

Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájának tükrében (1940–1944) – I. 381

Dr. Gaal György

Brassai Sámuel és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok 421

Fodor Attila

Aranyosszéki halottbúcsúztatók 435

MŰHELY

Szabó Előd

Prédikálás 1989 előtt és után
(A *Keresztény Magvető*ben megjelent beszédek elemzése alapján) 472

Kocsis Tünde

Istenképzetek fogságában 486

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Szász Ferenc

Isten országa – tegnap és ma (Lk 17,21) 494

<i>Bálint Benczédi Ferenc</i>	
Jákób kútja – Szejkén (Jn 4,6–7).....	499
<i>Pap Mária</i>	
Közösség (1Kor 3,1–6).....	502
<i>Kovács Sándor</i>	
„Végváriak” – otthon (Neh 4,13–14a).....	507

KÖNYVSZEMLE

Leonard Smith: <i>The Unitarians. A Short History</i> (-ács).....	512
Herepei János: <i>Művelődéstörténeti tanulmányok és adattárak</i> (Gaal György).....	514
Egyházi élet – Hírek	518
Tájékoztató szerzőink számára a szerkesztőségünkhöz beküldendő kéziratok formai előkészítéséről.....	521

A kiadvány megjelenését
a Communitas Alapítvány
támogatta

Alapítási éve: 1861. Kiadja az Unitárius Egyház. Megjelenik negyedévenként.

Főszerkesztő: dr. Kovács Sándor

Felelős szerkesztő: dr. Szabó Árpád

Szerkesztő: Jakabffy Tamás

Olvasószerkesztő/korrektor: Kürti Miklós

Műszaki szerkesztő: Ruzsa István

A szerkesztő bizottság tagjai: dr. Czire Szabolcs, Gyerő Dávid, Koppándi Botond, Molnár B. Lehel,
dr. Rezi Elek, dr. Szabó Árpád (a szerkesztő bizottság elnöke), Szász Ferenc

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.

Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.

Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült az Unitárius Egyház Heltai Gáspár Nyomdájában. ISSN 1222-8370.

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church, Romania
CXV • Cluj-Napoca • 2009/3

Contents

STUDIES

dr. Elek Rezi

Ecological Crisis – Unitarian Answer. Possibilities and Necessities of
Promoting the Environmental Centered Unitarian Spirituality 355

János Pál

Anti-Jewish Law within the Nation and the Unitarian Church's Strategy
in Hungary (1940–1944) – 1..... 381

György Gaal

Sámuel Brassai and the Journal of Comparative Literature
(Acta Comparationis Litterarum Universarum)..... 421

Attila Fodor

Funeral Poems in the Aranyosszék Region..... 435

WORKSHOP

Előd Szabó

Preaching before and after 1989. An Analysis of the Sermons Published
in the *Christian Sower* 472

Tünde Kocsis

In the Exile of God's Conceptions..... 486

SERMONS

Ferenc Szász

Kingdom of God – Yesterday and Today..... 494

<i>Ferenc Bálint Benczédi</i> Jacob`s Well – at Szejke	499
<i>Mária Pap</i> Community	502
<i>Sándor Kovács</i> „Those of Border Fortress” – at Home	507

BOOK REVIEW

Leonard Smith: The Unitarians. A Short History (-ács).....	512
Herepei János: <i>Studies and Data Collections of the History of Culture</i> [<i>Művelődéstörténeti tanulmányok és adattárak</i>] (György Gaal).....	514
Church Life – News	518

Year of Foundation: 1861. Edition by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Responsible Editor: **dr. Árpád Szabó**
Editor: **Tamás Jakabffy**
Copyreader: **Miklós Kürti**
Layout: **István Ruzsa**

Members of the Editorial Board: **dr. Szabolcs Czire, Dávid Gyerő, Botond Koppándi, Lehel Molnár B., dr. Elek Rezi, dr. Árpád Szabó** (president), **Ferenc Szász**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.
Printed in the Heltai Gáspár Unitarian Printing House. ISSN 1222-8370.

SEMĂNĂTORUL CREȘTIN

Revistă editată de Biserica Unitariană din Transilvania
CXV • Cluj-Napoca • 2009/3

Conținut

STUDII

dr. Elek Rezi

Criza ecologică – reflexii unitariene. Posibilități și datorii privind formarea concepției de viață și credință unitariană în domeniul protecției conștiente a mediului..... 355

János Pál

Problema evreilor în lumina strategiei constructive naționale și bisericești a Bisericii Unitariene din Ungaria (1940–1944) – I..... 381

dr. György Gaal

Samuel Brassai și *Jurnalul comparativ de Istoria Literaturii*..... 421

Attila Fodor

Versuri de înmormântare din ținutul Arieșului..... 435

ATELIER

Előd Szabó

Predici bisericești înainte și după 1989
(în baza analizei predicilor apărute în *Semănătorul Creștin*) 472

Tünde Kocsis

În priza concepțiilor despre Dumnezeu..... 486

PREDICI

Ferenc Szász

Împărăția Domnului – ieri și astăzi 494

<i>Ferenc Bálint Benczédi</i> Fântâna lui Iacob – la Szejke	499
<i>Mária Pap</i> Comunitate.....	502
<i>Sándor Kovács</i> „Grănicerii” – acasă.....	507

RECENZII

Leonard Smith: <i>Unitarienii. Scurt istoric. [The Unitarians. A Short History]</i> (-ács)	512
Herepei János: <i>Studii și date din istoria culturii</i> <i>[Művelődéstörténeti tanulmányok és adattárak]</i> (György Gaal).....	514
Știri	518

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: dr. Sándor Kovács

Redactor responsabil: dr. Árpád Szabó

Redactor: Tamás Jakabffy

Îngrijirea textelor/corectură: Miklós Kürti

Tehnoredactor: István Ruzsa

Colectivul de redacție: dr. Szabolcs Czire, Dávid Gyerő, Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Elek Rezi, dr. Árpád Szabó (președintele colectivului de redacție), Ferenc Szász

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.

Tipărit în Tipografia Heltaí Gáspár a Bisericii Unitariene. ISSN 1222-8370.

Tanulmányok

DR. REZI ELEK

ÖKOLÓGIAI VÁLSÁG – UNITÁRIUS VÁLASZ

A KÖRNYEZETTUDATOS UNITÁRIUS HIT- ÉS ÉLETFELFOGÁS
FORMÁLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS FELADATAI

Az unitárius etika nemcsak érdeklődéssel követi, hanem a felelősség tudatával és segítőkészséggel támogatja a napjainkban egyre nagyobb veszélyt jelentő ökológiai válság leküzdését célzó törekvéseket. Felelősségünk abból a hitelvi meggyőződésből fakad, hogy a teremtett világ Isten szándékának kifejeződése, és magán hordozza Isten szeretetét, ezért a teremtett világhoz való viszonyulásunkat a tisztelet, a megbecsülés, a gondoskodás és a szeretet kell hogy jellemezze.¹

Az ökológiai válság² az emberi élet feltételét jelentő természetes környezet veszélybe kerülését jelenti (beleértve természetesen az élővilágot is), amelynek szennyezése, rombolása, felelőtlen kihasználása az adott tűréshatárokon túl nemcsak az emberi életet károsítja és veszélyezteti, hanem az életet mint olyant a Földön. A természetes környezet körfolyamatába vagy önműködő mechaniz-

---

¹ Tudatosan használjuk a *teremtett világ* kifejezést, mert vallási meggyőződésünk alapján, a világ Isten teremtői munkájának a kifejeződése. Ebből a felismerésből fakad a minket körülvevő élő és élettelen világ iránti tiszteletünk. Ez természetesen nem gátol abban, hogy az ökológiai kérdésekkel foglalkozó szakmunkák kifejezéseit is használjuk, mint például környezet, környezettan, környezetvédelem, természeti világ stb.

² Az ökológia azt a tudományágat jelöli, amely az élőlények, és környezetük közötti kölcsönhatás-rendszert elemzi az élet fenntartása, gondozása és fejlesztése érdekében. A kifejezés két görög szó összetételéből származik: *oikosz*, jelentése 'ház, környezet, háztartás', és *logia*, jelentése 'tan, ismeret'. Tudomásunk szerint a kifejezést először Ernst Heinrich Haeckel (1834–1919) német biológus használta először, 1866-ban. Lásd Cross, F. I. (szerk.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, London, 1957. 601–602. Az ökológia alapjában véve arra utal, hogyan lehet a Föld az ember méltó lakóhelye, hogyan lehet otthona. Lányi András, a *Liget* című irodalmi és ökológiai folyóirat szerkesztője így magyaráította: *együttéléstan*. Lásd, Lányi András, *együttéléstan* [szándékosan kis kezdőbetűvel!], *A humánökológia a politikai filozófiában*, Budapest, 1999.

musába történő felelőtlen és káros beavatkozások az ökológiai egyensúly olyan megbomlásához vezettek, amely az élet fennmaradását veszélyezteti.

Az ökológiai válságot viszonylag újkeletű problémaként kezelik. Csak a 20. század 60-as, 70-es éveiben törtek fel a veszély leküzdésére irányuló mozgalmak. A valóság azonban az, hogy a természetes környezet károsítása egyidős az ember környezetét alakító tevékenységével. Kezdetben főleg létfenntartása érdekében követett el meggondolatlanságokat: az élelem és ruházat biztosítása végett őrült vadászat során például mértéktelenül apasztotta az állatpopulációt, vagy a szántóföldek kiterjesztése végett kivágta vagy éppen felégette az erdőket.

Az általános tájékoztatás céljával ismertetjük alább a környezetvédő mozgalom elindulását, kibontakozását, valamint azt a folyamatot, ahogyan a regionális szinttől a globális szintig emelkedett, valamint a mozgalom támogatásának kiszélesedését az egyéni kezdeményezésektől a környezetvédelmi szervezeteken keresztül a keresztény egyházak, a világvallások kontextusáig. Ez azért időszerű, mert a veszély napjainkban már globális méretű, és így annak leküzdése is csak globális szinten, az egész Földünkre kiterjedő közös akarattal és cselekvéssel valósulhat meg. Az ember az összefüggések bonyolult rendszerének közvetítésével lép ugyanis kölcsönhatásba a természeti környezettel. Ez a rendszer átfogja az egész Földet, a rendszerben fellépő okok és következményeik tér-idő dimenziói pedig a hagyományos földrajzi határokat is meghaladják.³

A világ közvéleményének figyelmét az ökológiai válságra legelőször *Rachel Carson* (1907–1964) amerikai biológus, természettudományos szakíró 1962-ben megjelent *Néma tavasz* című híres könyvével hívta fel.⁴ Könyvében Carson elsősorban a vegyszerezés következményeinek veszélyeire hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy a mezőgazdasági termelés növelése érdekében használt vegyi anyagok – elsősorban a DDT⁵ – az állatok pusztulásához vezetnek, a táplálékláncban felhalmozódva pedig végzetesen károsíthatják az ember egészségét.

---

³ Szenes Ervin, *Nemzetközi összefogással a környezet védelméért*, Település – Környezet sorozat, Budapest, 1987, 13. Az ökológiai válság globálissá válása folyamatának forrásirodalmára nézve lásd: *Science and Christian Belief*, A Journal concerned with the interaction of science and religion, with particular reference to Christianity, April 1991 (3. füzet) 1, 15–18.; <http://www.ecoearth.info>.

⁴ Carson, Rachel, *Silent Spring*. New York, 1962, Houghton Mifflin Company.

⁵ DDT, a diklór-difenil-triklór-etán rövidítése, nagy hatású rovarmérég. A vegyületet – Gesarol, Guesarol, Neocid, Supracide Combi és Ultracid Combi néven – a második világháborúban a tífuszt, pestist, maláriát és sárgalázt terjesztő tetvek, bolhák és szúnyogok ellen használták. A vegyületet elsőként 1874-ben Othmar Zeidler hozta létre, rovarölő tulajdonságát 1934-ben Paul Hermann Müller fedezte fel, amiért 1948-ban orvosi No-

Az ökológiai válság súlyosságának tényszerű összefoglalását a Római Klub⁶ 1972-ben megjelent jelentése tartalmazta. A *növekedés határai* című jelentés megdöbbentette a világ felelősen gondolkodó embereit.⁷ A jelentést elkészítő szakemberek vészjelző következtetéseket vontak le: „Ha minden így megy tovább, a gazdaság működésének nyersanyagbázisa beszűkül, a termelési hulladékokat befogadó természetes rendszerek összeomlanak, az ipar és a mezőgazdaság egy főre eső termelése csökkenni kezd, s ez hamarosan visszahat az emberiség lélekszámára, az egyes emberi élet körülményeire, illetve az emberiség életkörülményeire. Ha az emberiség politikai és gazdasági célrendszere, az erőforrásokért vetélkedő teendő rangsora nem változik, az emberiség a 21. században egy emberöltő alatt elveszítheti lélekszámának harmadát, s a megmaradtak is méltatlan körülmények közt tengődnek tovább.”⁸ A jelentést számos, megalapozott kritika érte – ezeket a Római Klub további munkáiban figyelembe is vette –, de végső következtetését senki sem vonta kétségbe, vagyis a gátlástalan gazdasági növekedés környezetromboló hatását mindenki bizonyítottan fogadta el. A jelentés stabilizált világmodellje feltételezte az ipari termelés akkori szinten történő állandósulásának globális hatókörű elfogadását („zéró növekedés”).⁹ Tény, hogy

---

bel-díjat kapott. A második világháború után, főleg a mezőgazdasági termelés növelése érdekében rovarirtó szerként széleskörűen használták. Mivel az élő szervezetben felhalmozódhat, károsítja az élővilágot, ezért az 1970-es évekre fokozatosan kivonták a használatból.

⁶ A Római Klub 1968 áprilisában a római Akadémia székházában alakult meg az emberiség jövője iránt felelősséget érző tudósokból, szakmai képviselőkből, politikusokból. Kezdetől fogva a világ „tudós gyülekezete” elnevezéssel azonosították magukat. Célul tűzték ki, hogy időről időre felhívják a nemzetközi szervezetek és a nemzeti kormányok felelős képviselőinek figyelmét az emberiség veszélyeztetett helyzeteire, egy-egy konkrét világprobléma felvázolásával és tanulmányozásával. Megemlítjük, hogy a Római Klub 1977. és 1978. évi jelentésének összeállításánál két magyar tudós is bábáskodott: Gábor Dénes, *A hulladék korszak után* (a nyersanyagok újrafelhasználásáról) és László Ervin, *Célok az emberiségnek* (a világszolidaritásról). Az 1981-ben megjelent, *A tanulás végtelen látóhatára* című jelentés szerzői közösségének Mircea Malița román tudós is tagja volt.

⁷ Meadows, Donella H. – Meadows, Denis L. – Randers, Jorgen – Behrens, William W.: *The Limits of Growth*, Universe Books, 1972. A tanulmány részletes elemzését lásd: Kórán Imre, *Világmodellek*. Budapest, 1980, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

⁸ Zlinszky János ifj.: *Az egyházak gyakorlati kezdeményezései az ökológiai gondolkodás és környezettudatos magatartás terjesztése érdekében*, In Jávor Benedek (felelős szerkesztő), *Felelőségünk a teremtett világért (Egyházi dokumentumok az ökológiai válságról)*. Budapest, 2004, Védegylet. 8.

⁹ A jelentés „zéró növekedésének”-ajánlásával főleg a fejlődő országok szakemberei fejezték ki elégedetlenségüket, mert értelmezésük szerint a növekedés korlátozása egyet jelentene az elmaradottságuk fenntartásával, a növekvő népességük élelmezésgondjainak megoldatlanságával, a jövőbe vetett hit elvesztésével, amit politikailag nem vállalhattak fel.

az egész világra kiterjedő ajánlás elfogadásának valószínűsége már az 1970-es években is csekély volt, s megvalósításának ma sincs reális lehetősége, viszont a nemzetközi környezetvédelmi együttműködés elodázhatatlan szükségességére történő felszólítás igenis vállalhatónak bizonyult.

Bár a jelentést összeállítók vészjelző üzenetét kétkedve fogadta a közvélemény, egyre szélesebb körben kezdtek rádöbbseni arra, hogy az emberiség kénytelen átértékelni életvitelének formáit, lehetőségeit, eszközeit és módjait, mert az addigi korlátlan fejlődésbe vetett hitét valóban megingatták a biológiai egyensúly megbomlásának félreérthetetlen jelei.

A Római Klub jelentése kétségtelenül befolyásolta az ENSZ által elindított környezetvédelmi világkonferenciák tíz évenkénti megszervezését, amelyek a cselekvés útjára terelték a közgondolkodást.

Az első környezetvédelmi világkonferenciát 1972-ben Stockholmban tartották, 113 ország képviselőinek részvételével.¹⁰ A konferencia résztvevői három alapvető kérdésben jutottak közös nevezőre:

– elfogadtak egy 26 pontból álló nyilatkozatot, amelyben a világ országainak jelenlevő képviselői elismerték, hogy új magatartási szabályok és kötelezettségek kialakítására, azaz környezeti etikára van szükség.

– jóváhagytak egy 109 ajánlásból álló akcióprogramot, amely felhívással fordult valamennyi kormányhoz, ENSZ-intézményhez, kormányközi és civil szervezethez, hogy rendkívüli intézkedések megtételével működjenek együtt a környezeti problémák megoldása érdekében.

– megállapodtak, hogy az ENSZ keretén belül egy olyan intézményrendszer felállítására van szükség, amely megfelelő szervezeti és pénzügyi keretek létrehozását szorgalmazza a nemzetközi együttműködés folyamatosságának biztosításáért.

A stockholmi konferencia alapozta meg politikailag a környezetvédelemnek mint önálló kormányzati szakterületnek a létjogosultságát az önkormányzati, az országos és a nemzetközi politikában.

A környezet védelmével foglalkozó első ENSZ-konferencia jelentőségét kiemelve június 5-ét (a stockholmi tanácskozás kezdőnapját) környezetvédelmi világnapnak nyilvánították.

---

¹⁰ A helyszín megválasztását jelentős mértékben az a tény motiválta, hogy az 1960-as évek végén aggasztó méreteket kezdett öltetni a skandináv térség természeti értékeinek (tavak, erdők) légszennyeződéssből eredő savasodás általi pusztulása.

A stockholmi konferencia hívta életre az ENSZ Környezeti Programját (UNEP)¹¹, amely a katalizátor szerepét tölti be: kezdeményez, ösztönöz, támogat, kiegészít, felgyorsítja a nemzeti és nemzetközi környezetvédelmi munkákat.¹² Székhelynek Nairobít javasolták, de regionális irodák működtetését is kilátásba helyezték Genfben, New Yorkban, Bangkokban, Mexico Cityben és Beirutban.

A világgkonferencián fogalmazódott meg az egész emberiség lelkiismeretéhez szóló felhívás: „Csak egy Földünk van, amelyet nem apáinktól örököltünk, hanem unokáinktól vettünk kölcsön.”¹³

A következő nagyszabású környezetvédelmi világgkonferenciát tíz év múlva, 1982-ben tartották Nairobiban.¹⁴ A konferencia fő célja az volt, hogy felmérjék: hogyan alakult a világ környezeti állapota a stockholmi konferencia óta. A konferencia számvetést készített arról, milyen mértékben sikerült végrehajtani a Stockholmban elfogadott akciótervet, és ezáltal hogyan változott meg a világ környezeti helyzete.

A Nairobiban tartott világgértekezlet indítást adott arra, hogy az ENSZ 1983-as közgyűlésén, megalakítsák a Környezet és Fejlesztés Világbizottságát¹⁵, amely később „Brundtland Bizottság” néven vált ismertté.¹⁶ A Brundtland Bizottság megbízatása hármas célt ölelt fel:

- ismételten vizsgálja meg a környezetvédelem és a fejlesztés kritikus kérdéseit, dolgozzon ki reális javaslatokat kezelésükre,
- tegyen javaslatot új nemzetközi együttműködési formákra és
- kezdeményezzen olyan programokat, amelyek pozitívan befolyásolják a magánszemélyek, önkéntes szervezetek, vállalatok, intézmények és kormányok környezeti érzékenységét és akciókészségét.

¹¹ United Nations Environment Program.

¹² Szenes E.: i.m. 21.

¹³ Barbara Ward és René Dubas tanulmányában hangzott el. Lásd Szenes Ervin, i.m. 176.; Ward, Barbara – Dubas, Renée: *Only One Earth*. New York, 1973, Ballantine Books.

¹⁴ A konferencia fő témája: Az emberi környezet védelme. A konferencián a környezetvédelemmel foglalkozó kormányközi és nem kormányzati nemzetközi szervezetek magas szintű képviselői vettek részt. A konferencia képviselői elfogadták a tíz pontból álló Nairobi Nyilatkozatot. A Nyilatkozat 9. pontja leszögezte: „A környezeti károsodás megelőzése sokkal ésszerűbb, mint a keletkezett kár fáradságos és költséges helyreállítása. A környezet jelentőségét tudatosítani kell tájékoztatással, neveléssel, oktatással. A társadalmi szervezetek ebben jelentős szerepet játszanak.” Lásd Szenes, i. m. 35.

¹⁵ World Commission on Environment and Development – WCED.

¹⁶ A bizottság az elnevezését onnan kapta, hogy az elnöke Gro Harlem Brundtland asszony, Norvégia akkori miniszterelnöke.

A Brundtland Bizottság jelentése – amelyet az ENSZ közgyűlésének 1987. évi ülészaka egyhangúlag elfogadott – világméretű kihívásként értékelte az 1980-as évek végére kialakult helyzetet. Leszögezte, hogy a hármas cél olyan egymással összefüggő változásokat mutat, amelyek „újfajta kapcsolatokat hoztak létre a globális ökonómia és a globális ökológia között. A múltban a gazdasági fejlődés környezetre gyakorolt hatása miatt aggódtunk. Most arra kényszerülünk, hogy az »ökológiai stressz« gazdasági kilátásainkra gyakorolt hatásával törődjünk.”¹⁷ A bizottság jelentése, figyelembe véve az eredményeket és hiányosságokat, részletesen felvázolta a környezet és fejlesztés 2000-ig és az azt követő időszakig nyúló világstratégiáját.

A jelentés szerzői összekapcsolták a népesség növekedésének, a környezet szennyeződésének és a természeti erőforrások túlzott használatának kölcsönhatásait, de – ellentétben a Római Klub jelentésében foglaltakkal – nem javasolták a gazdaság fejlődésének drasztikus visszafogását. Új környezetvédelmi modellt fogalmaztak meg, a fenntartható fejlődés¹⁸ elvét, amely a továbbiakban az ENSZ, de főleg az Európai Unió általános alapelvevé vált a környezetpolitikai tervezésben és végrehajtásban. A fenntartható fejlődés olyan természeti, gazdasági és társadalmi modell, amely a mennyiségi növekedés és a minőségi fejlődés elemeit egyaránt magába foglalja, viszont ezek aránya szükségszerűen eltérő lesz a konkrét országok esetében.¹⁹

Húsz év múlva, 1992. júniusában a Rio de Janeiróban tartott környezetvédelmi világkonferencia tevékenységének középpontjában öt alapvető dokumentum vitája, elfogadása és aláírása állt.²⁰ A konferencián megfogalmaztak egy fontos

---

¹⁷ Petrányi Miklós (szerk.), *Közös Jövők* (A Környezet és Fejlesztés Világbizottság jelentése). Budapest, 1998, Mezőgazdasági Kiadó. 54.

¹⁸ A fenntartható fejlődés olyan összetett folyamat, amely biztosítani tudja a jelen szükségleteinek kielégítését anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékek lehetőségeit saját szükségleteik kielégítésére. A fogalom általában a fenntartható gazdasági, ökológiai és társadalmi fejlődésre vonatkozik. A Római Klub 1972-ben megjelent jelentésében már szerepelt a fenntarthatóság elve; a szerzők fenntarthatónak azt a társadalmat nevezték, amely képes nemzedékeken át fennmaradni, elég előrelátó, elég rugalmas és elég bölcs ahhoz, hogy ne ássa alá saját fizikai vagy társadalmi éltető rendszerét; a fenntarthatóságot a gazdasági fejlődés korlátozásával, némely esetekben drasztikus csökkentésével kívánták elérni.

¹⁹ Ez a koncepció eloszlatta a fejlődő országok korábbi aggodalmait („zéró növekedés”) a mennyiségi és minőségi jellegű gazdasági növekedés (termelés és a fogyasztás) céljaival kapcsolatosan, de tudatosult, hogy a környezetkímélés az erőforrás-takarékosság minden vonatkozásban elsőrendű feladat.

²⁰ Részletes ismertetésüket lásd: Bulla Miklós (szerk.), *Feladatok a XXI. századra. Az ENSZ Környezet és Fejlesztés Világkonferencia dokumentumai*. Budapest, 1993, Föld Napja

nyilatkozatot²¹, amelyben igyekeztek érvényt szerezni a fenntartható fejlődés korábban megfogalmazott elvének. A nyilatkozat a fenntartható fejlődés huszonhét alapelvét tartalmazta, amelyekből körvonalazódott, hogy mind a termelést, mind a fogyasztást és a népességgpolitikát a fenntartható fejlődés követelményeinek kell alárendelni, s ezáltal a közeljövő nemzetközi környezetvédelmi együttműködését új alapokra lehet helyezni. A világkonferencián két jogilag kötelező érvényű megállapodást is aláírtak: az egyik az éghajlatváltozással kapcsolatos védekezési stratégiákról, a második a biológiai sokféleség (biodiverzitás) megőrzéséről szolt.

A konferencián a vallási, teológiai, etikai szemlélet erőteljesebben jelentkezett, mint a korábbi világtalálkozókon. A konferenciára való előkészület jegyében 1990-ben különleges jelentőséget adtak a Béke Világnapjának. II. János Pál pápa 1990. január 1-jén üzenetet tett közzé *Békesség a Teremtő Istennel, Békesség az egész teremtett világgal* címen, amelyben rámutatott az ökológiai válság erkölcsi vetületeire, és valamennyi keresztény megkülönböztetett felelősségére a veszélyek elhárításában.

A Rióban elfogadott „Szent Föld Közösség”²² nyilatkozatból kiemeljük a fontosabb követelményeket, elvárásokat:

- az ökológiai válság az ember lelki krízisének tünete, amely a közömbös-ségből fakad,
- minden teremtmény a másakra van utalva, és az alól nem kivétel az ember sem,
- Isten különbözik a teremtett világtól, mégis tevékenykedik abban; tevékenysége szeretetéből fakad,
- át kell formálnunk magatartásunkat, és a természetben megnyilvánuló isteni törvényekkel szemben újfajta, fokozott tiszteletet kell tanúsítanunk,
- egyének és közösségek dolgozzanak ki egy ún. föld-etikát (Earth Ethics), amelynek mély lelki irányulása legyen,
- a világmindenség szent és egyetlenség, mert Istenhez tartozik,
- a környezet iránti tiszteletünk mindig Isten akaratához kell hogy igazodjék.

A következő világkonferenciát, a Fenntartható Fejlődés Világfóruma elnevezéssel, 2002-ben a dél-afrikai Johannesburgban rendezték meg.²³ Ezen átte-

---

Alapítvány.

²¹ *Rio Declaration on Environment and Development* (Riói Nyilatkozat a Környezetről és a Fejlődésről), lásd: <http://www.unep.org>.

²² Wilkinson, L.: *Christianity and the Environment: Reflections on Rio and Au Sable*, Science and Christian Belief, October 1993, 5. füzet, 2. szám, 139–145.

²³ Lásd: *Report of the World Summit on Sustainable Development*, Johannesburg, South Africa, 26 August – 4 September, 2002, Lásd, http://www.ufft.hu/nemzetkozi_dokumen

kintették a riói konferencia óta eltelt tíz évet, értékelték az elért eredményeket, a kitűzött célok megvalósulását, illetve feltárták a megvalósítást akadályozó tényezőket, a mulasztások okait. A konferencia résztvevői megállapították: annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedek során egyre nyilvánvalóbbá, nemzetközileg általánosan elfogadottá vált a társadalom gazdasági fejlődése és a környezet védelme közötti szoros kölcsönhatás, mégis igen kevés intézkedés történt a környezeti és fejlesztési szempontoknak a gazdasági tervezésbe és a döntéshozatalba történő integrálása érdekében. A nemzetközi környezetvédelmi együttműködés számos területén történt ugyan jelentős előrelépés, Földünk általános környezeti állapota összességében mégis erőteljesen romlott. Ez különösen vonatkozik az ózonréteg vékonyodására, a globális éghajlatváltozás növekvő kockázataira, a természeti erőforrások kimerülésére. Ezzel párhuzamosan a társadalmak közötti fejlettségi, átlagos életminőségi különbségek is nagymértékben nőttek, s ebben óriási szerepe van az erőforrásokhoz való hozzáférésben, azok hasznosításának hatékonyságában megmutatkozó különbségeknek.

A johannesburgi világkonferencia során a részt vevő államok elfogadtak egy politikai nyilatkozatot és egy végrehajtási tervet²⁴, amely az alábbi főbb pontokat tartalmazta:

- a vízellátás/közegészségügy terén azt a célt fogalmazták meg, hogy 2015-ig felére kell csökkenteni azoknak a számát, akik nem jutnak megfelelő ivóvízhez, illetve még a minimális közegészségügyi szolgáltatásokat is nélkülözik,

- az energia vonatkozásában megegyezés született az energiahordozókhoz való minél szélesebb hozzájutásról, de az Európai Unió és az Egyesült Államok közötti nézeteltérések miatt nem sikerült konkrét célokat meghatározni a megújuló energiaforrások (például nap- és szélenergia) egyre növekvő kihasználásával kapcsolatban,

- a halászat terén 2015-ig újra kell szaporítani a túlhalászat miatt kipusztulással fenyegetett halfajokat, mert ennek elmaradása veszélyeztetheti a tengerek élővilágát. A tengeri élővilág egyensúlyának felborulása a halászat által biztosított élelem-utánpótlásban is gondokat okozhat a jövőben,

- a vegyi anyagokkal kapcsolatosan elhatározták, hogy 2020-ig el kell jutni odáig, hogy a vegyi anyagokat az emberi egészségre és a természetre nem ártal-

---

tumok/johannesburg.

²⁴ *Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development*, Johannesburg, South Africa, 26 August – 4 September, 2002, Lásd, http://www.ufft.hu/nemzetkozi_dokumentumok/johannesburg.

mas módszerekkel állítsák elő. A veszélyes hulladék tárolását vagy megsemmisítését szintén ellenőrzött és biztos módon kell végezni,

– az egészségügy terén elfogadták a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) korábbi határozatát, amely kimondta: a gyógyszergyártók szabadalmi nem akadályozhatják meg a szegény országokat, hogy akár nem szabadalmaztatott gyógyszerekkel is enyhítsék a rászorulókat bajait. Ez abból a szempontból fontos kérdés, mivel a legtöbb fejlődő ország nem képes például a drága AIDS-gyógyszerek megvásárlására, így a kór áldozatainak élete megpecsételődik. A fejlődő országok sajátos helyzetére való tekintettel két akciótervet fogalmaztak meg: az egyik akcióterv az egészségügyi ellátásra vonatkozott; leszögezte, hogy az egészségügyi ellátás terén figyelemmel kell lenni az alapvető emberi jogokra, de a helyi vallási és kulturális hagyományokra is; a másik akcióterv a segélyek növelését szorgalmazta azáltal, hogy a fejlett országok nemzeti jövedelmük 0,7 százalékát utalják át segélyként a fejlődő országok számára. A szegénység enyhítése érdekében a résztvevők megállapodtak a segélyeket kiegészítő szolidaritási alap létrehozásában, amelybe önkéntes módon utalhatnak át összegeket az államok,

– a globalizációval kapcsolatosan elismerték azt, hogy ennek van jó és rossz oldala. Miközben új lehetőségeket nyújt a világgazdasági növekedéshez és a magasabb életszínvonal eléréséhez, a szegényebb országok különleges hátrányokat szenvednek, s emiatt azokat sürgősen be kell vonni a profitálók körébe.

– a biológiai sokféleség megőrzése érdekében 2010-ig mérsékelni kell a kihalófélben lévő állat- és növényfajok pusztulásának folyamatát,

– az akciótervben leszögezték, hogy a fenntartható fejlődéshez mind nemzeti, mind nemzetközi szinten alapvető fontosságú a felelősségteljes politikai kormányzati tevékenység. Ezért a segélyeket, támogatásokat csak olyan államokba szabad eljuttatni, amelyekben a demokratikus intézmények már működnek, és a korrupció visszaszorulóban van,

– a részt vevő országok megállapodtak, hogy 2005-ig nemzeti stratégiai terveket dolgoznak ki erőforrásaik megőrzéséről a jövő nemzedékek számára.

Láthatjuk, hogy a johannesburgi környezetvédelmi világkonferencia ajánlásai, stratégiái, követelményei, figyelmeztetései éppen napjaink és a közeljövő globális és regionális, kollektív és individuális cselekvési lehetőségeiről szólnak.

A megalakuló és megerősödő Európai Unió programjainak, célkitűzéseinek kezdettől fogva kiemelt fontosságú alapelvei közé tartozott a környezetvédelem. Már az 1997-ben tartott amszterdami csúcson bekerült az EU alapokmányába a fenntartható fejlődés elve. Az EU felkérte a kormányokat, hogy 2007. június 30-ig készítsék el a nemzeti fenntartható fejlődési stratégiájukat. Az EU-s felkérés teljesítésével kapcsolatosan érdemes megemlítenünk, hogy Magyarország

kormányára már 2007. júniusában, míg Románia kormányára 2008. november 12-i ülésén fogadta el a nemzeti fenntartható fejlődési stratégiát (több mint egy évvel később az uniós elvárásokhoz képest).²⁵

Napjainkban az Európai Unió környezetvédelmi programja meghatározta azokat a legfontosabb környezetjogi alapelveket, amelyeknek betartása minden tagállam kötelessége. Az alapelvek közül a következőkre irányítjuk a figyelmet:²⁶

- az elővigyázatosság elve alapján a környezeti ártalmakat tudatosan meg kell előzni, a megelőzés eszköze a környezeti hatáselemzés;
- a magas szintű védelem elve arra utal, hogy Nyugat-Európában a lehető legmagasabb szintű technikát kell alkalmazni a környezetvédelemre;
- az integrálás elve azt szorgalmazza, hogy a környezetvédelmet a gazdaságpolitikába, a társadalmi tevékenységbe kell integrálni;
- a szubszidiaritás elve a hatalmi szintek közötti munkamegosztásról szól, a különféle problémákat a keletkezési szinten kell megoldani, az EU csak akkor lép közbe, ha a tagállam nem tud megfelelő eredményt elérni;
- a helyettesítés elve arra hívja fel a figyelmet, hogy a magasabb veszéllyel járó technikát alacsonyabb veszéllyel járóra kell cserélni, illetve a környezetre veszélyes anyagok betiltása;
- a biodiverzitás elve az élővilág sokféleségének a megőrzésére, védelmére utal;
- az együttműködés elve az információs kötelezettségeket hivatott szabályozni a tagországokon belül, illetve a tagországok között;
- a fenntartható fejlődés elve alapján a jelen nemzedék szükségleteit úgy kell kielégíteni, hogy ne veszélyeztessük a jövő nemzedékek lehetőségeit saját szükségleteik kielégítésére; A fenntartható fejlődés elve a szükségletek kielégítését figyelembe véve a fenntartható ipar és a fenntartható társadalom területeire összpontosít.

A fenntartható ipar alapelveinek főbb követelményei: az előállított termék ne tartalmazzon mérgező anyagot, a termék alkatrészeiben és anyagaiban felújítható, újrahasznosítható legyen, olyan termékek forgalmazása a piacon, aminek az élettartama elég hosszú, a termék előállításához szükséges anyag és energia csökkenjen, a nem megújítható erőforrások minimalizálása a termék előállítása

---

²⁵ A magyar országgyűlés 2008 májusában hozott határozatot a *Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács* létrehozásáról, lásd: <http://www.nfft.hu>; *Strategia Națională pentru Dezvoltare Durabilă*, lásd: <http://strategia.ncsd.ro>

²⁶ A részletesebb tájékozódás érdekében lásd: <http://europa.eu/documents>.

során hulladékszegény technológiát alkalmazzon (vagy a hulladék hasznosításáról legyenek megvalósítható tervek).

A fenntartható társadalom alapelvei: egészséges környezetben élni minden ember alapvető emberi joga, az életközösségek tisztelete és védelme, a közösségek képessé tétele arra, hogy a környezetükről gondoskodni tudjanak, a szolidaritás elvének kiterjesztése a közösségek tagjai között, globális együttműködés kialakítása a világon, a környezetvédelem kötelező oktatása.

Az Európai Unió elvárja, hogy minden ország pénzügyi kereteket biztosítson a környezetvédelemhez. Az EU pénzügyi eszköze a környezetvédelem finanszírozására a LIFE program, amely társfinanszírozás keretében támogatja a környezetvédelmi tevékenységeket.²⁷ A LIFE általános célja a közösségi környezetvédelmi politika és jogalkotás korszerűsítésének, végrehajtásának segítése, három területen nyújt támogatást:

1. *Természetvédelem*: a természetes élőhelyek, a vadon élő flóra és fauna megőrzését szolgáló tevékenységekkel kapcsolatos pályázatok (47%-a a rendelkezésre álló keretnek)

2. *Környezetvédelem*: a gazdasági tevékenységekhez és helyi hatóságokhoz kapcsolódó életvédelmi projekteket, valamint a közösségi törvényhozást és politikákat támogató előkészítő tevékenységeket támogat (47%)

3. *Harmadik országok támogatása*: a Földközi- és a Balti-tengerrel határos harmadik országok részére adott technikai segítségnyújtást jelenti. (6%)

Az Európai Unió konkrét intézkedéseinek a megvalósítását a kormányoknak, a civil szervezeteknek²⁸ és természetesen az egyházaknak is támogatniuk kell. „Azt mondani, hogy aggódunk a természetért, még nem elég; meg kell találnunk helyét beszédeinkben, tanításainkban és lelki gondozásaink során is. Mi

---

²⁷ A LIFE programban részt vehet minden természetes vagy az Európai Unióban alapított jogi személy, de a LIFE támogatás kizárja egyidejűleg más EU-s pályázatból történő támogatás elnyerését, lásd, <http://europa.eu/documents>.

²⁸ Az államhatalomtól függetlenül szerveződő közösségek személyes és intézményes hálózatát tekintik civil társadalomnak. A legismertebb civil szervezetek az egyházak – amennyiben nem állnak állami befolyás alatt –, a különböző jótékonyági, illetve segítő intézmények (pl. Vöröskereszt), illetve szakmai érdekvédelmi szervezetek (például szakszervezetek) és egyesületek (pl. Zöld Erdély Egyesület, ODFIE, ULOSZ, IKE). Romániában a legtöbb környezetvédő civil szervezet Erdélyben működik, lásd: <http://www.erdely.ma/kornyezetunk>.

magunk mögött hagytuk az Édent, ezért Isten segítségével arra kell törekednünk, hogy megfelelő utakat találjunk Földünk áldottabbá tételére.”²⁹

Megjegyezzük, hogy a környezetvédelmi gondok azonnali megoldásának halogatása a kormányok részéről olyan mozgalmak kialakulásához vezetett, amelyek politikai síkon³⁰ próbálják befolyásolni az állami döntéseket. Ezek a mozgalmak „zöld pártokként” (vagy egyszerűen „zöldekként”) folytatják tevékenységüket, de már parlamenti síkon. A különböző országokban aktívan tevékenykedő zöld pártok, politikai vonatkozásban, nem sorolhatók egyértelműen a bal- vagy a jobboldalhoz. Ez az irányulás országról országra változik, mert az ökológiai szemlélet egyaránt alátámaszthat jobb- és baloldali célokat és érdekeket, egyaránt levonhatók belőle jobb- és baloldali következtetések.³¹

A keresztény egyházak ökológiai elkötelezettsége nem újkeletű jelenség, de tény, hogy az 1960-as évektől kibontakozó ökológiai mozgalom az egyházakat

²⁹ Hornby, Irène: *Strangers in the Garden, Inquirer*, No. 7158, 6 June, 1987, 2.; A világ legnagyobb független környezet- és természetvédelmi szervezete a Greenpeace, amelyet 1971-ben alapítottak a kanadai Vancouverben. Célja, hogy kampányaival terjessze a környezettudatos szemléletet és életmódot, ugyanakkor tiltakozzék a környezet rombolása, tisztítása ellen.

³⁰ Szabó Máté: *Zöldek, alternatívok, környezetvédők, Az ökológiai mozgalmak elmélete és politikája*. Budapest, 1985, Gondolat.

³¹ A szemléltetés érdekében idézünk a magyarországi Magyar Szociális Zöld Párt programjából: „Az emberiségnek gyökeresen újra kell gondolnia a világgal és a természettel való viszonyát ... *Bolygónk ökológiai katasztrófát él át – nem pedig fog átél*ni, ahogyan azt évtizedek óta halljuk. Ez már jelen idő! Csupán néhány év kell ahhoz, hogy az eddigi kényelmes és nyugodt életet biztosító Föld katasztrófális események helyszíne legyen. Ehhez az állapothoz mindenhol, így Magyarországon is bizonyos társadalmi jelenségek vezettek. Ennek vizsgálatánál három kérdést kell feltenni: 1. Állapotfelmérés: hol állunk most? 2. A probléma hátterének feltárása: hogyan jutottunk el ideig? 3. A probléma megoldása: hogyan tovább?

... Mi olyan elvek mentén javaslunk megoldásokat, amiket eddig senki nem mert felvetni és megvalósítani. Nem lesz ebben semmi meglepő, hiszen a Zöld Párt a haladás jegyében mindkét nem és bármely társadalmi réteg valamennyi korosztálya számára megoldást kínál progresszív felelős programjának köszönhetően. Ez a program a III. évezred elvárásaihoz alkalmazkodva a jőzön ész és a fejlődés politikáját képviseli az emberi tényezők maximális figyelembevételével.

Meglátásunk szerint az emberiség mára eljutott az önként vállalt modernkori rabszolgaság állapotába, amelynek jármát a fogyasztói társadalom mókuskerekében való pörgés közben észrevétlenül és szinte tudattalanul vette magára. Olyan időszakban élünk, amelyben a világ – a természet és az emberiség – csodálatos értékeinek jelentőségét felülmúlja az anyagság délibábjába vetett hit és a pénz utáni hajsza, aminek jegyében mindenáron és mindenkin átgázolva folyik az egyre elkeseredettebb harc.” Lásd: <http://www.zoldpart.hu>.

is arra készítette, hogy mélyebben, nagyobb felelősséggel viszonyuljanak a problémához, amely – globális jellegéből adódóan – ma már a világvallások közötti párbeszéd egyik alapvető témája lett.

Dolgozatunkban a terjedelemre való tekintettel nem térünk ki a különböző keresztény egyházak álláspontjára vagy a vallásközi párbeszéd jelentőségére az ökológiai válsággal kapcsolatosan³², de az unitárius hit- és életfelfogás évszázados reflexióira röviden utalunk azzal a szándékkal, hogy alaposabb számbavételre és tanulmányozásra készítsünk a téma területén.

Az unitárius teológiai irodalomban már a reformáció korától találunk utalásokat a teremtett világ iránti tiszteletre, de az első munka, amely tudatosan felhívja a figyelmet az élő és az élettelen világ (szubhumán élet) iránti helyes viszonyulásra, az a Channing–Thacher–Krizsa-féle káté.³³ Érdemes idéznünk a káté idevonatkozó kérdését és feleletét:

„Vannak-e kötelességeid az oktalan állatok és a lelketlen természet iránt?”

1. Az oktalan állatok is Isten művei. Az Isten iránti tisztelet megkívánja, hogy az ő munkáival illő kímélettel bánjanak, könnyelműségből azokat soha ne kínozzam, erejük felett ne terheljem s gondjukat viseljem.

2. A lelketlen természetet is, mint Isten munkáját tartozom kímélni, a növényeket, csemetéket, fákat ápolni, s ültetés, oltás által szaporítani; csupa pajkoságból s ok nélkül nem pusztítani, mert vétek azt rongálni, aminek én és embertársaim hasznát vehetjük.

3. A bölcs és jóságos Isten dicsőségét a növények és ásványok országában is kötelességem bámulva szemlélni, e földi hazámat ipar és jó ízlés által még kedvesebbé tenni.

³² A témában való tájékozódás érdekében, lásd: Morgan, Peggy – Braybrooke, Marcus (szerk.): *Testing the Global Ethics, Voices from the Religions on Moral Values*, The World Congress of Faiths. Oxford, 1998, CoNexus Press; Jávor Benedek: *Felelőségünk a teremtett világért, Egyházi dokumentumok az ökológiai válságról*. Budapest, 2004, Védjegyet; Boda László: *Emberré lenni, vagy birtokolni?* (Erkölcsteológia, IV.), Budapest, 1991. 38–43.; Endreffy Zoltán: *Korunk ökológiai válsága*, Vigilia 1987/7–8.; Fazakas Sándor (szerk.): *A teremtett világ megőrzése, A keresztény hit és az ökológiai válság*. Debrecen, 2000, Debreceni Református Hittudományi Akadémia; *Confessio*, a Magyarországi Református Egyház Figyelője, 2001/1 számában több tanulmány olvasható az egyházak álláspontjáról.

³³ Erdő János: *Egy névtelen káté 1845-ből, Channing, E. W. kátéja Krizsa János átdolgozásában*, KerMagy 81, 1975, 154–158.

4. A művészet és mesterség munkáit megbecsülni, a nyilvános emlékeket, sírköveket kímélni kötelességem. Ezt kívánja a maga és embertársaim iránti tartózkodás.”³⁴

A 19. század második felében a keresztény teológia és a természettudomány közötti éles viták jelentkezésekor az unitárius teológusok nemcsak felkarolták a fejlődés elméletét, és kifejezésre jutatták a tudomány és a vallás közötti „békeséget”, hanem felhívták a figyelmet a természeti világ értékeire és védelmére is. A tanulmányok az élet iránti feltétlen tiszteletre és megbecsülésre is intettek.³⁵ Az észak-amerikai és angol unitárius teológia hatására egyre hangsúlyozottabban foglalkoznak a teremtett világ védelmének kérdéskörével.

Észak-amerikai és angol hittestvéreink a globálissá váló ökológiai mozgalom lelkes támogatóinak bizonyultak.³⁶ A Szabadelvű Vallások Nemzetközi Szervezetének (IARF) konferenciáin, kongresszusain állandó téma lett az ökológiai válság és annak leküzdési lehetőségei. Ezekről Erdő János számolt be az erdélyi unitárius közvéleménynek.³⁷ A környezettudatos gondolkodásra készítettek Rezi

³⁴ *A keresztény vallás elemei kérdésekben és feleletekben, Az unitáriusok értelme szerint*, Cluj-Kolozsvár, 1939, 9. XI. kérdés – felelet.

³⁵ Az erre utaló fontosabb írások közül megemlítjük: Boros György: *A teremtés*, KerMagv XVII (1881) 26. 33.; Péterfi Dénes: *Darwinizmus és erkölcs*, KerMagv XX (1885) 267–274; *Célirányos darwinizmus és az egyházak*. XIX (1884) 73–79; *Célirányos darwinizmus és Isten eszméje*, XVIII (1883) 273–278.; Csegezi László: *Átöröklés és fejlődés*, KerMagv XXXVIII (1903) 179–184.; Brassai Sámuel: *Baj van a táborban*, KerMagv XV (1880) 359–366; *Melyik az igazi tudomány?* XXVIII (1893) 67–89; *Egy új vallás*, XXVIII (1893) 255–277.; Eustace, R. Conder: *Természeti válogatás és természeti istentan*, KerMagv XVII (1882) 315.

³⁶ A környezetvédelemmel kapcsolatos unitárius tanulmányok közül ajánljuk: Ruer, J. D.: *Conventions of Greens*, World, The Journal of the Unitarian Universalist Association, Mar/Apr, 1990, Vol. VI, 31–33; Rosenthal, E.: *Our Planet, Our Selves*, Uo. 7–9.; Weishel, T. C.: *While Angels Weep, Doing Theology On a Small Planet*, Uo. 10–12.; Ross, W.: *Unitarian Universalist Defenders of the Environment*, Uo. 22–23.; Orvis, D.: *Healing Our Place on Mother Earth*, Uo.22–23.; Ross, W. R.: *The Battle to Save Our World, A Call for Fresh Thinking*, Uo. May/June 1992. Vol. VI, No. 3, 15–16.; Hornby, I.: *Strangers in the Garden*, Inquirer, The Unitarian and Free Christian Paper, No. 7158, 6 June, 1987, 2.; Hoehler, H. H. – Hoehler, J.: *The Christian and Creation. The Bible, Stewardship and the Care of the Earth*, The Unitarian Universalist Christian, Spring/Summer 1993, Vol. 48. Nos. 1–2, 63–67.; Adams, J. L.: *The Ecology of World Religions and Peace*, In George K. Beach (szerk.): *The Prophethood of All Believers*, Boston, 1986. 311–312.; Palmer, M.: *Hoping for a Future*, The Essex Hall Lecture, 1990, 4–5.

³⁷ A beszámolómban az ökológiai kérdések elsősorban az egyházak, vallási közösségek szociális küldetéseivel kapcsolódva jelennek meg, mint béke, igazságosság, emberi jogok (ezzel a témával az IARF 4. számú tanulmányi bizottsága foglalkozott). A következő be-

Elek írásai is.³⁸ A *Keresztény Magvető*ben sajnos kevés írás jelenik meg e témával kapcsolatosan, de időszerű lenne felmérni, hogyan jelentkezett a teremtett világ iránti felelősség a 20. századi unitárius prédikációirodalomban – különös tekintettel az ökológiai mozgalom kibontakozásának idején. A lelkészek negyedévenkénti lelkészi értekezletein is elég keveset foglalkoztak a témával.³⁹

Az ökológiai válsággal kapcsolatos unitárius hit- és életfelfogás körvonalazása előtt számba kell vennünk napjaink ökológiai válságának legfontosabb problémáit, amelyek jellegüknél fogva létmeghatározók, mert a földi lét alapvető feltételeit veszélyeztetik: talaj, víz, levegő, éghajlat, energiaforrások.

A legfontosabb környezeti problémák közül kiemeljük a következőket:

A biológiai sokféleség (biodiverzitás) veszélyeztetettsége

A természetes élőhelyek átalakítása, pusztítása, megsemmisítése (pl. a globális méretű erdőirtások) az élő fajok sokféleségének egyre fokozódó ütemű összezsugorodásához vezetnek. Ebből a szempontból a biodiverzitás egyik legjelentősebb hordozóinak, a trópusi esőerdőknek a rohamos csökkenése a legriasztóbb. Ezekben az ökoszisztémákban található a Földön élő fajok közel fele. A biológiai sokféleség apadása azonban nem csupán a távoli országok problémája, hiszen számos európai veszélyeztetett élőhely is ismeretes (pl. mediterrán erdők és ten-

---

számolókra utalunk témánkra vonatkozóan: *Az ember és a világ szolgálatában*, Az IARF kongresszusa, Heidelberg, 1972. augusztus 18-25, *KerMagv* 78, 1972, 194–197.; *Egységünk a különbözőségben*, *KerMagv* 81, 1975, 222–225 (itt jelenik meg először az „ökológiai integritás” fogalma külön alfejezetként, igaz csak egy mondat erejéig: „Az ökológiai integritás érdekében küzdenünk kell a föld, a víz, a levegő további szennyeződése ellen, hogy az ember érdekében a megbomlott egyensúlyt helyreállítsuk.”; *Vallás és emberszolgálat*, *KerMagv* 90, 1984, 129–130.; *Fontos kérdések felelős válaszok*, *KerMagv* 93, 1987, 177–178.

³⁸ Rezi E.: *Válaszd az életet! Unitárius erkölcsstani tanulmányok*. Kolozsvár, 1999, Erdélyi Unitárius Egyház. 55–62.; *Felelősségünk a ránk bízott életért*. Kolozsvár, 2005, Erdélyi Unitárius Egyház. 113–123.; *Unitárius Erkölcsstan*. Kolozsvár, 2008, Erdélyi Unitárius Egyház. 179–186.; Más írásai: *A teremtett világ védelmének teológiai és etikai vizsgálata*, *KerMagv* 103, 1997, 8–11.; *Nemzetközi Környezetvédelmi Konferencia Budapesten*, Unitárius Közlöny, 2002/1, 8–9.; Könyvismertetései: Grigorescu Ioan, *A szennyezett Éden*, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1976, *KerMagv* 83, 1977, 70–71.; Palmer, M.: *Hoping for a Future*. London, 1990, The Essex Hall Lecture. *KerMagv* 97, 1991, 235–236. Rezi irányításával a következő szakvizsgadolgozatok készültek a PTI Unitárius Karán: Ilkei Árpád: *A környezetvédelem etikai és hittani vizsgálata*, 1992.; Kádár Attila: *A teremtett világ védelmének időszerű teológiai és erkölcsi vetületei*, 2001.

³⁹ Lelkészi értekezleteken mindössze két alkalommal hangzott el előadás a témakörben: az 1996. év harmadik évnegyedi értekezletén *A teremtett világ védelmének teológiai és erkölcsi vetületei* (Rezi Elek), a negyedik évnegyedben *Az ökológiai világnézet és erkölcsstan kialakításának szükségessége* (Szabó Árpád) címen.

gerparti társulások), közelebbről Magyarország őshonos társulásainak egy része (pl. gyöngyvirágos tölgyesek, erdős sztyeppek) is az eltűnés határán állnak. Az erdők felelőtlen irtása következtében a helyzet Romániában sem biztatóbb.

A biológiai sokféleség megőrzése nem csupán azért fontos, mert a fajok önmagukban rejlő értéket hordoznak, hanem azért is, mert a faji változatosság és sokféleség az élő rendszerek stabil működését jelenti, amelyektől az emberiség jövője is függ. Az emberiség számára megfelelő életkeretet csak a jelenlegihez hasonló sokszínű, változatos, gazdag ökoszisztéma tudja biztosítani.

A vizek szennyezése

A folyók, tavak szennyezése és átalakítása világszerte súlyos gondot jelent. Az élő vizek hajózási utakká, szennyvízcsatornákká, víztárolókká, ipari tájakká alakulnak át. Ez nem csak a természeti értékek eltűnését, fajok kihalását, ökoszisztémák felszámolódását vonja maga után; a folyók átalakításai (duzzasztógátak, víztározók) miatt emberek tömegei veszítik el a folyókhoz, tavakhoz kötődő megélhetésüket.

A világtengerek állapota is aggasztó. A nagy olaj- és egyéb szennyezések mellett a folyókkal bemosódó mérgező anyagok hatására a tengervíz kémiai megváltozása (savasodása) és melegedése egyes területeken katasztrófális következményekkel járt, gyakorlatilag halott tenger-részeket, pusztuló korallpadokat, megfogyatkozott halállományt vont maga után. A helyzetet a felelőtlen, mértéktelen túlhalászat is súlyosbította. A veszély a felszín alatti vízkészleteket is fenyegeti, a szennyezések, a túlzott kitermelés (pl. ásvány- vagy termásvíznyerés céljából) miatt.

A levegőszennyezés

A különböző szennyező anyagok túl magas, időnként közvetlen veszélyt jelentő töménységben vannak jelen a légkörben, ami természetesen károsan hat az élővilágra. A levegőszennyeződés egyik aggasztó következménye, hogy a légúti panaszok, az allergiás, asztmás megbetegedések száma ugrásszerűen megnövekedett, különösen a gyerekek körében. Magyarországon az 1970-es évek eleje óta több mint százszorosára nőtt az asztmás megbetegedések száma,⁴⁰ az Európai Bizottság felmérése alapján Magyarország lakossága átlagosan 3 évvel él rövidebb ideig a levegőszennyezés miatt.⁴¹

⁴⁰ Pócs Péter: *A levegőszennyezés és az asztma*, In *Lélegzet*, XII/3 (2002). A levegő állapotának a vizsgálata során figyelemmel vannak a kibocsátott szennyező anyagra, annak terjedésére és leülepedésére.

⁴¹ Európai Bizottság (Commission of the European Communities), Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. *Thematic Strategy on*

Az éghajlatváltozás (a globális felmelegedés)

Az éghajlatváltozást nagymértékben az atmoszférába kibocsátott ún. üvegházhatású gázok okozzák. Ezek a légkörben maradv a Napból érkező és a földfelszínről visszaverődő sugárzást – ahogy koncentrációjuk növekszik – egyre kevésbé engedik kijutni az atmoszférából, s ehelyett a hőt megtartják az atmoszférán belül, növelve annak átlagos hőmérsékletét és energiatartalmát.⁴²

Az üvegházhatású gázok miatt a légkör egészét érintő változás, globális felmelegedés következett be, amely a jövőben előreláthatólag erősödni fog.⁴³ A hőmérséklet emelkedése nyomán a sarkvidéki jég gyorsuló ütemben olvad, ami a tengervízszint jelentékeny emelkedését idézi elő. Ez súlyosan veszélyeztet bizonyos alacsonyan fekvő területeket, például a kis óceáni szigetállamokat vagy a tengerparti síkságokat és a mélyföldeket (Hollandia, Banglades, Kelet-Kína stb.). A magashegyi gleccserek visszahúzódása az innen eredő folyók vízjárására gyakorolhat kedvezőtlen hatást, csökkentve vízhozamukat a nyári, aszályos időszakban, ami emberek millióinak ivóvízellátását fogja fenyegetni.

Az éghajlatváltozás nemcsak a mezőgazdasági termelésre és az emberi egészségre nézve jelent veszélyt, hanem a természetes ökoszisztémák egy részére is: azok a fajok, amelyek nem tudnak alkalmazkodni a változó éghajlathoz, elpusztulnak, így fajok és társulások sokasága tűnhet el.

Az energiaválság

A Föld növekvő népessége, valamint a korlátlan gazdasági növekedés egyre több energia és nyersanyag felhasználását igényli. Ezzel ellentétben a Föld nem megújuló energiaforrásai végesek és kimerülőben vannak. Az energiaválság következtében a civilizáció jelenlegi energiafelhasználási üteme és erőforrás-szerkezete nem tartható fenn. A gazdaság működésének nyersanyagbázisa annyira beszűkült, hogy konkrét intézkedésekre van szükség.

Air Pollution, Brussels, 2005, lásd: <http://ec.europa.eu/environment/archives/cafe/general/keydocs.htm>.

⁴² A szakemberek szerint ilyen gáz elsősorban a szén-dioxid, de fontos szerepet játszik a metán, a dinitrogén-oxid, illetve a halogénezett szénhidrogén gázok (freon-gázok), amelyek az ózonréteg koncentrációjának csökkenését idézik elő.

⁴³ A szakemberek megállapították, hogy a földfelszín átlaghőmérséklete a megbízható és átfogó mérések kezdete (az 1860-as évek) óta 0,7 Celsius-fokkal emelkedett. Ez az átlaghőmérséklet-növekedés 2100-ig, a klímaváltozás megállítása érdekében hozott intézkedésektől függően, elérheti a 2–6 Celsius-fokot. Ezt a folyamatot nevezik globális felmelegedésnek.

Az *ökológiai válság okai* nagyon sokrétűek, tanulmányunkban három szempont alapján igyekszünk körvonalazni azokat.

a) Erkölcsei szempont – azokat az okokat soroljuk ebbe a csoportba, amelyek az embernek a környezete iránti felelőtlen magatartásából és értékzavarából származnak, ezek a következők:

– a természet kincseinek leértékelése, felelőtlen kihasználása, akár pusztítása. Így jutott el az ember oda, hogy az idők folyamán állat- és növényfajokat pusztított ki, és az eltűnés veszélye napjainkban is több állat- és növényfajt fenyeget.

– az utilisztikus célok, amelyek tulajdonképpen önző egyéni vagy szűkkörű közösségi érdekeket tartanak szem előtt az anyagi haszon fokozása érdekében. Az anyagi haszon gátlástalan növeléséért nem törődnek a környezetszennyezés és -pusztítás súlyos következményeivel – például a gyárak szennyezett, mérgező melléktermékeit a talajba, folyóvizekbe, levegőbe juttatják.⁴⁴

– a hadiipar fejlesztésének súlyos következménye a nukleáris kísérletek során felszabaduló radioaktív sugárzás, amely az élő szervezetekre pusztító hatást gyakorol. A kísérleti robbantások során felszabaduló radioaktív sugárzások mellett a radioaktív hulladékok tárolása is nagy veszélyt jelent, akár a szárazföld belsőjében, akár a tengeri mélyárkokban (az ún. atomtemetőkből), mert a sugárzási ártalom továbbra is fennáll. A műszaki eredetű sugárzási veszélyre az 1986 áprilisában az ukrajnai Csernobilban bekövetkezett atomkatasztrófa hívta fel a figyelmet. A kanadai McDavid Tagger, a Greenpeace egyik alapító tagja jelentette ki: „nem hisszük, hogy az atomfegyver-kísérletek elleni kampány elszigetelődik, meggyőződésem, hogy sikert érhet el. Ez ugyanaz a hóhérmertálat, amely atomháborút tervez az emberiség ellen. Alapelvünk, hogy az emberiség csak akkor élhet békében, ha békességben van a természettel. Az atomháború az elképzelhető legnagyobb környezeti katasztrófa, a környezet szennyezése pedig surranó atomháború.”⁴⁵ A kémiai és biológiai fegyvereket tiltó nemzetközi

---

⁴⁴ Az erdélyi Verespatakon kialakult helyzet jól érzékelteti az utilisztikus szemléletet. A Roşia Montana Gold Corporation kanadai-román vegyesvállalat által tervezett külszíni aranybányászat, amely alapvetően a robbantásos kőzetbontást és a cián-technológiára alapozó aranykinyerést óhajtja alkalmazni, nem támogatható, sőt határozottan elutasítandó. A térség számára csupán egy, a természeti és kulturális környezetet, a műemlékeket és településeket egyaránt tiszteletben tartó, mérsékelt aranybányászati tevékenység képzelhető el. Kocsis Tibor *Új Eldorádó* című dokumentumfilmje megdöbbentő képet rajzol az aranyat kitermelni szándékozó nagyvállalat és az azt meggátolni igyekvő helyi lakosok, környezetvédők küzdelméről

⁴⁵ Szenes, i. m. 221.

egyezmények dacára is tényként könyvelhető el, hogy a laboratóriumi kutatók folytatódnak olyan támadó jellegű fegyverek kifejlesztésére, amelyek képesek felborítani a természet egyensúlyát.

b) A fogyasztói életszemlélet és gyakorlat elhatalmasodása, amelynek következtében az ember túlzásba viszi és mértéktelenül kihasználja a föld és saját életének erőforrásait. Ehhez társul a felelőtlen pazarló életszemlélet, figyelmen kívül hagyva a méltányosságot, a szolidaritást és az igazságosságot.⁴⁶

c) A demográfiai tényező környezetvédelmi szempontból nagyon is megfontolandó problémát jelent.⁴⁷ Az egyre növekvő számú emberiség több vizet, levegőt, talajt fog beszennyezni, több szemetet fog környezetébe szétszórni, amennyiben magatartásán nem változtat. Ehhez társul a természet kincseinek intenzívebb igénybevétele a táplálék és az energia biztosításáért. A világ lakossága a technicizálódás és iparosodás mentén egyre inkább tömörül, és a lakosság területi koncentrálódása mind nagyobb megterhelést jelent az adott természetes környezetre.

Az unitárius erkölcsstan nemcsak elismeri, hanem az ember erkölcsi és valósi kötelességének tekinti a teremtett világ iránti gondoskodást, törődést. Véleményünk szerint nemcsak vizsgálódásokra, statisztikai kimutatásokra van szükségünk (amelyeket tudatosan mellőztünk), hanem felelősségteljes cselekvésre, amely környezettudatos hit- és életfelfogásából fakad.

A felelősség késztet arra, hogy erkölcsstanunkban helye legyen a szubhumán életnek is. Az etika sürgető parancsa az *emberközpontú szemlélet átforgatása életközpontról szemléletté*. Csak ilyen etikában kaphat helyet a szubhumán élet helyes értékelése. A viszony nem lehet egyoldalú, illetve alárendelő, hanem közös, egyenlő és kölcsönös. Albert Schweitzernek, az élettisztelet következetes

⁴⁶ Naish, John: *Isn't it time we said, „Enough”?* The Inquirer, The Voice of British and Irish Unitarians and Free Christians, Issue 7727, 25 July 2009, 3–4.; Az ökológiai válság társadalmi vetületeire vonatkozóan lásd: Péter László: *A globális ökológiai problémák és a társadalom*. In *TP 5.0, Elmélet és empiria öt globális társadalmi probléma vizsgálatában*. Kolozsvár, 2009, Kriterion. 121–159. Péter László bemutatja azt a negatív visszahatást is, amely a természet irányából várható a társadalom felé az ökológiai krízis következményeként (például a Katrinához hasonló tornádók, illetve szökőárok formájában). Ezt a visszahatást *ökológiai visszahatásnak* (ecological backlash) vagy *ökológiai bumerágnak* (boomerang effect) is nevezi a szakirodalom. Lásd Péter László, i. m. 127.

⁴⁷ Ehrlich, P.R. – Ehrlich, A. H.: *Population, Resources, Environment*. San Francisco, 1972.; *Developing an Earth-Wise Population*. World. May/June 1992. Vol. VI., No. 31–33; Fahely, M. Ch. J.: *To Every Season. Seeking a Purpose for the Third Age*, World, Jul/Aug. 1988, Vol.II, No. 4. 4–7.

szószólójának meglátását komolyan kell vennünk: „az eddigi erkölcsanak abban hibáztak, hogy csupán az emberek közti viszonyt tárgyalták. A valóságban azonban a kérdést így kell megfogalmaznunk: milyen magatartást kell tanúsítanunk a világ és valamennyi megismerhető élet iránt. Az ember csak akkor erkölcsös, ha számára az élet mint olyan szent, tehát a növények, az állatok és embertársai élete. Az élet tiszteletének erkölcsana magában foglal mindent, amit szeretetnek, odaadásnak és rokonszenvnek nevezhetünk, szenvedésben, örömben vagy erő kifejtésben egyaránt.⁴⁸

Lynn Townsend White, a kaliforniai egyetem történész professzorának 1967-ben megjelent, klasszikussá vált cikke óta⁴⁹ mind szélesebb körben vált ismertté az a felfogás, amely szerint a keresztény hagyománynak komoly szerepe volt és van az ember és az őt körülvevő világ kapcsolatának ama formálásában, amely végső soron napjaink környezeti problémáihoz vezetett. A vád, amelyet White és a felfogását támogató ökológusok a kereszténység ellen felhoznak, az, hogy a bibliai hagyomány az embert élesen elválasztotta a természettől, és annak uraként és parancsolójaként kezelte, ezáltal Európában egy mérhetetlenül antropocentrikus és a természettel szemben agresszív világkép vált uralkodóvá, amelynek szerepe volt az ökológiai válság kibontakozásában. Ez a gondolkodásmód vezette az embert arra, hogy a természeti világhoz közönyösen, haszonelvűen, felelőtlenül, „nemtörődöm módon” viszonyuljon.

Lynn White állításának mérlegelése során a keresztény teológiában egyre erőteljesebbé vált az a nézet, hogy a fent vázolt antropocentrikus és despotikus felfogás valóban kimutatható és nyomon követhető az 1Móz 1,28-ban mint az ökológiai válság egyik „gyökerében”, ennek üzenetét azonban nem feltétlenül ilyen értelemben kell megközelíteni.⁵⁰ Az egyoldalúan antropocentrikus megközelítés csupán egyetlen személetet tükröz a többféle értelmezési lehetőség közül, amely kétségkívül hosszú időn keresztül domináns felfogás volt. De létezik másfajta értelmezése is a Bibliában foglaltaknak, sőt, úgy véljük, az ember ter-

⁴⁸ Joy, C. R. (szerk.): *Szemelvények Albert Schweitzer munkáiból, Albert Schweitzer: An Anthology*. Boston, 1962. Válogatta és fordította Szabó Árpád. *KerMagv* 94/1988/84, Lásd még: Ice, L. J.: *Schweitzer: Prophet of Radical Theology*, Philadelphia, é. n. 99–125.; Küng, H.: *In Search of a New World Ethic*, World. May/Jun 1991. Vol. VI. No. 3. 14–16.

⁴⁹ White, L.: *The Historical Roots of our Ecological Crisis*, Science, Vol. 155, 1967, 1203–1207. Magyarul: *Ökológiai válságunk történeti gyökerei*, In: Lányi A. (szerk.), *Természet és szabadság*. Budapest, 2000, Osiris. 27–35.

⁵⁰ A Lynn White tanulmánya gerjesztette széleskörű vitával kapcsolatosan lásd: Weishel, T. (szerk.), *The Environmental Crisis and Western Civilization: The Lynn White Controversy*. <http://ecoethics.net>.

mészet feletti uralmát hangsúlyozó nézetek a bibliai szövegrész félreértéséből, téves értelmezéséből, illetve egyes parancsolatok és tanítások önkényes kiragadásából fakadnak, figyelmen kívül hagyva Isten valós terveit a teremtéssel és az emberrel.

A magunk részéről úgy értelmezzük az illető szövegrészt (saját kontextusában!), hogy már az Ószövetség sokatmondóan fejezte ki az embernek a környezete iránti felelős kapcsolatát, amikor hangsúlyozta, hogy Isten azért helyezte az embert az Éden kertjébe, hogy művelje és őrizze azt. (1Móz 2,15) A megbízásban egyáltalán nincs szó kifosztásról, tékozlásról, uralomról, kihasználásról. Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert az 1Móz 1,28-ban megörökített felhívást („Isten megáldotta őket, és ezt mondta nekik: »Szaporodjatok és sokasodjatok, töltsétek be és hódítsátok meg a földet. Uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain és a földön mozgó minden élőlényen«”) vádként hangoztatják a kereszténységgel szemben, hogy, úgymond’, az ember természetet uraló, kifosztó, leigázó magatartása innen vette volna eredetét, igazolását. Ez a vád azonban teljesen alaptalan, hiszen a szövegbeli felhívás az uralkodást nem a pusztításhoz, hanem a felelősséghez kapcsolja. Az uralkodás az ember felelősségét jelenti a rá bízottakért (élőlények, környezet) – amelyet a fentebb idézett 1Móz 2,5 hoz életközélbe.

A Biblia számos helyen hangsúlyozza a teremtmények együvé-tartozását, közösségét. „Íme, szövetséget kötök veletek és utódaitokkal, és minden élőlényvel, amely veletek van, a madarakkal, a lábasjóságokkal és a mező minden vadjával, amely kijött a bárkából, s a föld minden állatával. Szövetséget kötök veletek, hogy nem pusztul el többé minden test az özönvíz által...” (1Móz 9,9–11). Az Úr szövetsége nemcsak Noéval, hanem valamennyi élőlényvel kötöttett arról, hogy nem lesz többé pusztítás, amely eltörölné az élőket a földről. Az ember tehát egyfelől a teremtmények társa ebben a szövetségben, másfelől köti is ez a szövetség, hogy maga ne váljék özönvízhez hasonló pusztító erővé. A Noé bárkájáról szóló történetre úgy is tekinthetünk, mint egy őszerejű képre és szimbólumra, amely azt is kifejezi, milyen gondosan menti és óvja a veszélyeztetett szubhumán életet a felelőssége tudatában levő ember.

Az élők egymásrautaltságának, kölcsönösségének gondolata fogalmazódik meg abban a hagyományban is, amelyet a Biblia a zsoltárookban nagyon szépen fejez ki. A teremtmények a teremtő Istent közösen dicsőítik, magasztalják. Az ember egyfelől a teremtett világ nagyszerűségéért áldja Istent, aki mindent teremtett (Zsolt 104,1–30), másrészt a teremtményekkel együtt magasztalja a teremtő Urat: „Dicsérjétek az Urat, ti földiek, ti tengeri szörnyek, az egész óceán! Tűz és jégeső, hó és köd, parancsát teljesítő szélvihar, ti hegyek és halmok mindnyájan, gyümölcsfák és cédrusok, vadak és egyéb állatok, csúszómászók és szár-

nyaló madarak, ti földi királyok és minden nemzet, vezérek és a földnek bírái, ti ifjak a leányokkal, öregek a fiatalokkal együtt dicsérvétek az Úr nevét!” (Zsolt 148,7–13). A Zsolt 24,1 figyelmeztet, hogy a Föld az Istené, mi csak időlegesen bérbe vettük azt, és felelősen kell élnünk benne.

A próféták a természet harmóniájában éltek, az istenit abban is átéreztek. Nem véletlenül történtek itt az elhívások, a hierofániák,⁵¹ a teofániák.⁵²

A maga rendjén Jézus nem a teremtésre, hanem a gondviselésre mint Isten szeretetének megnyilvánulására helyezte a hangsúlyt. Az isteni gondviselés minden élőlényre kiterjed – hirdette Jézus –, ennek a tanításnak klasszikus példája a Mt 6,25–34. A természettel ő is összhangban élt, abban is meglátta az istenit, imádkozott a természetben is (Mt 26,36–44; Lk 22,3; 9–46). A tékozló fiú példázatának (Lk 15,32) üzenetét tárgyunk szempontjából úgy is értelmezhetjük, hogy aki egyszerre és időnap előtt „ki akarja venni a jussát”, az nem jár helyes úton, az nem pozitív értelemben uralja, hanem tékozolja, pazarolja a természet értékeit, nem számolva a következményekkel.

Meggyőződésünk, hogy a természetes környezet az isteni sugalmazás (ki-jelentés, üzenet) forrása, amely segít abban, hogy közelebb kerüljünk Istenhez, önmagunkhoz és embertársainkhoz. Amikor az ember rombolja környezetét, pazarolja annak tárgyi és kulturális értékeit, ezzel nemcsak a maga természetes közegét szegényíti, de önmaga értéktartalmának a gyarapítását is hátráltatja, és végső soron Istentől távolodik el.

Sajnálattal állapítjuk meg, hogy az ember természet iránti felfogásából napjainkban akarva-akaratlanul kezd kiszorulni az isten-jelleg, az isteni bélyeg nyoma. Az ember úgy viszonyul a természethez és környezetéhez, mint *anyaghoz*, és úgy véli, hogy kénye-kedve szerint alakíthatja és formálhatja. A régi materialista szemlélet maradványa ez, amely olyan jelszavakat hangoztatott és tanultatott, mint „harcban a természettel”, „legyőzzük a természet erőit”, „az ember a természet ura” stb. Pedig az ellenkezője reális. Ahhoz ugyanis, hogy a természethez, a környezetünkhöz közelebb kerüljünk, hogy értékeit felismerni és megbecsülni tudjuk, éppen az istenit kell újra meglátni benne. A természet nem egy velünk szemben álló, haladásunkat, fejlődésünket gátló erő, hanem az élet hordozója és bölcsője. Az a bölcső, amelyet Isten ringat! Ennek a tudatosítása napjaink időszerű feladatai közé tartozik.

Azért szorgalmazzuk a környezettudatos látásmód, az ökológiai spiritualitás kialakítását, mert el kell jutnunk annak a felismerésére, hogy Isten a világot

⁵¹ A „szent valóság” megnyilatkozása.

⁵² Az istenség az isteni valóság megnyilatkozása.

nemcsak a ma, hanem a mindenkori tökéletesedésre törekvő emberért teremtette. Konkrétabban: Isten a múltat a jelen, a jelent pedig a jövő érdekében hívta létre. Ezért a környezet iránti magatartás sohasem fakadhat önző egyéni érdekből.

Az unitárius etika és teológia fel szeretné hívni a figyelmet arra, hogy a ma embere számára nem lehet közömbös az, hogy a holnap embere milyen környezetben él. Elismerjük és értékeljük a tudomány és a technika emberszolgálatát, de nem azonosíthatjuk magunkat azokkal a törekvésekkel, amelyek csak utilisztikus értékek elérésében látják az élet értelmét és célját. Jézussal valljuk: „Több az élet a tápláléknál, és a test a ruházatnál” (Lk 12,23), és: „Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri, lelkében pedig kárt vall? Vagy mit adhat az ember váltságdíjúl a lelkéért?” (Mt 16,26).

A teremtett világ védelme olyan erkölcsi követelmény, amely a vitális értékek iránti tiszteletből fakad, amelyek minden más értékmegvalósítás előfeltételeit képezik. Az élet ad értelmet és lényegét minden más további értékmegvalósításnak. Az ember a maga hivatásának mond ellent és egyenesen bünt követ el, amikor rombolja, szennyezi, károsítja környezetét.

Olyan megállapításokkal is találkozunk, hogy az ökológiai válságért a tudomány és a technika a felelős. Jean-Paul Sorg francia teológus ezzel kapcsolatosan leszögezte: „A technika a maga fejlődésében, terjedésében olyan kalandként érte az emberi fajt, amelyről azt sem tudja, merre vezet, és nem tudja megítélni sem útvonalát, sem célját. Nem hihető, hogy ez Isten szándéka szerint való. Lehetetlen, hogy Isten arra érlelte volna sorsunkat, hogy veszélybe sodorjuk magunkat, mintha a szakadék széléről kellene visszatántorodnunk ahhoz, hogy elérjük a mennyek országát vagy a végpontot, az ómegát, a lelkek egyetemes közösségét.”⁵³ A mi álláspontunk ebben a kérdésben az, hogy erkölcsileg sem a tudomány, sem a technika nem vonható felelősségre, mert önmagukban véve nem bírnak erkölcsi jelleggel, azaz nem erkölcsösek vagy erkölcs-ellenesek. Felelős az ember, aki a tudomány és technika megteremtője és gyakorlati kivitelezője, aki úgy áll a kérdés súlypontjában, mint aki a válságot előidézi és aki képes leküzdeni is.

Az ember biológiai kötöttségénél fogva a különböző ökoszisztémák része. De amíg az azt alkotó elemek öntudatlanul vagy pusztán ösztönösen tartják fenn annak egységét, addig az ember szellemiségénél fogva tudatosan formálhatja környezetét. Az erkölcs szellemében cselekvő ember pozitív módon gyakorolhatást környezetére. Ezért a teremtett világ védelme ma már nemcsak tudományos és technológiai megoldásokat vár, hanem erkölcsi és vallási indíttatásokat

⁵³ Sorg, J.-P., *Kereszténység és ökológia – Világvége?* KerMagv 112 (2006) 137.

is a környezetünkkel szembeni felelősségünk tudatosítására. Ez indokolja a környezettudatos teológiai gondolkodás lehetőségeit és szükségét.⁵⁴

Környezetvédő munkánkban nem vagyunk egyedül. Isten velünk van és állandóan ihlet, sugalmaz a jó, az igaz és a szép cselekvésére. Hangsúlyozzuk a szeretet kiterjesztésének fontosságát minden teremtményre, mert a mi világunk nem a tárgyak és életek halmaza, hanem Isten gondviselése által összhangba jövő világ, amelyben minden életakaratnak, tárgynak vagy éppen jelenségnek megvan a maga jól meghatározott szerepe és célja.

Az Erdélyi Unitárius Egyház hitelvi alapállásából következően cselekvően támogatja – regionálisan és globálisan – a teremtett világ védelme érdekében történő kezdeményezéseket, cselekvéseket. Íme, néhány konkrét tennivalóra irányítjuk a figyelmet:

- az élet védelme és gyarapítása érdekében környezettudatos (ökoteológiai, életközponitú) teológiai és etikai gondolkodásra van szükségünk,⁵⁵

- szorgalmazzuk, hogy az ökumenikus és vallásközi párbeszéd témakörei közé tudatosabban iktassák be az ökológiai válság kezelésének lehetőségeit az egyházak, vallások részéről,

- fokoznunk kell az együttműködést a környezetvédő mozgalmakkal (egyesületek, alapítványok), az unitárius sajtónak vállalnia kell a környezettudatos híryanag terjesztését,

- a környezettudatos szemlélet és lelkiség, környezetbarát gondolkodás és magatartásforma kialakításában segítséget kell nyújtanunk prédikálásunk, váláserkölcsi nevelésünk által a szülőknek, az iskoláknak, a társadalomnak,

⁵⁴ Albert Schweitzer az élet feltétlen tiszteletének hangsúlyozásakor még csak az etika területére irányította a figyelmet, és nem gondolt arra, hogy a teológiai gondolkodásunk összefüggérendszeribe is be kellene építeni, mint alapelvet a teremtett világ iránti feltétlen tiszteletet. „Élni akaró élet vagyok az élni akaró életek közepette. Ez nem egy kikokodott mondat. Napról napra, óráról órára ebben élek. Az eszmélés minden pillanatában megújulóan előttem van. Mint soha el nem száradó gyökérből, élő, a lét minden tényét átható világ- és életszemlélet sarjad belőle folytonosan. A léttel való etikus eggyéválás titokzatos valósága nő ki belőle.” Lásd: *Albert Schweitzer, a gondolkodó. Válogatás Albert Schweitzer műveiből.* Budapest, 1989, a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 79.

⁵⁵ Carmody, J.: *Ecology and Religion, Toward a New Christian Theology of Nature.* New York, 1993, Paulist Press; Gottlieb, R.: *This Sacred Earth, Religion, Nature and Environment.* New York, 1996, Routledge Press; Milbrath, L.: *Learning to think Environmentally, While There Is Still Time.* Albany, 1996, State University of New York Press; Bolyki J.: „Teremtésvédelem” – ökológiai krízisünk teológiai megközelítése. Budapest, 1999, Kálvin János Kiadó.

- a nevelés során tudatosítani kell a fogyasztói magatartás megváltoztatásának szükségességét⁵⁶, elítélve a természet értékeinek felelőtlen pazarlását,
- ökológiai spiritualitás kialakításának előmozdítása, amely egyrészt takarékos, környezetkímélő életvitelt jelent, másrészt vigyázunk környezetünk épségére, tisztaságára⁵⁷,
- a fenntartható fejlődés jövőképeinek a jelene az ökoszociális piacgazdaság kialakításában gyökerezik, amelynek megvalósítását támogatjuk,
- fel kell hívni az emberek figyelmét, hogy mérlegeljék „ökológiai lábnyomaik”⁵⁸ következményeit,

⁵⁶ Figyelemre méltónak, de főleg megvalósítandónak tartjuk a Zöld Erdély Környezetvédelmi Egyesület ajánlásait a fogyasztással, vásárlással kapcsolatosan a környezetünk védelméért:

„*A környezettudatos vásárló tízparancsolata: 1. Írd össze mire van szükséged! Csak azt vedd meg, amire ténylegesen szükséged van, ne azt, amit el akarnak neked adni. A nagy bevásárlóközpontok és a reklámok profi módon csábítanak a felesleges pénzköltésre. 2. Menj a piacra vagy a helyi boltba! Így vásárlásoddal a helyi kisvállalkozókat, a helyi gazdaságot támogatod, amitől a te jóléted is függ. A multinacionális üzletláncok profitja kikerül a helyi gazdasági körforgásból. 3. Vigyél magaddal táskát és szatyrot! Ne fogadj el zacskót mindenhol. Egyrészt pénzt adsz érte feleslegesen, másrészt szemét lesz belőle, ami terheli a környezetet, sőt a szemétdíjat is te fizeted. 4. Menj gyalog vagy tömegközlekedéssel! A mozgás egészséges és ingyen van. Ha tömegközlekedéssel utazol, tizenötször kevesebbet szennyezted a környezetet, mintha autóval közlekednél, és jóval olcsóbb is. 5. Vegyél helyi termékeket! Keresd a lakóhelyed közelében készülő dolgokat, ezáltal a helyi gazdaság fenntartásához és fejlődéséhez járulsz hozzá és csökkentetd a szállítással járó környezetterhelést is. Minél távolabbról jön, annál többet szennyez. 6. Válaszd az egyszerű, környezetbarát csomagolást! Ne dőlj be a szép külsőnek. A drága csomagolást Te fizeted meg, holott neked csak a termékre van szükséged. Kettőt fizetsz, egyet kapsz! Keresd a visszaváltható, újrahasznosított, egyszerű csomagolást. 7. Kerüld a vegyszereket! Kerüld a nem természetes alapanyagokból, gyárilag előállított, vegyszerezett, félkész élelmiszereket. A vegyszerek ártanak az egészségednek. 8. Vegyél idényzöltséget és – gyümölcsöt! Az üvegházi, vegyszerezett, több ezer kilométert utaztatott, mesterségesen érlelt, agyoncsomagolt és tartósított áruk jelentős környezetterhelést okoznak és csak a szemnek szépek. 9. Kerüld az egyszer használatos és felesleges dolgokat! Az egyszer használatos termékek előállítása majd kidobása energiapazarlással és felesleges környezetterheléssel jár. Elektromos fogkefe, konzervnyitó és kenyérszeletelő? Ugyan már... 10. Olvasd el a címkéket! Nézd meg: ki állítja elő a terméket, honnan jött, mit tartalmaz, mibe csomagolják, hová kerül? Ha nincs is tökéletes termék, válaszd a lehető legjobbat. Az vagy, amit eszel.” Legújabbban közölte: *Közlap*, a Kolozs Megyei Magyar Közösségi havilap, III. évf. 2009/7, 5.*

⁵⁷ A hulladékgyaldkódás három pillére: megelőzés, hasznosítás, ártalmatlanítás (nem felelőtlen szétdobálás).

⁵⁸ Egy ember vagy egy adott terület népességének a természetre gyakorolt hatását egy hektárban kifejezett mutatószámmal, az ökológiai lábnyommal lehet leírni. A *ökológiai lábnyom* az a terület, ami károsodás nélkül meg tudja termelni az aktuális életvitelünkhöz

– az egyháznak társadalmi síkon is szerepe van, befolyásolhatja a nemzeti kormányoknak a környezetvédelmét szolgáló döntéseit, ugyanakkor a döntések meghozatala után a megvalósítás ellenőrzésére irányíthatja a közvélemény figyelmét, mindez a közjó szorgalmazásának a jegyében történik.

A jelen követelményei, de főleg a jövő iránti felelősség jegyében hangsúlyozzuk, hogy unitárius hit- és életfelfogásunkba építsük jobban bele az élet iránti tiszteletet, megbecsülést. Ebben a munkánkban a szeretet etikai elvét semmilyen vonatkozásban nem lehet mellőzni, megkerülni, mert az élet tisztelete és értéke magába foglalja a szeretet kötelezőségének alapelvét, és minden teremtménnyel szemben együttérzést követel.

Ellery W. Channing amerikai teológus megállapítását ma is időszerűnek tartjuk: „Az embernek az a rendeltetése, hogy a társadalomnak tagja legyen, hogy tökéletesítse nemét, és hogy az emberiséget Isten országává változtassa, hogy a földi szép és jótékonyág által egy szellemi világ magasabb munkásságára és örömeire készüljön.”⁵⁹

Ecological crisis – Unitarian answer. Possibilities and necessities of promoting the environmental centered Unitarian spirituality

The study deals with ecological, environmental issues and concerns that have an affect on all of us – from what we do, to what we don't do. The important elements of ecological crisis are: threats of bio-diversity, climate change and global warming, air-, water-pollution and soil deterioration, forest destruction, industrial disaster and nuclear risk, consumption and consumerism, over population of the Earth, energy security and resources. The study presents the history of the ecology movements of which fundamental achievement has brought public awareness of environmental crisis.

It points out that the ecological crisis, as an outcome of human impact on nature, has reached a point that could threaten the very survival of humanity.

Conclusion of the study is that the most profound and serious causes of the ecological crisis is the lack of respect for life. We have to renew our Christian theological and ethical thinking and attitude toward the Created World.

---

szükséges javakat (élelem, energia stb.). Az átlagos egy főre eső ökológiai lábnyom 2,2 hektár, 2,5-szer nagyobb, mint 1961-ben. Ám ha megnézzük, hogy a Földön 11,3 milliárd hektár biológiailag aktív föld- és tengerfelület van és 6,1 milliárd ember, akkor kiszámítható, hogy valójában minden emberre csak 1,8 hektár jut. A kifejezést William Rees és Mathis Wackernagel kanadai ökológusoktól származik; részletesebben lásd, Wackernagel, M. – Rees, W.: *Our Ecological Footprint, Reducing Human Impact on the Earth*. Gabriola Island, 1966, New Society Publishers; Péter L., i. m. 126–127.

⁵⁹ Channing, E. W.: *Válogatott művei* (Fordították az unitárius tanárok), *A tökéletes élet* (VI. kötet), Kolozsvár, 1881, 98.

PÁL JÁNOS

ZSIDÓKÉRDÉS
A MAGYARORSZÁGI UNITÁRIUS EGYHÁZ
NEMZET- ÉS EGYHÁZÉPÍTŐ STRATÉGIÁJÁNAK
TÜKRÉBEN (1940–1944)
(1.)

Az 1940. augusztus 30-i momentum három jelentős, a magyar közgondolkodásban jelenlevő és azt meghatározó¹ kérdést aktualizált az egyház berkeiben is, és teljesen új stratégiai pályára helyezte azt a nemzet- és társadalompolitika területén: Magyarország helye és feladata Kelet- és Közép Európában, valamint a szociális kérdés és a középosztály problematikája. E három kérdés köré fonódott politikájának nyomvonalát három tényező befolyásolta és határozta meg: az 1918-as tragikus összeomlás és a huszonkét évi kisebbségi lét negatív tapasztalatai, az uralkodó, mindenekelőtt szélsőjobboldali „koreszmék”, és nem utolsósorban az unitarizmus magyar jellegének mítosza, amely ideológiai alapul szolgált az egyház- és nemzetépítési stratégiájához.

Mint a trianoni békeszerződés egykori „szenvedő alanya” az egyház nemzetpolitikai vonatkozásban az újonnan létrejött geopolitikai állapotok stabilizálását és megerősítését tekintette legfőbb stratégiai céljának – Dél-Erdély visszaszerzése mellett. Az egyházi közgondolkodás alakítói mindezt az erdélyi magyarság szupremáciájának biztosításával, gazdasági, politikai, kulturális pozícióinak megerősítésével kívánták elérni,² ami automatikusan új társadalompolitikai, szociális és gazdasági kérdéskörökhöz vezetett. A Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő politikája ekként elkerülhetetlenül ütközött bele a zsidókérdés-

---

¹ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon*. h. n. 1983.

² 1941. szeptember 12-én Gelei József kezdeményezésére létrehozták a *Berde Bizottságot*. A bizottság feladatául az unitárius falvak szegény és tehetséges gyermekeinek középiskolai oktatását, ipari és kereskedelmi pályán való elhelyezését tűzte ki. A falusi környezetből származó fiatalok ipari és kereskedelmi pályák felé irányításának – a bizottság tevékenységéről beszámoló jelentés szerint – a magyarság vezető szerepének átvételét kell szolgálnia e két gazdasági szektorban. *Főtanácsi jegyzőkönyv*. (továbbiakban Ft. jkv.) 1943. március 28–29. 151–152.; Csiki Gábor Duna-Tiszamenti esperes ugyancsak székelyekkel kívánta feltölteni az „idegen érdekek” által irányított ipart és kereskedelmet. Unitárius Értesítő (továbbiakban UÉ) 1940/2. 108.

be is. A zsidóságban – mint azt látni fogjuk – a kor uralkodó közfelfogásához illeszkedve egyfelől azt a konkurens társadalmi csoportot látta, amely gazdasági pozíciójából következően akadályozó erőként állt a magyarság gazdasági erősödésének útjában, másfelől pedig amely a nemzetietlen, liberális, erkölcstelen és keresztényellenes szellemiségével szétforgácsolta a nemzet erőit és hosszú ideig akadályozta az egységes és erős magyar nemzet, társadalom megszervezésének folyamatát. E szemléletnek következtében lett tehát a zsidóság a nemzetépítési koncepciók egyik központi kérdésévé.³

Megváltozott stratégiai célkitűzései két ponton eredményeztek szembeűnő módosulást: a) az évszázados hagyományokra visszatekintő *liberális, toleráns politika háttérbe, illetőleg teljes kiszorítása*; b) *egyoldalú és aránytalan súlyponteltolódás*, midőn az egyház feladatát lényegében egyetlen kérdés köré korlátozták és összpontosították: nemzetnevelés, nemzetépítés motívuma köré. E törekvést a korszak egyházpolitikája és megnyilatkozásai világosan illusztrálják. Az 1940. évi augusztusi töréspontot kiválóan jelzi Vári Albertnek a második bécsi döntés küszöbén jegyzett cikke, amelyben a keresztény egyházak feladatát – így az unitáriusét is – még az emberiség valláserkölcsei nevelésében látta a kor „beteges” áramlataival és az éppen dúló háborúval szemben.⁴ Az egyház két világháború közti ilyen természetű irányultságát jelzi, hogy Varga Béla az 1931. augusztus 20-án Nyárádszentlászlón tartott ifjúsági konferencián az egyház feladatát az unitárius öntudat, a vallásos hit megerősítésében és a lelki élet valláserkölcsei értelemben vett reformálásában látta.⁵ Ezzel szemben Gelei József főgondnok főtanácsai megnyitó beszédében (1941. november 16) az egyház előtt álló feladatokat ezekben jelölte meg: „Életünk az egy Isten és életünk az egy haza és legyen minden törekvésünk, minden áldozatunk: az egy faj és egy haza.”⁶ Az egyházi orientációváltást és „szerepcserét” jelzi az 1942. év elején létrehozott Unitárius Népfőiskola intézménye is, amely az unitárius fiatalok nemzeti indoktrinációját tűzte célul maga elé.⁷

³ Az egyház itt ismertetett útja, koncepciója kísérteties hasonlóságot mutat például az erdélyi magyar politikai vezetéssel. Lásd Bárdi Nándor: *A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása. 1940–1944.*

⁴ Keresztény Magvető (továbbiakban KM.) 1940/4–5. 159–169.; Korának káros eszméit a kommunizmusban és nácizmusban látta.

⁵ KM 1931/6. 259–266.

⁶ Ft. jkv. 1941. november 16–17. 9–10.

⁷ „[...] az Akadémiánk által szervezett és elgondolt tanfolyam nem gazdasági tanfolyam, nem kulturális, nem közismereti tárgyak tanítása, nem vallásos és üdülő jellegű, hanem minden fenti szempontot szem előtt tartva egy olyan új, keresztény magyar életirány

Az alábbiakban tehát az egyháznak az új közjogi helyzet következtében felmerült nemzetpolitikai és társadalmi kérdésekre adott válaszát, nemzetépítő útkeresését kíséreljük meg bemutatni, aminek egyedi színezetet az egyházi múltnak (mítosznak) nacionalista prizmán keresztül való (félre)értelmezése kölcsönzött, és ami a zsidósággal szemben korábban tanúsított pozitív magatartásában teljesen ellenpозicionálta.

II. Az unitarizmus magyar jellegének eszméje az egyház- és nemzetépítési koncepciók szolgálatában. Az egyház zsidóellenességének kiváltó okai

a. Egyházépítés az expanzió jegyében

1940 augusztusa után az egyház fő ideológusai kiváló lehetőséget láttak az unitarizmus nemzeti vallássá tételében, mindaddig nem tapasztalt kibontakozásában. A nemzeti vallássá való átlényegülés a korabeli nemzetinek hitt „értékek”, „érdekek” integrációját, képviselését jelentette. Közvetetten tehát az egyházépítés útja is megkerülhetetlenül vezetett a zsidókérdéshez.

Az expanziós gondolat egyik leglelkesebb képviselője Simén Dániel teológiai tanár volt, aki a hagyományos, tolerancián nyugvó egyházpolitikával való szakítás mellett a világháború teremtette missziós lehetőségek kiaknázását is sürgette – vélhetőleg a Szovjetunió területén lakó rokon népcsoportokra gondolt – *Unitárius lelkész és az új világ* című tanulmányában.⁸ Egy másik helyen, Féja

---

*megteremtésén fáradozó szerény vállalkozás, mely az egész magyar ember számára kíván nyújtani valamit: egy parányi szellemi minőségi többletet [kiemelés az eredeti szövegben]. [...] „Az új Magyarország csakis akkor állhatja meg helyét az új Európában, ha az öntudatosított magyarok minden társadalmi rétege egyformán átérzi faji, nemzeti küldetésünk fontosságát és jelentőségét. A magyarság most önmagával került szembe s nemcsak az életformák átalakítása a fontos, hanem az élet lényegének az átalakítása is. Ma, amikor minden európai nép lelkiismereti vizsgálatot tart és minden nép a küldetése, hivatása problémáit kutatja, dunavölgyi elsőbbségünk érdekében kötelességünk, hogy a legelső között találjuk meg a kiutat a szellemiség jelen válságából. Szerény kezdeményezése Egyházunk Akadémiájának fent vázolt célokat kívánja szolgálni elinduló munkájával.” (Ab-rudbányai János tanfolyamot megnyitó beszéde, 1942. február 22.) KM 1942/2. 70., 71–72.; Lásd még Gelei József *A magyar nép* című előadását. Uo. 94–98.*

⁸ Simén Dániel: *Unitárius lelkész az új világ küszöbén*. In: *Magyarság és vallás*. Budapest, 1942. 52–53. „A türelem gyakran akadályozott meg minket unitáriusokat abban, hogy igazságunk mellett nyíltan állást foglaljunk s gyakran feledtette el velünk, hogy egy nagy szándék nem lehet semleges. Hogy csak annak van jövője és élete, aki küzd. Szám-talan példával igazolható, hogy a türelem milyen felmérhetetlen kárt okozott nekünk. [...] Az actio catholica és az ecclesia militans korában, ha élni és harcolni akarunk, mindazért ami szent az életünkben, fenntartás nélküli türelmet hirdetni, enyhén szólva: naivság vagy

Géza Dávid Ferencet méltató soraiból kiindulva, az unitarizmust a szellemi, lelki szabadság, az „örök reformáció” vallásának nevezte, amely ellentétben áll a szellemi „elkorhadás, megkövesedés” és a tekintélyelvűség elveivel. Ezek és az egyistenhit – mivel az ősmagyarok úgymond’ egyistenhivők voltak – olyan értékek, amelyek többre predestinálják az unitarizmust és újabb feladatok elé állítják az egyházat. Írása végén megfogalmazott kérdéssorozatban ezzel harmonizálva az expanziós problémakört feszegette, és rámutatott a követendő missziós feladatokra is, amelyekre a történelmi múlt és értékek jogosítanak föl: „A jelenben egy nagy korélménynek vagyunk a részesei: egy új világrend eget-földet rázó, véres kibontakozásának. A külső tekintélyre támaszkodó felekezetek lázasan készülődnek, hogy a vajúdo világot saját elveik szerint öleljék magukhoz, s majd formálják át. Vajon az unitarizmus, mely a XVI-ik század korélményének zászlóhordozója volt, felkészült-e az új világra? Vajon azt várja-e, hogy a bolsevizmus elleni keresztes hadjáratot nagyszerűen kihasználó felekezetek mennyei lakomájának asztaláról neki is hulljon egy morzsa, vagy hogy a nagy lendülettől szárnya nőjön? Mind olyan kérdés, amelyre a dávidferenci szellem és a történelmi unitarizmus megadja az elkötelező feleletet. Ehhez azonban új, nagy szerep vállalása szükséges, amilyen a Dávid Ferencé volt a XVI-ik században.”⁹

Hasonló szellemben fogant irányelvvel találkozhatunk az 1943-ban elfogadott, Erdő János és Lőrinczi László által kidolgozott valláserkölc-s-nevelési programszövegben. Az önmagáért beszélő *Hódító és harcoló unitarizmus* fejezet cím alatt a következőket olvashatjuk: „Az unitarizmus a történelem folyamán a türelem vallása címet érdemelte ki. Ezt az álláspontot azóta hagyományként megőrizte. Ám látjuk, hogy a mai kor harcos szellemétől fűtött keresztény felekezetek között ezzel az állásponttal fennmaradásunkat veszélyeztetjük. Éppen ezért valláserkölc-si nevelésünket a türelmesség mellett a hódítás vágya és a harcolás készsége kell, hogy áthassa. Nemcsak arra igyekszünk, hogy meggyőzzük gyermekeinket felfogásunk felsőbbrendűségéről s felfegyverezzük annak védelmére, hanem az unitárius hit és életfelfogás hódító terjesztésére neveljük.”¹⁰ E gondolat térnyerését és jelenlétét az egyházi közgondolkodásban jelzik Gelei József

---

nagyképűség. [...] A közönynek ma nincs mentsvára, de nincs mentsvára a kényelmes szemlélődésnek sem, mert aki az élet üteméből kimarad, egy egész világot szalaszt el. A villámháborúk kora a vallásos életmezején is gyors cselekvésre ösztönöz. A Keleten folyó keresztes-háború máról holnapra olyan problémákat vet fel, olyan lehetőségeket tár elénk, amelyet kiaknázatlanul hagynunk a legnagyobb véték.”

⁹ KM 1941/4–5. 166–170.

¹⁰ Ft. jkv. 1943. március 28. 115.; Már a szövegtervezet bevezetőjében is megtalálhatjuk az egyházat aktív, kezdeményező tevékenységre sarkalló kitélt. „Unitárius életfelfogásunk

főgondnok¹¹ programbeszédének megalomán törekvésektől óvó és mérsékletre intő szavai is.¹² Az 1943. évi, egyházpolitikai irányelveket megfogalmazó főtanácsi beszédében azonban már így fogalmazott: „[...] a mi unitárius nagyságálmunk: *a nagy Magyarházában erős Unitárius Egyház*. [kiemelés az eredeti szövegben]”¹³ Ugyanitt, néhány gondolattal később, tízpontos programja végcélját egy „nagy lélekszámú” unitárius egyház létrehozásában határozta meg.¹⁴ Azaz, ha visszafogottabb hangon is, de előtte is egy megerősödő egyház víziója lebegett, amelynek kedvező kibontakozási feltételeit az új politikai viszonyok által látta biztosítottak. Természetesen ez irányú optimizmusa, akárcsak kortársaié, az unitarizmus magyar jellegének hitéből táplálkozott, és tömören a következő formulában fogalmazódott meg az említett valláserkölc-s-nevelési programszövegben: „Az unitarizmus a magyar jövő vallása.”¹⁵

b. Az unitarizmus mint magyar vallás

A számbeli kisebbségi státus megszüntetését és a vezető pozíció megszerzését vizionáló törekvés elméleti alapját az unitarizmus genezisének körülményei és helye szolgáltatta, amely szerint az Erdélyben, elsősorban Dávid Ferenc érdemeinek köszönhetően létrejött unitaritarizmus magyar alapítású vallás. Ez a mi-

---

nemcsak lehetőséget ad, hanem kötelez is arra, hogy ebben a magyar, alapvető munkában [nemzetnevelés] *kezdeményező szerepet vállaljunk* [kiemelés tőlem – P. J.]” Uo. 113.

¹¹ Gelei József (1885–1952): zoológus, protisztológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárt végezte. 1909-ben tanársegéd Apáthy István mellett, 1912-13-ban a müncheni, illetve a würzburgi egyetemen végzett állattani kísérleteket. 1914-ben a kolozsvári egyetemen magántanár lett. 1919–1924 között a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára. 1924-től a szegedi egyetemen az állattani és összehasonlító bonctan tanára. 1940–1945 között a Szegedről Kolozsvárra visszaköltözött egyetem tanára. 1945-től 1952-ig a szegedi egyetem orvosi karán a biológia tanára és a biológiai intézet vezetője volt. 1935-36-ban és 1937-38-ban az egyetem rektora. A véglénykutatás, a citológia és a gerinctelenek mikrotechnikája területén nemzetközi szaktekintély. Nevéről számos újonnan felfedezett élőlényt neveztek el. 1941-1945 között a Magyarországi Unitárius Egyház főgondnoka. 1945. április 19-én a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsának tagjává választották.

¹² Ft. jkv. 1942. november 16–17. 7–8., „Mindenkínél jobban tudom azt is, egyházunk mennyire kicsiny a többi keresztény felekezetek között. Valóságérzetemet soha tébolyesz-mék, lázálmok, légüres térbe festett nagysághitek meg nem zavarták s másokat is a józan-ság útjaira irányítok.”

¹³ Ft. jkv. 1943. március 28–29. 7.

¹⁴ Uo. 11.

¹⁵ Uo. 124.

nőség és státus az expanziós politika kiváló szolgálata mellett a nemzetnevelés és -szolgálat feladatának vállalását is igényként tételezte az egyház értelmezésében.

A múltra való hivatkozás, kortól függően, különböző tartalmú, célú legitimitációt igyekezett szolgálni. Az újkorban a református és katolikus egyház és világi hatalom támadásaival szemben az unitárius egyház mint a tiszta jézusi hit hordozója önigazolását, létjogosultságát volt hivatott bizonyítani, a bécsi döntést követően pedig expanziós célokat szolgált. Ebből eredendően eltérőek a történelmi hivatkozási pontok is. Éppen ezért az első esetben a jézusi igaz hit és az unitarizmus közötti folytonosság kimutatásának szándéka arra készítette az egyház történetíróit, hogy az unitarizmus gyökereit az ókorig vezessék vissza. Konceptiójuk szerint az itt élő népek és a hunok révén a magyarok is szentháromságtagadók voltak. Az 1000-ben bekövetkezett katolizáció ugyan elnyomta a tiszta jézusi (monoteista) vallást, de az a reformáció koráig lappangó formában mindvégig jelen volt, hogy aztán abban csúcsonadjék ki.¹⁶ De sem Uzoni Fosztó István, sem Kanyaró Ferenc nem nyilvánította azt magyar „terméknek”. Mindkettőjük érveléséből jól kibontható ama tétel bizonyítása, hogy az unitarizmus azokban a jézusi tanokban gyökerezik, amelyek folyamatosan ismertek voltak a Kárpát-medencében, éppen a magyaroknak köszönhetően: felbukkanása ezeken a tájakon tehát nem volt véletlenszerű, és voltaképpen a dogmáktól (pl. a Szentháromság-dogmától) mentes tiszta valláshoz való visszatérést jelentette. Vagyis az Unitárius Egyház a tiszta, jézusi kereszténység letéteményese, örököse, amit a történelmi folytonosság is bizonyít.

1940-et követően az expanziós irányelv az unitarizmus magyar jellegére alapozott, és ekkor jegecesedett ki ennek mítosza is. Tételük igazolására az egyházi ideológusok az erdélyi reformáció koráig nyúltak vissza, és az unitarizmus magyar voltát két tényezővel magyarázták: egyfelől a földrajzi térséggel, amelyben kifejlődött, másfelől Dávid Ferenc magyar származásával, identitásával, aminek toposza a 19. és 20. század fordulóján körvonalazódott.¹⁷ Az ebben az időszak-

---

¹⁶ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története*. I. kötet. A bev. tanulmányt írta és a ford. az eredetivel egybevetette Balázs Mihály, szerk. Hoffman Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005. 17–72.; Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon*. Kolozsvár, 1891. 1–25.

¹⁷ Az unitárius egyháztörténet-írás és közludat Dávid Ferencet anyai ágon magyar származásúnak tartotta. (Erdő János: *Az Unitárius Egyház történetének rövid áttekintése*.; Kiss Ernő: *Dávid Ferenc*. Kolozsvár, 1910. 12.; Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc*. = KM. XLI. évf. 1. sz. 1.; Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc családja*. = KM. 1899. XXXIV. évf. 6. sz. 330.) Mivel pedig magyar nyelven is prédikált, jelentetett meg műveket és hosszú ideig az erdélyi magyar protestánsok püspöki tisztségét is betöltötte, úgy vélték, hogy mindez a püspök

ban elhangzott kijelentések e kettős érvrendszeren¹⁸ nyugodtak tehát, és olyan axiómaként kezelték az unitarizmus magyar jellegének tényét, amelynek valószínűsége nem szorul különösebb bizonyításra. Nem találni ezért egyetlen olyan írást sem, amely – a 19. és 20. század fordulóján oly általános módszeres tudományosság példáit követve – Dávid Ferenc magyar származását törekedett volna bizonyítani.

Nem találni ugyanakkor egyetlen utalást sem, amely az unitarizmus magyar jellegét a folytonosság érvrendszerére támaszkodva próbálta volna bizonyítani. Sőt Simén Dániel az unitarizmus monoteizmusát már nem a jézusi hitnek az egyház által autentikusan megőrzött voltára vezette vissza, hanem szakítva a zsidó gyökerekkel az ősmagyar vallásban vélte azt megtalálándónak: „Minden adat, ami az ősmagyar vallásra fényt derít, becses érték lehet számunkra, mert eljöhét az idő, s hitünk szerint nem késhet soká, amikor keresztény egy Isten hitünknek megtaláljuk az örök magyar alapját az ősmagyar egy Isten hitében is. Amikor

---

magyar identitásvállalásának jeleként értelmezhető. (Jakab Elek: *Dávid Ferenc emléke*. Budapest, 1879. 1–4.; Kanyaró szerint Dávidot az önmegvalósítás szándéka vezérelte, ezért választotta a magyar identitást és tagadta a szász. Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc*. = KM. XLI. évf. 1. sz. 1–2.; *Dávid Ferenc és családja* tanulmányában pedig ő is írói tevékenysége, betöltött tisztsége és életútja által látja igazoltnak a püspök magyarságát. Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc családja*. = KM. 1899. XXXIV. évf. 6. sz. 330.) Simén Dániel tagadta Dávid részleges szász származását, „törzsökös magyar és kolozsvári” családból származónak mondta, (Simén Dániel: *Dávid Ferenc a magyar reformátor*. = KM. 1943. LXXV. évf. 3. sz. 99.) Borbély István megállapításaira hivatkozva (KM XLIX. 3. sz. 196.; Borbély István: *Heltai Gáspár*. Budapest, 1907. 5–6.); Balázs Mihály Dávid Ferencről írott monográfiája azonban meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a püspök mindvégig a szász nációhoz tartozott, annak tagjának tartotta magát. Balázs Mihály: *Dávid Ferenc életútja*. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Kolozsvár, 2008. 176–212.

¹⁸ Az Egyetemes Unitárius Lelkészkör (1942. április 28 – május 3) ülését megnyitó istentiszteleti beszédében Kelemen Imre a következőket mondta: „Maga az a tény, hogy egy erdélyi magyar ember lelkében született meg, adta az unitarizmusnak azt a sajátosan magyar ízt, mellyel egy vallásfelekezet sem dicsekedhetik, mégha az idegenből hozott vallása megkedveltetésére a „magyar vallás” elnevezést bárhogy is kisajátítja magának.” Kelemen Imre: *A mi szerepünk*. In: *Magyarság és vallás*. 11–12.; Hasonló tartalmú kijelentést tett Ekárt Andor: „Mi vagyunk az egyetlen vallásfelekezet, amelyet a szó valódi értelmében magyarnak lehet nevezni. Magyar földön magyar lélekből virágzott ki és magyar lelkekben termett, hozott gyümölcsöt.” Ekárt Andor: *Elnöki megnyitó*. In: *Magyarság és vallás*. 21. p.; Ugyanezen felfogást tükrözi Gelei József főgondnok kijelentése is: „vallásunk e honnak szüleménye, a magyar szellem egyik legigazibb és legsajátosabb kiteljesedése és egyben a történelmi nemzet teremtőlelkének legszebb meggazdagodása. Ezért keresztény is és magyar is a mi Unitárius Egyházunk.” Ft. jkv. 1943. március 28. 11.; Józán Miklós püspök az Unitárius Irodalmi Társaság budapesti felolvasó ülésén egyszerűen „Magyar Reformátornak” nevezte Dávidot. KM 1943/6. 214.

elháríthatjuk magunkról a rosszhiszemű vádat, mely szerint a mi unitarizmusunk a judeo-keresztény egy Isten hitnek lenne a folytatása, célunk a magyarságunk és kereszténységünk tökéletes összehangolása.¹⁹ Ez pedig úgy lehetséges, ha tudományosan bizonyítják, hogy az unitarizmus „[...] ősi magyar vallásunk jézusi megtermékenyülésben és kiteljesedésben nem egyéb, mint magyar kereszténység vagy evangéliumi magyarság: *a tiszta kereszténységnek s az örök magyar lelki értékeknek egy vallásos gondolatban, az unitarizmusban való kikristályosodása.*”²⁰

Hasonló motívumokkal, gondolatmenettel találkozhatunk egy másik cikkében, ahol Dávid Ferencet a „magyar kereszténység” letéteményesének nevezte, aki a Szentháromság dogmája által elfojtott ősmagyar egyistenhit fogalmát a „tiszta jézusi, evangéliumi tartalommal” feltöltve „kinyilatkoztatja a magyar vallásos lélek évezredes megsejtését.”²¹ Simén eszmeifuttatása azért különös színfolt ebben az ideológiai konstrukcióban, mert a fent idézett kijelentések mellett új érveléssel gazdagította az unitarizmus magyar jellegének doktrínáját – azáltal tudniillik, hogy ennek monoteizmusát zsidó helyett magyar eredetűnek nyilvánította. Dávid Ferenc érdeme ennek újrafelfedezése, az elnyomott magyar hitvilág „kinyilatkoztatása” a reformáció által, amelyben kizárólagos szerepet játszott a püspök magyar származása.²²

Az unitarizmus tehát az ősmagyar vallás reinkarnációja: annak az évszázados, évezredes „lelki érettségnek” az eredménye, amely a reformáció idején jelentkezett, amikor „az ősi magyar hit megszabadulva a reággatott, sőt rákényszerített külső sallangtól s az ezzel járó sok gátló, nyomasztó érzéstől, megfürödve az evangélium tiszta szellemében, önmagára talált és meggyógyult.”²³ Az itt ismertetett gondolatokkal Simén nem maradt egyedül, és visszhangjának nyomait ott találjuk az Erdő és Lőrinczi által kidolgozott s a Főtanács által elfogadott szövegtervezetben, amely feladatként jelölte meg a „magyarságtudomány” által egyre gyakrabban hangoztatott „rokonságelmélet” tudományos igazolását.²⁴

¹⁹ Simén Dániel: *Unitárius lelkész az új világ küszöbén*. In. *Magyarság és vallás*. 55.

²⁰ Uo.

²¹ KM 1943/3. 97.

²² Uo.

²³ KM 1941/1. 1.

²⁴ Ft. jkv. 1943. március 28–29. 119. „A magyarságtudomány mind közelebb hozza egymáshoz az unitarizmust és a magyar lelket. Állandóan résen kell lennünk és gyűjtenünk a bizonyosságot a kettő összhangjának az igazolására.”

A magyar jellegre épülő expanziós tételt Abrudbányai János²⁵ teológiai tanár *Az unitarizmus és fajelmélet* című tanulmányában szintetizálta és fejtette ki részletesebben az Egyetemes Unitárius Lelkészkör továbbképző tanfolyamán.²⁶ Ebben kora politikai helyzetének felvázolása után arra a következtetésre jutott, hogy a magyar nemzet e rendkívüli nehéz időkben eljutott arra a pontra, amikor fel kell mérnie önerejét, önvizsgálatot kell tartania, mint ahogyan azt a hasonlóan válságos történelmi helyzetekben már tette.²⁷ Az addigi vizsgálódások során kitűnt a nemzeti egység hiánya, de ugyanakkor megmutatkozott ennek az egységnek a rendkívüli fontossága is. „Éppen ezért volna mérhetetlen szükség valami meleg lelki malterre, összetartó lényegre, mely kinnal és küzdelemmel összehordott, átmentett népi és nemzeti építőanyagból fel tudja építeni az egységes magyar közösséget.”²⁸ A nemzetben jelenlevő ellentmondások és széthúzó vonások kiegyenlítésére, valamint felemelkedéséhez, kibontakozásához szüksé-

²⁵ Abrudbányai János (1907–1968) unitárius lelkész (Kövend: 1932–1938), teológiai tanár, a Teológiai Akadémia dékánja, a *Kévekötés*, *Unitárius Közlöny* című egyházi lapok szerkesztője. A II. világháború után a román hatóságok távollétében húsz évi börtönbüntetésre ítélték, 1950-ben politikai múltja miatt 44 hónapig fogva tartották (kistarcsai internálótábor). 1956-ban Járási Forradalmi Bizottság Elnöke Kocsordon, ezért 12 évi börtönre ítélték. 1990-ben a Magyarországi Unitárius Egyház rehabilitálta.

²⁶ E koncepciót már 1941. február 12-én felvázolta Főtanácsi beszédében. „Ez a nép a most alakuló időkben még el nem végzett feladatait kell munkába vegye. Most ereje van ahhoz, hogy töredelmesen meggyónja önmagának hibáit, vétkeit s meglássa mi hiányzik belőle ahhoz, hogy lélekben és testben egyaránt nagy nép lehessen. A társadalmi és népi múlthatatlan szükségek, a nyitott és fájó sebek egy percig sem hagyják nyugton s lázasan keresi önmagából a leghelyesebb szellemet, a legtisztultabb nemzeti lelket, a legmodernebb világnézetet ahhoz, hogy belső nagy megújulását történelmi időkhöz méltóan tévedés nélkül munkálja. Olyan feladat teljesítésére készíti önmagát, mely az egész magyarságnak, mint életegységnek, fizikai, szellemi és erkölcsi megerősítéséhez, átnemesítéséhez vezet s mely ezt a népet mennyiségben és minőségben egyaránt fokozza. Nekünk hazaérkezett unitáriusoknak *egy lélekben és egy érzésben kell megállanunk egymás mellett, hogy a legszükségesebb időben, a legtalálható pillanatban oda tudjuk kínálni, ajánlani a jobb életformát kereső népünknek Erdélyben született magyar vallásnak áldott szellemét* [kiemelés az eredeti szövegben]. [...] Ez a vallás kenyér, mellyel népem lelkét s testét táplálni tudom, lélek-oxigén, mellyel nemzetem életlendületét feszítem, napfény, mellyel rejtett csírákat életnek indítok, keresztyvíz, mellyel tisztára mosom egy történelem küzdelmeiben megkínzott nép remegő testét s ezáltal mosolyra fakasztom kedvét. Bölcsődal, mellyel álmaid szépítem, evangélium, mellyel olyan országot mutatok számára, mely nemcsak az övé, de az Istené is. Balszam ez a vallás, mely gyógyít, vigasztal és elmúló életek fölött könnyeket töröl.” UK. 1941. LXXIII. évf. 1. sz. 19., 22.

²⁷ Abrudbányai János: *Az unitarizmus és fajelmélet*. In: *Magyarság és vallás*. 92–94.

²⁸ Uo. 102.

ges erők felszabadításához a vallás révén juthatnak el, mivel a vallás elsődleges feladata a teremtés. Annak az embernek a megteremtése, akivel egységes közösség alkotható. A belső harmóniát teremtő vallás ugyanakkor szoros kapcsolatban áll az ember ösztöneivel, mely szempontot a magyar nemzet nem hagyhat figyelmen kívül. Ezért: „Olyan összetételű vallás, olyan veretű lelkigondozás szükséges, mely a nemzet, a nép, a magyarság vérével és életével tud összesimulni, s amely így sajátja lévén, képes megteremteni a szükséges belső összhangot, a népet, a nemzetet nagyvá tevő erőt.”²⁹

A történelem kritikus pillanataiban vallás és magyarság elválaszthatatlanul ölelkezett egymásba, aminek eredményeként e kettő mindig ki tudta termelni „a szükséges derülátó, reményteljes hangulatot és tevékeny erőt.”³⁰ A tizenhárom milliányi magyarnak azonban ahhoz, hogy nagy nemzet lehessen, hogy „lendületbe jöjjön s köznapi bukdácsolása helyett teremtőerejévé, dinamikussá, önmagát felülmúlóvá lehessen, olyan szellemi, világnézeti telítődés, segítség, állandó támogatás szükséges, amelyet addig ez a sokat hányatott, olykor önmagával értelmetlenül meghasonlott nemzet még nem alkalmazott.”³¹

A nagy küzdelmek közepette azonban oly érzése támadt, mintha valami lassítaná, lefogná, lekötne alkotó erejét. Ennek oka a keresztény ortodoxia száraz dogmaiban és a páli teológia negatív, pesszimista emberszemléletében keresendő, amelyeken keresztül közömbösíteni igyekeztek „a fajban rejlő impulzív, lázas, öntevékeny erőket.”³² Az ember azonban az új történelmi körülmények és életszemlélet miliójében az élettelen dogmatikus kereszténység helyett „élményei eleven ütemének benső kényszere folytán az új kereszténységet helyezi szervesen beindítandó élete lelkéül.”³³ Azt a kereszténységet, amely világszemléletét, lelkiségét az ember erejére, képességére, nem pedig bűnösségére fogja felépíteni. Mivel pedig a magyar nemzet nemzeti szempontjainak megfelelően fog berendezkedni az új életben, feltétlenül szüksége lesz arra, hogy „az életszínű vallás tiszta táplálékaival éljen.”³⁴

A magyarság ezekben az évtizedekben felismerte, hogy „új beállítású élete” milyen tartalmú életszemléletet sugárzó vallást keres magának, és tudja, hogy addigi történelme során használt „lelki útravaló” sok történelmi zsákutcát oko-

---

²⁹ Uo. 103.

³⁰ Uo. 104.

³¹ Uo.

³² Uo. 105.

³³ Uo. 106.

³⁴ Uo.

zott neki. Érzi, hogy az új történelem versenyporondján olyan versenytársakkal fog találkozni, amelyek mindent elkövetnek, hogy teljesítményüket fokozzák, ezért történelmi felelősségének tudatában rendbe kell hogy hozza a nemzet lelkét és el kell hogy döntse, miként rendezi be lelki életét, hogy „az örökké tartó nemzeti küzdelemhez mindig a legidejében, a legtöbb erő ömöljön belé a minden létezés forrásából, Istenből.”³⁵ Ennek a közvetítő útnak közvetlennek, egyenesnek, nyíltnak, a magyar ember által járhatónak kell lennie, hogy a megújuláshoz szükséges isteni konstruktív erő eljuthasson a nemzethez. Az „új magyar élet frissülő szemléletében” pedig egyre inkább dogmává válik az a megállapítás, amely szerint az unitarizmus képes a legeredményesebb munka elvégzésére a nemzet újjáépítésében, mivel hisz az emberi szellem fejlődésében, és egy boldogabb életlehetőség reményét villantja fel azáltal, hogy Isten országát a földön szeretné megvalósítani, nem pedig egy bizonytalan transzcendens régióban.³⁶ Hisz ennek megvalósíthatóságában, és ennek megteremtésére sürget minden embert, mert az unitarizmusnak, a többi vallással ellentétben, amelyek a földet pornak, jelentéktelennek, sokszor visszatartó erőnek értékelik, igen nagy jelentősége van a földnek, amely egyet jelent a hazával. Mert csak akkor képes együtt élni, összefonni, és ha kell, meghalni e földért, csak úgy épülhet be a nemzet és haza fogalma tudatába, ha megbizonyosodik, hogy úgy terve, célja van e földön és Isten semmivel sem becsüli alább ezt a földet, mint az ismeretlen transzcendens világot.³⁷ Ha megbizonyosodik, hogy úgy kell itt élnie, mintha „örökké itt kellene munkálkodjon.”

Nem mindegy tehát, milyen új hajtóerőt kapcsol be a nemzet életébe. Ha eddigi szellemi táplálékában nem tudott magára találni, áthidalni a keletisége és nyugatisága közti lelki szakadékot, akkor megbocsáthatatlan bűn lenne „nem munkálni azon, hogy valami friss, eddig csak szórványosan érvényesült erőforrás úgy táplálja a nemzetet, hogy az valóban új, nagy életre kapjon”³⁸, mivel „a magyar lélek emlékeiben fel-feltörő, álmaiban visszajáró keleti tartalma, az ortodox kereszténység spekulatív, alakoskodó, dogmaizú, elvont, kimért jellegében nem tud felolvadni. Nem tud termékenyen úgy elhelyezkedni, hogy az magát az embert, a magyart az életre teljesebbé tegye. Szilajabb, nyugtalanabb, véresebb élet alakjához valami más veretű kell.”³⁹ Az unitarizmus az, amely az egyéni fe-

---

³⁵ Uo. 108.

³⁶ Uo. 109.

³⁷ Uo. 110.

³⁸ Uo. 110–111.

³⁹ Uo.

lelősség hangsúlyozása és a lelkiismereti szabadság biztosítása által lehetőséget ad önálló kezdeményezések kibontakozására, hogy az ember egyéni vagy közösségi sorsának megváltását maga végezze el.⁴⁰ Az unitarizmus létjogosultságát bizonyítja lelkészeinek fokozott szociális és gazdasági érzékenysége, e kérdések megoldására irányuló munkássága és a nemzet felemelésében végzett áldozatos munkája is.⁴¹

Végső következtetésében pedig a nemzet erőit felszabadító küldetés mellett egy másik, hasonlóan fontos célt is megnevezett: a fajvédelem. „A mély szociális átérzéssel megmelegedett, az emberközösség egész életével szemben kínos felelősséget tápláló és a magyar lelki élethez az egészen hozzásimuló vallás, az unitarizmus, a mi vallásunk fogja felszabadítani a magyar nemzet kötve tartott erőit. Egy évvel ezelőtt e vallás egyháza egész országunkban elsőnek mondta ki, hogy zsidókat nem vesz át s nem sorol tagjai közé. Ezzel a cselekedetével is a magyar fajiság igaz ügyét kívánja szolgálni.”⁴² Ez utóbbi kitétel, amint azt az alábbiakban tárgyalt egyházi intézkedések is igazolni fogják, roppant fontos szerepet kapott, hiszen mint Abrudbányai is hangsúlyozta, nemcsak a szellemi táplálék, erőforrás szerepe hárult az unitarizmusra, hanem a faji tisztaság védelmének kötelezettsége is.

Az unitárius vallás magyar jellegének képzelete tehát arra indította Abrudbányait, hogy egyházának vezető szerepet követeljen a nemzet szellemi irányításában, életében. Ugyanakkor ez eszme a fajvédelem küldetéstudatával is párosult, kiemelt célként jelölve meg a nemzetre veszélyes zsidóság eltávolítását annak testéből. Mintegy zárójelben említjük meg, hogy e gondolatmenet kísértetiesen hasonlít a Gelei *Nemzetnevelés* című könyvében kifejtettekhez és az 1943-ban a főtanácsi ülésen elhangzott, egyházpolitikai irányvonalat meghirdető beszédnek azon soraihoz, amely az egyház nemzet és állam közti kapcsolatát taglalva az egyház szerepét a faj megmentésében és a haza építésében látta, amelyben lehetőségeihez mérten minél nagyobb mértékben és minél aktívabb módon részt kell vállalnia.⁴³

Egy másik írásában a nemzetiszocialista alapon szerveződő magyar társadalom vallásaként jelenítette meg az unitarizmust, az előbbi ihletője ugyanis a tisz-

⁴⁰ Uo. 111–115.

⁴¹ Uo. 119–120.

⁴² Uo. 120.

⁴³ „Az állammal és a nemzettel való kapcsolatunk azon nyugszik, hogy fajunk megmentésében és magyar hazánk kiépítésében a nehéz feladatokból mi is mindig mentül nagyobb részt hasítsunk ki a magunk számára és derékul kivegyük részünket minden nemzetmentő munkában.” Ft. jkv. 1943. március 28–29. 7.

ta jézusi kereszténység eszméje, amelynek megtestesítője, képviselője ez utóbbi. *A vallás és a mai koreszmék* című írásában Abrudbányai a nemzet életét megújító, jövőjét jelentő nemzetiszocialista ideológiát és unitarizmust kívánta közös nevezőre hozni.

Konceptiója szerint az első világháborútól kezdődően az emberiség életében egy olyan folyamat vette kezdetét, amely korfordulóhoz, „az új világ megszületéséhez” vezet(ett). Ezt a születendő új világot egy új eszme fogja irányítani, mivel az előzőek (liberalizmus, szociáldemokrácia, bolsevizmus) kudarcot vallottak, nem tudtak az emberiséget érintő kérdésekre megfelelő megoldást találni. A már formálódó eszmének három jellemző vonása, ismertetőjegye van: az individualizmussal szembehelyezkedő *közösségi* életforma, amelyet *nemzeti* síkon kíván megvalósítani, kiteljesíteni, erőteljes *szociális* alapon.⁴⁴ Ez eszme megvalósításában az olasz fasizmus volt úttörő jelentőségű, azonban nemzeti síkon történő megvalósítását a német ültette át a legnagyobb mértékben.⁴⁵ Az új kor diadalmas világnézete tehát a közösségi, népi-nemzeti, szociális eszméket magáénak valló nemzetiszocializmus, amelyet nem lehet a bolsevizmussal egy napon emlegetni.⁴⁶ De, akárcsak a bolsevizmus, az új koreszmék jegyében alakuló „nemzettársadalmak” is – úgy tűnik – ellenségesen viszonyulnak a kereszténységhez. Az ellenében megfogalmazott vádak azonban (erélytelen fellépés a kapitalizmussal szemben, tétlenül tűrte az elszegényedést, a két világháború elhárítása érdekében nem fogott komolyabb kezdeményezésekbe)⁴⁷ a felületes szemlélődésnek, vizsgálódásnak és azoknak a történelmi eseményeknek tulajdoníthatóak, amelyeken a kereszténység átment.

A kereszténység alapját egy „eszmei mag” képezi, amely annak a létformának megvalósítására törekedett szüntelen, „melyben az egyéni tökéletesedés igényei kielégítése mellett kiépül a lelkekben egy erős érzés, melynek értelmében egymásnak testvérei lesznek.”⁴⁸ E program megvalósítását akadályozta azonban a keresztény vallásba betérők tömege (zsidók, barbár vándor népek), ugyanis ez mindannyiszor az „erkölcsi értékek” zuhanását, „értékszintjének” lefokozását eredményezte.⁴⁹ E kedvezőtlen folyamat ellenére ugyanakkor, amely sokszor az

⁴⁴ Abrudbányai János: *A vallás és a mai koreszmék*. Kolozsvár, é. n. 16–23.

⁴⁵ Uo. 23.

⁴⁶ „A bolsevizmus egyetlen megnyilatkozásában sem nyújtott un. koreszmét és botor minden olyan próbálkozás, mely a nemzeti szocializmust egy napon próbálja emlegetni azzal.” Uo. 29.

⁴⁷ Uo. 30–31.

⁴⁸ Uo. 37.

⁴⁹ Uo. 34.

összeomlással fenyegetett, a kereszténységben mindig megmaradt és munkált a testvéri viszonyrendszeren nyugvó közösségi élet megvalósításának vágya (a kereszténység „ősi magva”).⁵⁰ Ez a törekvés vallási tisztulást, fejlődést eredményezett, ugyanakkor kora társadalma igazságérzetének, szociális érzékenységének, közösségi felelősségtudatának megerősödéséhez vezetett. E mélyebb és a külső sallangoktól fokozatosan mentesülő vallásosságon felnevelkedett nemzedékek pedig helyesen ismerték fel, hogy „nem a vallás ellen kell hadat üzenniök, hanem azok ellen a kötött formák ellen, amelyek az igazi vallás, a felelősséggel elmélyülő vallás kibontakozásának és győzelmének akadályai.”⁵¹ Ezért tört fel feltartóztathatatlanul egy olyan igény, „mely csak a tiszta vallás formájával fog megelégedni.”⁵² Ennek az igénynek a megszületését, kiterjedését és diadalát hirdetik az új koreszmék, amelyeknek hirdetői maguk is mindinkább meggyőződnek, hogy e tanok létüket, életre keltüket a tiszta kereszténységnek köszönhetik.

A középkorban a pápai hatalom képtelennek bizonyult külső erő, akár fegyverek segítségével létrehozni a keresztény alapú társadalmi rendet, megvalósítani alapeszméjét. Mindez most egy belső lelki reform révén fog megvalósulni. Erre azonban képtelen a dualista szemléletet valló és csupán a lelki üdvösséget hirdető és testiséget negatívan megítélő „középkor egyháza” és a „reformált egyházak egy része.”⁵³ E dualista szemléletnek lett áldozata az ember, segítségére sietett azonban a tiszta keresztény gondolat, mely test és lélek oszthatatlanságát, az emberi környezet, élettér fontosságát hirdeti, ugyanis a testi igények kielégíthetlensége a lélek, ember pusztulásához vezethet.⁵⁴ Ezt a valóságot kezdte felismerni a kor embere és vált szociálisan érzékennyé „a tiszta keresztény, az igazi jézusi vallás benső és ellenállhatatlan hatására.”⁵⁵ Vagyis a tiszta jézusi kereszténység az embert két felismerésre vezette: 1) A földi lét, a társadalom jobba, igazságosabbá tételére, újraalapozására, amelynek megvalósulását a dogma-keresztény egyházak pesszimista élet- és emberfelfogása akadályozta eleddig⁵⁶, 2) a közösségi

---

⁵⁰ Uo. 38.

⁵¹ Uo. 41.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 44.

⁵⁴ Uo. 45.

⁵⁵ Uo. 46.

⁵⁶ „Addig, amíg a dogmákon épülő keresztény felfogás a föld múlandóságára, az emberi gyarlóságra és az erre épített pesszimista életfelfogásra rendezkedett be a társadalomban, addig a jézusi alapon álló, az evangéliumi kereszténység, a dogmamentes kereszténység a földről való tudományos felfogásra, az emberi erőre és jószándékra apellálva építi ki a derülátó világnézetet s indul el a jobb emberi társadalom megteremtése felé.” Uo.

lét fontosságának felismerésére az individualista életszemlélettel szemben, mely utóbbinak hangoztatói ugyancsak a dogma-keresztény egyházak.⁵⁷

E vallás ihlette felismeréseket karolják fel az új koreszmék és valósítják meg Isten szándékát. Mivel pedig „a jézusi tiszta hangot és szándékot” igyekeztek felszínre hozni és hatóerővé tenni, annak „tiszta méhéből” születtek, „ezzel a koreszmével boldogan, tudatosan és előre megfontolt szándékkal azonosul az unitárius gondolat.”⁵⁸ A kornak nagy eszméi tehát a jézusi kereszténység diadalát jelzik, amely a nemzet lelki egységének kérdését is kedvezően fogja megoldani. Ez pedig az unitarizmus által képviselt „közvetlenebb és külső kötöttségektől mentes” vallás révén valósulhat meg.⁵⁹

Sebe Ferenc lelkész a népiek hangoztatta eszmék fényében látta igazoltnak az unitarizmus magyar jellegét és „nemzetmentő” küldetését. Szerinte az unitarizmus a magyar lélek vallásos élményeinek autentikus kicsapódása, faji jellemvonásainak hordozója⁶⁰ amelynek nemzeti léptékű kibontakozását több tényező is akadályozta. A nemzet önmagára-ébredésében, lelki identitásának megtalálásában azonban elengedhetetlen, kizárólagos szükség van rá. Szabó Dezsőnek és Veres Péternek a keresztény dogmákkal illetve a katolicizmussal szemben megfogalmazott kritikájából⁶¹ pedig arra a következtetésre jutott, hogy „az unitarizmus a magyar nép igazi vallása s egyben feljogosít arra a talán eddig még meg nem fogalmazott megállapításra, hogy az unitárius vallás korai visszaszorítása és háromszáz esztendőre való teljes gúzsbakötése egyike a nagy magyar tragikumoknak, amely jelentőségében, elsősorban természetesen szellemi vonatkozásban, a muhi pusztai és mohácsi veszedelem nagyságához, vagy a Dózsa-féle lázadás leveretésének szomorú kihatásaihoz mérhető.”⁶² Végkövetkeztése, hogy a

⁵⁷ „Addig, míg egyes vallások az emberi lélek egyéni üdvösségét hangsúlyozzák és hirdetik, addig amíg szerintük mindenkinek a saját lelkével kell törődni s azt átmentteni egy földöntúli világra s így részt kell venni egy valóságos lelki versenyfutásban, addig, amíg ezt az önző szándékot és individuális beállítást életképletet szorgalmazták, addig a tiszta kereszténység vizeiből merítő vallás, segítségül véve az emberi tudás és ismeret támogatását, meggyőződéssel hirdette már jóideje, hogy bár minden emberi lélek egy elhatárolt külső lényeg s minden más embertől teljesen függetlenül létezik, a lelkek társasága, maguk az emberek, olyan szorosan egymásba vannak kapcsolódva s annyira egymástól függ a létük, hogy fejlődésük el sem képzelhető az egymásra való kölcsönhatás nélkül.” Uo. 47–48.

⁵⁸ Uo. 51.

⁵⁹ Uo. 61.

⁶⁰ KM. 1944/4. 161. „Vallásunk a magyar szellem kivirágzása, amely magán hordja fajiságunk minden lényegesebb jellemvonását.”

⁶¹ Uo. 163–167.

⁶² Uo. 167.

népiek megfogalmazta kérdések, problémák megoldásában elengedhetetlen szerep hárul az unitarizmusra és az unitárius „népegyházra”, amelyeknek jelentőségét azonban sajnos még kevesen ismerték fel – a népi gondolkodókat leszámítva.⁶³

Félreérthetetlenül fogalmazódott meg mindez a már említett valláserkölcsevelési programszövegben is: az unitárius vallás a magyar lélek vallása, az egyetlen keret, amelyen belül saját törvényszerűségeiben szabadon kibontakozhat, az egyetlen, amely képes valláserkölcsei igényeit kielégíteni.⁶⁴ Éppen ezért az egész nevelői munkában a nemzeti szempontok kell hogy érvényesüljenek, azt a „a nemzeti nevelés szolgálatába kell állítani.”⁶⁵

A fentieket összegezve tehát megalapozottnak látszik a megállapítás, hogy az új politikai környezetben, a kor jelentős eszmeáramlataitól (fajvédelem, nemzetiszocializmus, népiség) befolyásolva és ösztönözve, az egyházban meggyőződéssé vált az unitarizmus magyar jellegéből fakadó nemzetépítő szerepének hite, amelytől végső soron kisebbségi, elnyomott voltunk megszűnését is remélték.

c. Államhűség

Az 1940–1944 közötti egyházpolitika egyik legjellegzetesebb vonása volt a magyar államhatalom iránti feltétlen hűség⁶⁶, amelyet az egyházi vezetők nacionalista és hazafias érzülete táplált, és amely közvetetten ugyancsak motivációs impulzussal szolgált az egyház zsidóellenességének gyors kiformalódásában. Az elsősorban ideológiai alapú zsidóellenesség ugyanakkor kiválóan alkalmas volt az egyház és állam közti viszonyrendszer kedvező irányú befolyásolására, gyakorlati szempontok képviselőjére is. Ennek nyomaival találkozhatunk Gelei József főgondnok Fáy István vallás- és közoktatásügyi államtitkárhoz intézett főtanácsi beszédében, amely egyfelől az egyház hűségét volt hivatott kinyilvánítani, másfelől az állam jóindulatát, támogatását igyekezett megnyerni: „Nem

⁶³ Uo. 169–170.

⁶⁴ Ft. jkv. 1943. március 28–29. 115–116. „Múlt és jelen számtalan bizonyosságát szolgáltatja annak, hogy a magyar lélek valláserkölcsei szükségleteit egyedül az unitarizmus képes kielégíteni. Éppen ezért folytonosan utalnunk kell az unitarizmus és a magyar lélek rokon vonásaira és kapcsolataira. [...] Az unitarizmus az a keret, melyben a magyar lélek végre önmagára talál és sajátos törvényszerűségei szerint fejlődhetik.”

⁶⁵ Uo. 116.

⁶⁶ Ez nagyon jól nyomon követhető a korabeli egyházi kiadványokban, az egyházi tiszt- és tisztségviselők megnyilatkozásaiban. UK 1944. LVI. évf. 4. sz.; *Unitárius Naptár*. 1943. 37–40.; UK. 1942. LII. évf. 4. sz.; UK. 1943. LIII. évf. 3. sz. ; UK. LII. évf. 11. sz.; Ft. jkv. 1941. november 16–17. 9–10., 26., 38.

vagyunk mi érdemtelenek erre a legmagasabb fokú állami támogatásra [államsegély]. Nem vagyunk, mert mi voltunk az egyházak közül az elsők, akik a nemzetnevelést az iskoláinkban önerőnkön – mindjárt az anyakebelre való visszatérés pillanatában – megszerveztük, s így nem csoda, ha a sokszor aléltságba eső nemzetnek a mi kolozsvári gimnáziumunk ifúsága adta elsőnek a pezsdülő és biztató erőt a harctérre való önkéntes jelentkezéssel. Nem csoda, ha mi voltunk az elsők, akik az állam által a zsidóság terjeszkedése ellen hozott törvényeket egyházi életrendszerünkben érvényesítettük.”⁶⁷

Az államhűség szilárdságát jelzi Lőrinczy Géza nagybányai lelkész és teológiai magántanár 1944. február 6-án elhangzott beszéde. Ebben a szószerket is a totális háború erőforrásai közé sorolta⁶⁸, tekintettel arra, hogy egyház és nemzet egymástól elválaszthatatlan fogalmak és a(z unitárius) lelkész nemzete erkölcsének és nemzeti öntudatának őre és ápolója, végső soron pedig az egyház léte is ennek kimenetelétől függ.⁶⁹ Mivel a nemzet léte forog kockán, egyetlen lelkész sem hirdethet „kegyes szólamokat” és meggyőződése, hogy „e világnézeti harcban a mi igaz keresztény szellemű unitárius hitünk és nemzeti alapon álló világszemléletünk helyes úton jár, amikor a nemzetet lelki erejének, ellenálló képességének felfokozására serkentjük.”⁷⁰

⁶⁷ Ft. jkv. 1943. márc. 28. 9.

⁶⁸ Lőrinczy Géza: *Az őrálló*. Nagybánya, é. n. 12.

⁶⁹ Uo. 12–13.

⁷⁰ Uo. 13.

d. A szombatosság⁷¹ vádjja

A fejedelemség korában az unitarizmus szombatossággal történő azonosítása (a szentháromságnak és Jézus istenségének tagadása kapcsán) többször lehetőséget szolgáltatott a kormányzat számára, hogy a szentháromságtagadó egyház ellen is ezen cím alatt indíthasson támadást.

1618-ban – Bethlen Gábor javaslatára – az országgyűlés a négy bevett valláson kívül állók (szombatosok) megbüntetését rendelte el azok esetében, akik az év karácsonyáig nem térnek be valamelyik bevett vallásra. Mivel a fejedelem úgy látta, hogy a szombatosok leginkább az unitárius közösségekben terjeszkedtek, e kérdés tisztázása végett zsinat összehívására szólította fel az egyházat. Eme Erdőszentgyörgyön tartott zsinaton, amelyen Keserői Dajka János református püspök elnökölt, híveit a szombatosságtól való elhatárolódásra felhívó határozatot fogadott el és kizárta soraiból az ezen felekezeten levőket. A szombatosok felkutatására fejedelmi engedéllyel és katonai kísérettel induló református püspök azonban a Jézus istenségét tagadó, radikális orientációjú unitáriusokat is szombatosoknak nyilvánította és református vallásra térítette.⁷² 1638-ban I. Rákóczi Györgynek a szombatosok megsemmisítésére irányuló intézkedése ugyancsak súlyos következményekkel zárult. A felkutatásukra kiküldött bizottság ugyanis hasonlóan járt el a nonadorantista – Jézus istenségét tagadó – unitáriusokkal

⁷¹ Az erdélyi szombatosság ihletője Matthias Vehe-Glirius német származású teológus volt. Legfőbb teoretikusai Eössi András szenterzsébeti főnemes és fogadott fia, Péchi Simon voltak. A szociálisan érzékeny, társadalmi egyenlőség elvét hangoztató és ebből fakadóan nagy népszerűségnek örvendő vallás, mely a mózesi Törvény, a zsidó rituális szokások és a szombati nap szigorú betartására, illetve megtartására kötelezte híveit, mint eretnokség, kezdetől fogva a mindenkori hatalom üldözésének volt kitéve. Követőit a bevett vallásokra való áttérésre kényszerítették, nagyon sokan azonban az emigrációt választva elsősorban Törökországban telepedtek le. (Az erdélyi szombatosokról bővebben lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó) Bözödújfaluban a kiegyezés koráig fennmaradó egyetlen szombatos közösség tagjainak zöme 1868-69-ben a zsidó vallásra tért át. Megsemmisülésük a magyar zsidótörvényekhez és holocausthoz kapcsolódik: a törvények diszkriminációja elől menekülve egy részük ugyanis áttért a magyar egyházak kötelékébe. 1944 tavaszán az Igazságügyi Minisztérium által kibocsátott mentesítő igazolványokkal rendelkező és időközben más felekezetekre áttérő szombatosokat, a még zsidó valláson maradt társaikkal együtt, koncentrációs táborokba deportálták, ami fizikai megsemmisülésüket eredményezte. Bővebben lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosság vége*. In: Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv 1973/74*. Budapest, 1974, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. 217–229.

⁷² KM 1912/3. 130.; Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története*. h. n. 1935. 61–62.; Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István, i. m. 17–72.

szemben, akárcsak az 1618. évi.⁷³ Az unitárius köztudat és egyháztörténet-írás egybehangzó álláspontja, hogy a fejedelmeknek a szombatosok ellen indított támadásai közvetetten mindig az unitárius egyház megsemmisítésének szándékát is magukban hordozták.⁷⁴

A 19. század diskurzusában a szombatosságra való utalást általában pejoratív, kirekesztő szándékkal használták, mintegy érzékeltetve, hogy az unitárius vallás – a szigorú monoteizmusából fakadóan – nem tartozik a szentháromságot hívő, hagyományosan értelmezett keresztény vallások csoportjába. 1940 és 1944 között az újból fellángoló felekezeti villongások közepette az unitarizmus és szombatosság (utóbbiak 1868 után valóban áttértek a zsidó vallásra!) közötti azonosság hangoztatása az unitarizmus „lejárátása” szándékával ismét napirendre került.⁷⁵

A negatív történelmi tapasztalatok és a negatív előjelű megbélyegzéstől, vádtól való menekülési-védekezési reflex tehát ugyancsak a zsidóellenesség pályájára kényszerítette az egyházat, ahogyan arra Abrudbányai János *Egyedül voltunk* című írásában is utalt. „Talán azért, mert nehéz történelmi harcunkban egyedül minket akartak keresztre feszíteni a „zsidózás” vádjával, talán ezért voltunk egyedül az alakuló magyar életben, akik a zsidókérdés friss megfogalmazásának hajnalán félreérthetetlenül leszögeztük álláspontunkat minden keresztény felekezettel szemben és előtt.”⁷⁶ Ez a tendencia tetten érhető a *Keresztény Magvető* hasábjain közölt nagyszámú apologetikus, polemizáló tartalmú írásokban is, amelyekben a Dávid Ferencet zsidózással illető vád elleni panasz gyakran visszatérő elem.⁷⁷

Kétségtelen tény, hogy 1942-ig jelentős számú zsidó tért be az Unitárius Egyházba. Ebből adódóan a negatív megítéléstől való félelem is közrejátszott abban, hogy az egyházkormányzat utóbb mindenáron igyekezett sorai közül kizár-

⁷³ KM. 1912/3. 133–138.; Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története*. h. n. 1935. 59–70.; Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István, i. m. 17–72.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ *A Magyar Nemzet* 1941. március 9-i számának egyik cikke szerint az unitárius hitelvek továbbfejlesztésével alakult ki a szombatosság, amelynek követői 1868-ban áttértek zsidóknak.

⁷⁶ UK 1944/7.

⁷⁷ KM 1943/3. 102–108.; KM.LXXV. 129–130.; KM. LXXV. 4–5. sz. 164–1, 2.; KM 1940/6. 246.

ni zsidó származású egyháztagjait.⁷⁸ Nem utolsósorban pedig a nemzet faji tisztaságának megőrzéstudata is megkövetelte ezt az intézkedést.

e. Személyi változások, magyarországi hatás

A két világháború közti egyházpolitikát két jelentős, a későbbi eseményeket markánsan meghatározó törésvonal szerint korszakolhatjuk. Ezek a törésvonalak mindkét esetben a püspökválasztások alapján vonhatóak meg, amelyek egyben az egyházi csúcsvezetés meghatározó átrendezését is eredményezték. Kivételt ez alól Boros György⁷⁹ megválasztása jelentett (1928), aki Ferencz József halála után került a püspöki székbe. Boros nemcsak az azonos társadalmi, politikai szocializáció révén szavatolt folytonosságot, hanem abból adódóan is, hogy 1923-ban mint „püspökhelyettes főjegyző” gyakorlatilag az ő kezében összpontosult az egyház kormányzása. Az 1930-as évek közepétől azonban egyre inkább megerősödött a reformokat és nemzedékváltást sürgető vonal, amelynek szószólói jórészt abból a fiatalabb korosztályból kerültek ki, amelynek szocializációját az 1930 és 1940 közti évek hozták magukkal. Ennek a nemzedéknek a világnézete éppen az általunk vizsgált időszakban jegecesedett ki, s ezt így döntően befolyásolták a kor politikai eseményei, ideológiái és a kisebbségi lét negatív tapasztalatai egyaránt. A személyes érdekektől is mozgatott reformcsoportnak – kihasználva a gazdasági világválság és az állampolitika előidézte elégedetlenséget – 1938-ra sikerült felülkerekednie és lemondatnia Boros Györgyöt. Boros lemondatása és annak körülményei a csúcsvezetés cseréje mellett nemzedékváltást is eredményezett. Ezzel a hullámmal került be az egyház elitjébe több, a későbbi eseményekben kulcsszerepet játszó, világnézetiileg még képlékeny szereplő

⁷⁸ „Egyházi szempontból ez azért is jelentőséggel bír, mivel a zsidóáttérések miatt sok helyen kedvezőtlen színben feltüntetett egyházunk, ezáltal azt is igazolhatja, hogy a szombatosokkal nem zsidókat vett át, hanem a valóságban magyar fajhoz tartozók tértek vissza a magyar fajhoz.” – írta Szathmáry János jogtanácsos az EKT-hoz szombatosok ügyében tett javaslatában. Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (továbbiakban UEGYLt.) Szt. I. 151.

⁷⁹ Boros György (1855–1941): Teológiai tanulmányait Kolozsvárt, majd 1877-től 1879-ig Londonban végezte. 1880-tól a kolozsvári főiskola biblia-teológiai tanára. 1897–1910 között a Papnevelő Intézet dékánja. 1910-től főjegyző. Az Unitárius Világszövetség alapító tagja, 1885-ben az ő kezdeményezésére alakult meg a Dávid Ferenc Egylet, melynek 37 évig volt titkára, 6 évig pedig ügyvezető elnöke. Ugyancsak az ő kezdeményezésére jött létre 1896-ban az Unitárius Lelkészkör. 1888–1924 közt az *Unitárius Közlöny* szerkesztője. Kiváló külföldi kapcsolatai miatt 1918-ban a magyar kormány felkérte, hogy vegyen részt a béketárgyalás előkészítésében. Ennek érdekében Boros Hollandiába, Franciaországba, Angliába és az Egyesült Államokba utazott, hogy a protestánsok támogatását megnyerje. 1928–1938 között az egyház püspöke.

is: Abrudbányai János, Simén Dániel teológiai tanárok lettek, Kiss Elek főjegyző. Püspöknek Varga Bélát választották.

A második jelentős töréspont 1940 novemberében következett be, amikor Varga – egyetemi tanárrá történő kinevezése és az egyház berkeiben zajló belső hatalmi harcok miatt – lemondott. Vele párhuzamosan Elekes Domokos főgondnok is benyújtotta lemondását, aminek következtében megüresedett az egyház legrangosabb és legbefolyásosabb világi tisztségviselői állása is – ami döntő jelentőséggel bírt a későbbi történésekre nézve. Az 1941. június 29-én Marosvásárhelyen tartott zsinat püspökké Józán Miklóst⁸⁰, főgondnokká Gelei Józsefet választotta. Ez utóbbinak tisztsége által biztosított befolyásos pozíciója és rendkívül agilis szerepvállalása az egyház közéletére döntő hatást gyakorolt – mint látni fogjuk, annak ideológiai irányvonalára is. A trianoni békeszerződést követően Magyarországra telepedett egyetemi tanár, aki személyes traumaként élte meg a magyar királyság felbomlását, minden bizonnyal ez utóbbi mozzanat hatására vált a jobboldali radikalizmus hívévé és antiszemitává.⁸¹ Visszatérte az egyház berkeibe tehát az antiszemita gondolatok importját és népszerűsítését eredményezte. Az egyértelműen magyarországi hatásra begyűrűző, nemzetkonstrukciós elemként jelentkező zsidóellenesség (pl. Pethő István pestszentlőrinci lelkész és egyházközsége indítványa) iránt azonban az erdélyi rész is igen nagy befogadó készséget mutatott, aminek az „egyházi zsidótörvény” a legbeszedesebb jele. Lelkes támogatója és népszerűsítője volt e nézeteknek Abrudbányai János, a Teológiai Akadémia dékánja és tanára, aki ugyancsak az egyházi közvélemény egyik jelentős formálója volt. Mindketten élénk egyháztársadalmi és irodalmi munkásságot fejtettek ki, ami hozzájárult az egyház- és nemzetpolitikai diskurzusukban kiemelt helyet kapó antiszemitizmus beemeléséhez és elterjesztéséhez az egyház berkeiben.

---

⁸⁰ Józán Miklós (1869–1946): Kolozsvárott végezte a teológiát, lelkészi szolgálatát 1890-ben a Dunántúlon, Polgárdiban kezdte, segédlelkész és iskolamesteri minőségben. 1892-től 1895-ig Oxfordban tanult. 1895-ben a gr. Teleky Arvég családnál Darasson volt nevelő, majd három évig Torockón lelkész. 1896-tól 1899-ig Torockón, 1899-től Budapesten lelkész. 1920-tól a duna-tiszamenti egyházkör esperese, majd püspöki helynök. 1922-ben megalapította és hosszú időn át szerkesztette az *Unitárius Értesítőt*. 1927-ben a felsőház tagja lett. 1941–1946 között püspök. Elnöke volt a budapesti székely Dalárdának, tagja volt a Magyar Békeegyesületnek, elnöke a Bethlen Szövetségnek. Mint kiváló szónoknak rádiós szereplése, prédikációi közkedveltségnek örvendtek. Érdeme volt a Misszióház létesítésében. 1930-ban kitüntették a TESz Szövetség keresztjével. 1943-ban megkapta a Magyar Érdemrend Nagykeresztjét.

⁸¹ Lásd *Nemzetnevelés és Merre haladjunk* című munkáit. Mindkettőben a belső bomlasztó erőket tette felelőssé a trianoni katasztrófáért.

Emlékiratában Ürmösi József püspöki titkár ezeket a személyeket tette felelőssé az egyház antiszemitizmusának kialakulásáért.⁸²

Az azonban, hogy ilyen mértékben és intenzitással bontakozhatott ki az egyházban az antiszemitizmus, már nemcsak e két személy súlyának és tevékenységének tulajdonítható, hanem – mint fennebb is jeleztük – a nagy erejű befogadó készségnek, ami, figyelembe véve a Főtanács, az egyház legfelső törvényhozó testülete 1941. november 16-i határozatát⁸³, az egyházi vezetőség részéről hangsúlyosan megmutatkozott. Az egyházkormányzat többségének magatartása tehető tehát felelőssé azért, hogy az antiszemitizmus bekerülhetett az egyház hivatalos diskurzusába, még akkor is, ha a gyűjtőszikrát ehhez a fent nevezett két személy szolgáltatta. Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy a püspökség után második legfontosabb egyházi tisztséget jelentő főjegyzői állást betöltő személy (Kiss Elek) megnyilatkozásaiban is zsidóellenes motívumok mutathatóak ki (lásd az *Áttérések* című fejezetet).⁸⁴ Az egyházban végrehajtó szervként működő Egyházi Képviselő Tanácsnak az áttérési kérvények elbírálásakor tanúsított magatartása és határozatai pedig ugyancsak azt igazolják, hogy tagjai között túlsúlyban volt az antiszemita elem.

⁸² „A Magyarországi Unitárius Egyház legfőbb törvényhozó testületének nagyobb többsége – elfeledkezve alapítójának magasan szárnyaló Jézusi emelkedettségéről, mellyel a lelkiismereti szabadság fenséges eszméjét kivívta – egy Pethő István nevű pezsztentlőrinczi unitárius lelkész indítványára kimondotta:[...]. Így az elfogult sovinizmus diadalmasan elsötétítette az 1568 évi vallásszabadság diadalmas ragyogását. Sokunkban fájdalommal és szégyenteljesen hatott ez a határozat, melynek egyik főbűnös szervezője volt dr. Gelei József egyetemi tanár, egyházi főgondnok, ki túlzott nacionalista sovinizmusával szinte perzselője volt a szabadszellemtű unitárius gondolkodásnak. Méltó társa lett aztán ebben dr. Abrudbányai (Fikker) János theol[ógiai]. dékán a zsidók elleni hajszejával, különösen „Miért siratjátok?” c. újságcikkével.” UEGYLVt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József nyugalmazott lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza (1950)*.

⁸³ Ezen a napon az egyházi és világi tagokból álló legfelsőbb egyházi törvényhozó testület 220 tagjából 173 megszavazta a zsidó származású unitárius egyháztagokat diszkriminatívan sújtó „zsidótörvényt”.

⁸⁴ Nem véletlen, hogy az 1945. május 8-án megalakult Tisztogató Bizottság 26-án zsidókkal kapcsolatos kérdések megválaszolására is felszólította. A kérdések arra irányultak, hogy a deportálások idején vagy máskor tett-e zsidóellenes nyilatkozatokat, tartott-e a Nyilaskeresztes Pártban előadásokat, mint a Dávid Ferenc Egylet elnöke tett-e németbarát, nyilaskeresztes kijelentéseket. És végül, hogy miért fellebbezte meg Albert Erzsébet és Sárközi Róza áttérési ügyében hozott EKT határozatokat. UEGYLVt. Purif. 1/302/945; Kiss Elek a kérdésekre nemleges választ adott. UEGYLVt. Purif. 1/302/945; Ugyanakkor főjegyzői tisztségéről való lemondásra is felkérték, amit azonban elutasított. EKT jkv. 1942. június. 28. 190. jkv. 262. Az EKT végül az ügyet lezárta és Kiss megőrizhette főjegyzői állását.

Nem utolsósorban megkockáztatjuk annak felvetését is, hogy az augusztus 30-i momentum nemcsak olyan értelemben játszott döntő szerepet, hogy elősegítette az antiszemitizmus importját a nemzetépítés területén, hanem azáltal is, hogy a romániai Magyar Unitárius Egyház megosztásával (53 egyházközség Romániában maradt) gyengítette az erdélyi (transzilván) szellemiséget az egyházon belül, és így jóval hangsúlyosabban érvényesülhetett a „magyarországi egyházzsér”, amely ugyan mérsékeltebb, de zsidóellenes légkörben élte életét.

III. Az egyházi zsidóellenesség földrajzi és időbeli behatárolása

Az egyházban jelentkező zsidóellenesség idő- és térbeni pozicionálására vonatkozóan megalapozottnak látszik korábbi kijelentésünk, miszerint ez magyarországi hatásra „honosodott meg”, intézményesült és vált meghatározóvá az egyház életében. Állításunk igazolására az 1940. évet megelőző két évtized egyházirodalmi termését vizsgáltuk meg. Az itt található információk alapján igazolhatónak látszik, hogy a romániai Magyar Unitárius Egyházban – legalábbis intézményes formájában, egyházkormányzati szinten – nem létezett zsidókérdés és -ellenesség, jóllehet 1930-cal kezdődően fokozatos jobbrtolódás és a zsidóktól való elhidegülés jellemezte az erdélyi magyar társadalmat.⁸⁵ Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a meghatározó és befolyással bíró egyházi tisztségeket betöltő személyek (és a lelkészek is) a liberális keresztény értékrend (vallás-, lelkiismereti szabadság, felekezeti türelem) szemszögéből tekintettek e kérdésre, és hasonló princípiumok alapján ítélték meg nemcsak a németországi eseményeket, a nácizmus előretörését, hanem a másik nagy totalitárius rendszerét is, a szovjetét is. Úgy véljük, e személyiségek egyszerre játszottak, jelentettek visszatartó, fékező, illetőleg irányformáló szerepet. Kritikájukkal több alkalommal is találkozhatunk az egyházi kiadványok hasábjain, forrásainkban. Boros György, aki 1928 és 1938 között állt az egyház élén, naplójában többször is cinikusan és elítélően írt Hitler és Mussolini egyszemélyes diktatúrájáról.⁸⁶ 1937. november 14-én Dicsőszentmártonban élesen elítélte a vallás- és lelkiismereti szabadságot korlátozó totalitárius rendszereket, többek között a zsidókat és egyházakat üldöző nácizmust.⁸⁷ 1938-ban pedig a kolozsvári egyházközség vezetősége előtt

⁸⁵ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai kisebbségi elit politikai stratégiája (1931-1940)*. Csíkszereda, 2007.

⁸⁶ Boros György *unitárius püspök naplója 1926–1941*. 119., 180., 185.

⁸⁷ „A világháború utáni kereszténységet halálos veszedelem fenyegeti. A hatalmas Németország először a zsidóságnak üzent háborút és eltávolította hazája földjéről rendkívül

figyelmeztetett, hogy „új és veszedelmes áramlatok az egy Isten eszméje helyett az ember imádatát és neki hódolását vette gyakorlatba.”⁸⁸ Az 1938 és 1940 között püspöki tisztséget betöltő Varga Béla⁸⁹ a németországi egyházi állapotokat ismertető cikkében elmarasztalóan írt a lelkiismereti és vallásszabadság korlátozásáról, valamint a kereszténységet germanizálni óhajtó, faji kritériumok alapján szelektáló vallásos törekvésekről.⁹⁰ Mindezek, írta, szöges ellentétben állnak a keresztény alapelvekkel, értékrenddel. Vári Albert⁹¹ teológiai tanár az 1937. augusztus 25-én Brassóban tartott lelkészi konferencián elhangzott beszéde szerint a keresztény (evangéliumi) élet akadályait többek közt az *állami mindenhatóságban* és a *túlzó nacionalizmusban* látta. Németországgal példálózott, ahol az egyetemes vallás helyett nemzeti vallást akarnak, az evangélium szelíd és türelmes szelleme helyett pedig a pogány vallás harcias isteneit akarják életre kelteni, és harcias, mindent eltipró politikájuk szolgálatába állítani.⁹² Ezenkívül még több írással, híradással találkozhatunk, amelyek elítélőleg, aggodalommal számoltak be a németországi eseményekről. Tematikájuk közös: a vallási türelmetlenség,

---

sok értékes zsidót. Azután e keresztény egyházak következtek. A Luther hazájának többé nem kell sem Luther vallása, sem más keresztény vallás, talán szintén azért, mert alapítója Jézus, zsidó volt.” Boros György: *A keresztény vallás jövője*. In KM. 1937. LXIX. 6. sz. 263.

⁸⁸ Uo. 185. Zárójelben fenti sorok után ez áll: „(Hitler és Mussolini imádtatják magukat.)”

⁸⁹ Varga Béla (1886–1942): pedagógus, unitárius püspök, teológiai író, egyetemi tanár, az MTA tagja (1940). A kolozsvári tudományegyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett. Berlinben, Lipcsében és Genfben folytatott bölcseleti tanulmányokat. Az I. világháború után Kolozsváron maradt, az Unitárius Teológiai Akadémia tanára volt a rendszeres teológiai és vallásbölcseleti tanszéken. Közben a 20-as évek elején Oxfordban végzett teológiai tanulmányokat. Tanári állásában meghagyva az egyház főjegyzőjévé, 1938-ban püspökké választották. Két év múlva lemondott állásáról és a kolozsvári egyetem nevelés-tudományi tanszékének tanára lett

⁹⁰ Varga Béla: *Vallási mozgalmak Németországban*. In KM. 1935. LXVII. 3. sz. 133–140.

⁹¹ Vári Albert (1868–1943): Székelykeresztúron és Kolozsvárt tanult. Teológiai tanulmányainak elvégzése után előbb Kolozsvárt iskolafőnök volt, majd 1905-től Kénos, később Székelyudvarhely unitárius lelkésze volt. Az ottani református templomban tartott beköszöntő beszédében a felekezetek egymás iránti megbecsülésének szükségességét hangsúlyozta ki. Nevéhez fűződik a székelyudvarhelyi unitárius templom építése. 1909-től a kolozsvári kollégium vallásstanára volt. 1933-tól a gyakorlati, 1935-től az egyháztörténeti tanszék tanára volt. Tagja és alelnöke volt az Unitárius Irodalmi Társaságnak. Az *Unitárius Szószék, Keresztény Magvető* című kiadványok szerkesztője.

⁹² KM. 1937. LXIX. 4–5. sz. 161.

egyházellenesség.⁹³ A fenti példák tehát azt igazolják, hogy a romániai Unitárius Egyház mindennemű állami beavatkozást, korlátozást határozottan elutasított és a szabadelvűség, türelem oldaláról közelített a kérdéshez.

Némileg differenciáltan kell erről a kérdéstről beszélnünk a Magyarországi Unitárius Egyház esetében, amelyet tulajdonképpen egyetlen egyházkör (Duna-Tisza-menti) alkotott és esperességként működött 1940-ig Józán Miklós vezetése alatt. Az 1930-as évek közepéig itt sem találtuk nyomát szélsőséges, zsidóellenes megnyilvánulásoknak. Az egyház és zsidóság közti normális viszonyt tükrözi, hogy a Dávid Ferenc Egylet egyik összejövételére egy nagyváradi rabbit hívott meg előadást tartani, 1933. október 8-án pedig Józán Miklóst 40 éves lelkészi jubileuma alkalmából Kiss Arnold budai és Hevesi Simon pesti főrabbi is köszöntötték.⁹⁴ A harmincas évektől kezdődően azonban, bár egészen halk regiszterekben, diszkrétan felbukkannak az egyéni jellegű szélsőséges jobboldali eszmék nyomai. Ez Mussolini, de elsősorban Hitler külpolitikai sikereinek következménye, aminek nyomán e két totalitárius rendszerre a revízió talaján állók követendő „válságkezelő” modellként tekintettek. 1934. január 19-én a Dávid Ferenc Egylet estélyén tartott megnyitóbeszédében báró Dániel Gábor (a budapesti egyházközség gondnoka) a magyar jövőépítés irányvonaláról értekezve egyfelől elvetette Hitlernek a német faj felsőbbrendűségéről vallott tételét, másfelől azonban bizonyos téziseket követendőnek talált a nemzetépítés szempontjából, elsősorban a magyar faj vértisztaságának és kulturális fölényének biztosítását.⁹⁵ A faji tisztaság gondolatának nyomaival találkozhatunk Csiki Gábor esperesnél is, aki az áttérések szigorítása mellett az ószövetségi történetek bemagoltatása helyett olyan események megismertetését szorgalmazta, amelyek „a magyar történelemből mutatnak fel olyan példát, melyek jó magyarok, valláserkölcsei jellem nevelésére alkalmasak.”⁹⁶

Külön színfoltot jelent Iván László⁹⁷ lelkész, aki az 1934-ben *A vallási és nemzeti eszme* cím alatt megjelent írásában még szimpátiával tekintett az olaszországi és németországi eseményekre. Értekezésének üzenetét a polgári, kapitalista és nemzetiszocialista ellentét párra építette. Előbbit angol-zsidó „termék-

⁹³ KM. 1934. LXVI. 5–6. sz. 266–268.; KM. 1937. LXIX. 2. sz. 86–87.; KM. 1935. LXVII. 1. sz. 50.; KM. 1935. LXVII. 4–5. sz. 234.

⁹⁴ *Unitárius Értesítő* (továbbiakban UÉ) 1933. 12 évf. 10. sz. 90.

⁹⁵ UÉ 1934. XIII. 2. sz. 19–20.

⁹⁶ UÉ 1938. XVII. 8. sz. 84.

⁹⁷ Iván László (1900–1938) hitoktató lelkész. 1921-től unitárius szakíró, az Unitárius Irodalmi Társaság tagja.

nek” minősítette és közeli bukását vizionálta.⁹⁸ Legfőbb jellemzőjének az anyagi jólét kultuszát nevezte meg, amely az ember szellemi életének elsivárosodásához és erkölcsi romlásához vezetett, mivel annak figyelmét a metafizikai világról teljesen az anyag világára terelte. A polgári nacionalizmus, amely „anyagias természetű”, társadalomellenes, élösködő és kizsákmányoló, mivel kisebb csoportok és egyes nemzetek érdekeit szolgálják más nemzetek, emberek rovására. Európának két élösködő nemzete van, az angol és zsidó⁹⁹, amelyek, miután a gyarmati lehetőségek beszűkültek, az „élődsiség” befelé, saját területei és agrárlakossága felé irányult.¹⁰⁰ Magyarországon ennek az eszmének a képviselői a zsidók, mivel a magyar „agrártermészet” nem tudta azt átvenni, befogadni. A polgári korban Magyarországon az „ősi értékek” gyarmati sorba kerültek, és ez vezetett ahhoz, hogy „teljesen ki kellett adni kezéből a nemzet vezetését.”¹⁰¹ A kiutat ebből a gyarmati állapotból a keresztény princípiumok alapján szerveződő társadalomban látta. Politikai síkon a parlamentáris berendezkedés ellenében a tekintélyelvű, diktatórikus rendszert tartotta üdvözítőnek, amelynek élén egy szociálisan érzékeny és nemzetéért felelősséget érző vezető fog állni.¹⁰² A társadalmi igazságosság megvalósítását, az egyenlőtlenségek felszámolását egy misztifikált, feudális jellegű agrártársadalom által látta elérhetőnek. A nemzet túlélésének két alapvető feltételét még az *Ajánlásban* megfogalmazta: harc a polgári szellem és marxizmus ellen, ezzel párhuzamosan pedig az Olaszországban és Németországban első lépéseit megtett „uralkodó gondolat” győzelemre juttatása egész Európában.¹⁰³ Az „újjászülető vallásos-nemzeti” gondolat, a centralizált államvezetés, a jézusi példa nyomán szolgálni akaró vezetők jelentik tehát a kiutat a polgári-kapitalista szellem által válságba sodort világ számára. Hasonló gondolatmenettel találkozhatunk *Az unitárius ifjúság szerepe a többi keresztény ifjúság soraiban* című előadásában. Ebben kétféle nacionalizmust különböztetett meg. Az egyik az újkor polgári partikuláris, merkantilista nacionalizmusa,

---

⁹⁸ „Az angol-zsidó mentalitás hozta létre az egész újkori polgári kultúrát, aminthogy legtipikusabb gondolkodói is angolok és zsidók voltak: Bacon, Locke, Hume és Spinoza.” Iván László: *A vallási és nemzeti eszme*. Újpest, 1934. 20.

⁹⁹ „Az angol nép az európai népek körében a legburzsoább, a leganyagiasabb, a legélődsibb természetű.” [...] Ha jól megnézzük az angol népnek ezt a jellemzését, akkor látni fogjuk, hogy az Európában még egy nemzetre illik rá teljesen és ez az egész kontinensen szétszórt zsidó nemzet.” Iván L., i. m. uo.

¹⁰⁰ Uo. 24–25.

¹⁰¹ Uo. 22–23.

¹⁰² Uo. 25.

¹⁰³ Uo. 25–26.

amely a korlátlan anyaghalmozásra és ebből eredendően egyes érdek- és népcsoportok kizsákmányolására támaszkodik.¹⁰⁴ A másik a keresztény értékrendre épülő „új nacionalizmus”, és a népek közötti egyenlőséget tekinti eszményének. Előbbinek megalkotói a zsidó és angol nép, és többé-kevésbé más nemzetek kebelében is meghonosodott.¹⁰⁵ Mivel az „ősi magyar fajta” „a föld szerelmese”, sohasem tudta elsajátítani a polgári berendezkedést, és könnyen kizsákmányolhatóvá vált. A polgári nacionalizmus (pl. angol, amerikai) anyaghalmozó jellegéből fakadóan imperialista és militarista.¹⁰⁶ Az új nacionalizmusnak a maga kitisztult formájában a következő ismertetőjegyei vannak: *egyetemes emberiség*, amely egyetlen nemzetet sem akar megfosztani a nemzeti érzéstől¹⁰⁷; *introvertáltság*: minden nemzet önmagával lesz elfoglalva és nem egymás eltiprásával¹⁰⁸; *az emberi jogok tisztelete*: az anyanyelvhez, a szellemi javaknak az ápolásához való jog elismerése.

Iván László láthatólag elsősorban diktatórikus politikai berendezkedésük, szociális politikájuk, antikapitalista magatartásuk miatt tekintett rokonszenvvel Olaszországra és Németországra. Későbbi írásaiban ugyanis már határozottan és cinizmustól sem mentesen ítélte el a faji gondolatot, a kizárólagos nacionalizmust – az egyetemes emberi jogokra, a keresztény értékekre hivatkozva.¹⁰⁹ Intézményes szinten azonban a Magyarországi Unitárius Egyház esetében sem beszélhetünk zsidóellenességről 1940-et előzően.

II. Az egyház zsidópolitikájának alakulása

Az egyház zsidópolitikájának két, világosan körvonalazódott sajátossága volt: azonnali jelentkezése a második bécsi döntést követően és a viszonylag gyors radikalizálódás. Ezt jelzi az Egyházi Képviselő Tanács (továbbiakban EKT) 1941. június 11-i határozata, amelyben „elhatározza, hogy fölirattal fordul a m[agyar]. kir[ályi]. kormányhoz, mely szerint az állami anyakönyvvezetésnél ne vegyék át a zsidókat a keresztény felekezethez, mikor a zsidótörvény szerint az illetők amúgy is zsidóknak veendőek.”¹¹⁰ 1940-ben a kolozsvári kollégium igaz-

¹⁰⁴ Iván László: *Az unitárius ifjúság szerepe a többi keresztény ifjúság soraiban*. 6.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo. 7.

¹⁰⁷ Uo. 8.

¹⁰⁸ Uo. 9.

¹⁰⁹ UÉ. 1934. XIII. évf. 3. sz. 13–14.; Uo. 1936. XV. évf. 3. sz. 25–27.

¹¹⁰ EKT jkv. 1941. jún. 11. 237. jkvp. 19. A határozat előzménye, hogy a nagyváradi egyházközség vezetősége két unitárius vallásra tért híve számára igazolást kért a zsidótör-

gatójának kérdésére, hogy a zsidó tanulók beírhatóak-e az 1940/41 tanévre, az EKT még így válaszolt: „Az évekkkel ezelőtt áttért zsidók gyermekeit unitáriusoknak tekinti, ezeknek fölvétele nem vitás.”¹¹¹ 1942. július 9-én, a székelykeresztúri főgimnázium tanári karának előterjesztésére¹¹² – hogy tudniillik a zsidó tanulók ne vétessenek fel mint „rendes tanulók” – már a következő álláspontot képviselte: „E[gyházi]K[épviseelő] Tanács, tekintettel arra, hogy a tanulók felvétele az igazgató joga és kötelessége, ebben a kérdésben nem határoz, hanem átutalja az igazgatóság hatáskörébe.”¹¹³

Az Unitárius Egyház antiszemita diskurzusa – a magyar antiszemita koncepciókkal¹¹⁴ egybevágóan – a zsidóságot politikai, társadalmi, faji, erkölcsi „kérdésnek” tekintette: rovásukra írták a trianoni katasztrófát (okozója a zsidók támogatta kommunizmus), a bolsevizmus keresztényellenességét és a kedvezőtlen szociális helyzetet, amit a zsidók gazdasági kizsákmányolása idézett elő. Találkozhatunk továbbá a zsidóság (elsősorban a keleti, galíciai) disszimilációját feszegető kérdésekkel is. Egyesek szerint ugyanis az egyház kereteibe bekerült

---

vény diszkriminatív intézkedéseinek elhárítására és keresztény voltuk igazolására. Az EKT ekkor a Jogügy Bizottság véleménye alapján úgy határozott, hogy a lelkész „elvi okokból adhat igazolványt” az áttért zsidók számára, de a további hasonló esetek elkerülése végett a fent ismertetett intézkedés megtétele mellett döntött.

¹¹¹ *Egyházi Képviseelő Tanács jegyzőkönyve* (a továbbiakban EKT jkv.) 1940. okt. 15. 284. jegyzőkönyvi pont (továbbiakban jkvp). 342. Nemcsak áttért, hanem izraelita felekezeti zsidó tanulókról is szó volt. Az EKT ekkor még ez utóbbiak esetében is következőképp határozott: „A többi tíz felsorolt tanulót a felsorolás rendje szerint felvételre elfogadja és mennyiben a százalék létszám megengedi tizenegyediknek Herskovits Tibor hetedik osztályos tanuló felvételét is kimondja.” UEGYLt. Ko. H. 8/1673/940 Felszólították egyben az igazgatót, értesítse a vagyonos zsidókat, hogy egy tanuló után kötelesek két menekült, szegény sorsú unitárius diák támogatása. EKT jkv. 1940. okt. 15. 284. jkvp. 342., Ugyanezen kérdésben egy másik forrás szerint nincs szó kötelezésről: „Felhívja igazgató afiát, hogy tekintettel az intézetünkben lévő menekült szegény sorsú tanulók helyzetére, alkalmas módon hívja fel a zsidó szülőket arra, hogy lehetőség szerint vállalják egy-egy szegény sorsú magyar gyermek iskolai díjának fedezését.” UEGYLt. Ko. H. 8/1673/940.

¹¹² Indoklásuk szerint a zsidó tanulók zavaró tényezők nemzetnevelői munkájukban, ezért indokolt és szükséges azok eltávolítása: „Gimnáziumunk tanárkarának több tagja jelentette be, hogy azokban az osztályokban, amelyben zsidó tanulók vannak, nem tudnak kellő erővel a keresztény magyar nemzeti eszme és öntudatosítás szolgálatába állni, mert nagyon gyakran feszélyezi őket a zsidók jelenléte.” UEGYLt. Szkg. 59/965/942 (Székelykeresztúri gimnázium igazgatóságának 1942. jún. 19-i felterjesztése.) Az igazgatóság egyébként úgy döntött, hogy ha az EKT ebben az ügyben szabad kezét ad neki, ami meg is történt, akkor az addig beiskolázott zsidó gyermekeket is eltávolítják az iskolából.

¹¹³ EKT jkv. 1942. júl. 9. 276. jkvp. 102.

¹¹⁴ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest, 2007. 215–277., 387–453.

zsidóság képtelen integrálódni, és ezért erkölcsében és szubsztanciájában (faji tisztaság) is veszélyt jelent az egyházra. Párhuzamosan jelentkezett és kapott központi szerepet érvrendszerében a faji antiszemitizmus, ami a legradikálisabb zsidóellenes eszmék melletti állásfoglalás bizonyítékaként értelmezendő.

Az első nyilvános, ilyen jellegű megnyilatkozás Gelei József főgondok 1941. november 16-án (a püspöki beiktatással egybekötött főtanácsi ülésen) elmondott megnyitóbeszédében hangzott el¹¹⁵: „Mély tiszteletünk a legelső katona, a mi Kormányzó Urunk Őfőméltósága iránt, ki fehér lován ma éppen huszonegy éve vonult be Budapestre: új honszerzésre s a nemzeti becsületünket eláztató bolsevista szemét kisöprésére. De éppen akkora tiszteletünk, Horthy Miklós katonái iránt is. Hős magyar honvédeink honunk határaitól messzi tájakon egy karddal vívnek ádáz küzdelmet, egyszerre két nagy ellenségünk ellen, a világhatalomra jutott zsidóság és a világhatalomra törekvő bolsevizmus ellen. Az egyik itt benn örölt és örölk még ma is bennünket, fában szúró szú és testünkről a ruhát is leszedő átokként, a másik pedig kísértetként köztünk járt már egyszer és újra itt rémlett le ránk Kárpátjaink várővezetéséről. Az egyik az erkölcsöt, a hazaszeretetet és a mindenhez kellő erőt irtotta-apasztotta belőlünk, a másik ott éktelenkedett határainkon, bennünket előbb nemzeti létünkben, s ha letiport Istenimádatunkban, templomtiszteletünkben, családszeretetünkben, gyerekvárásunkban oly veszélyesen fenyegetve, hogy ránk még soha a történelem során ily sötét végzet nem leselkedett. S a magyar katona ezzel a két egymással összefogott sötét haddal vívja nagy szövetségesünk oldalán a felszabadító, a végzet fellegeit elsöprő küzdelmét. [...] S ha haza jó és ide közénk megtér, hoz nekünk is haza sokmindent, hoz új büszkeséget, új bátorságot az itt még magára várató nagy takarításokra.¹¹⁶ [...] Széchenyit pedig magam előtt is példának tartom szeretetében s abban a tőle kezdett felszabadító munkában, melyet még ma is kell folytatnunk fajtánkért: *kizsákmányoló belső ellenségei ellen*, mint lelki és anyagi felemelése érdekében.”¹¹⁷

Hogy milyen jellegű nagytakarításra gondolt Gelei, nem tudni, de egyértelmű, hogy a zsidókra utalt, midőn jövődöbéli tevékenységének egyik fő céljában „a kizsákmányoló belső ellenség” elleni harcot is megnevezte.

„S ma nincsen boldogabb ember – folytatta – az unitárius közéletben, mint a főgondnok, mert lelkének nagy gyönyörűségével látja, hogy azok, akik az egy-

¹¹⁵ Az 1940. évi főtanácsi ülés elmaradt az ez évben bekövetkezett nemzetközi politikai események következtében.

¹¹⁶ It. jkv. 1941. nov. 5–6.

¹¹⁷ Uo. 8.

ház világi élére állították, törekvéseit megértik, elgondolásait támogatják és azok megvalósításával egy emberként állanak mellette. Ott tartok tehát, hogy mikor az elnöklésem alatt lezajló első Főtanácsot ezennel hivatalosan megnyitottnak nyilvánítom ki, nem annyira támogatást kérek – ezt is kérem –, hanem sokkal inkább a mellettem máris megnyilatkozott összefogást köszönöm meg.”¹¹⁸

Gelei idézett megnyilatkozásából egyértelműen megállapítható, hogy programtervezetét, amelyben a zsidóság elleni harc központi szerepet kapott, az egyházkormányzat zöme is támogatta. Állításunk valóságtartalmát erősíti Abrudbányai János 1947. április 20-án az Esperesi és Felügyelőgondnoki gyűléshez intézett rehabilitációját kérő beadványa. Ebből megtudhatjuk, hogy a 220 tagú Főtanácsból 173-an szavaztak a Pethő István által a Főtanács elé terjesztett javaslatra!¹¹⁹ Az *Unitárius Egyház* 1941. évi. decemberi számának *Megjegyezzük* című rovata pedig sokatmondó információkkal szolgál a novemberben tartott főtanács ülésen uralkodó antiszemita hangulatról (amelynek alaphangját Gelei fent idézett megnyitóbeszéde adhatta meg): „A zsidó kérdés elérkezett egyházunk határáig. Már a Főtanácson egyesek hozzászólása szenvedélyes hangú volt. Valahogy úgy nyilvánult meg, mint a székely az oláh zsandárok látogatása után elmondott imájában: „*Uram Istenem, semmit sem ér a verésed, ha meg nem engeded, hogy én is üssek egyet.* [kiemelés tőlem – P. J.]”¹²⁰

Az első zsidóellenes intézkedésre 1941. június 11-én két, 1939-ben unitárius vallásra betért zsidó család kivételezési kérelme kapcsán, került sor. Ekkor az EKT két sokatmondó és előremutató határozatot hozott. Először is köriratban utasította lelkészeit, hogy ezentúl csak főhatósági jóváhagyással engedélyezhetik zsidó származású személyek felvételét az egyházba, monopolizálva ezáltal ezt az addig lelkészek hatáskörébe tartozó jogot. Másodsorban pedig úgy döntött, hogy felirattal fordul a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, amelyben figyelmezteti azt arra a „visszás helyzetre”, hogy egyre nagyobb számban térnek át zsidók keresztény vallásokra. Ugyanakkor „a szükséges megtalálendő intézkedések mielőbbi megtételét” is szorgalmazta, amelyeket az egyház már fogantatott.¹²¹ Ez az állásfoglalás viszonylag korai időpontja mellett azt is jelzi, hogy az

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ UEGYlt. Gé. 6/736/947.

¹²⁰ UE 1941. XXXIV. évf. 4. sz. 32. A főtanácsí jegyzőkönyv egyetlen sort sem említ erről a vitáról.

¹²¹ UEGYLvt. Ekg. I. 45/760a/941; Június 17-i vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett felirat: „Több egyházközségünktől érkezett jelentés alapján foglalkozott Egyházi Képviselő Tanácsunk azzal az utóbbi időben sem szünetelő jelenséggel, hogy az anyaországhoz visszatért keleti és erdélyi országgrészen, még mindig érvényben levő román

egyháznak ebben az időszakban már határozott elképzelése és álláspontja volt a zsidókérdést illetően, mely egyszerre volt negatív előjelű és radikális. Az önmagáért beszélő intézkedést – amint arra Abrudbányai is rámutatott – egyetlen cél vezérelte: „hogyan itt fenn a legfelsőbb végrehajtó szerv belső megállapodás *után minden esetben megtagadja az áttérni szándékozók átvételét.* [kiemelés tőlem – P. J.]”¹²²

Az esztendő második felének eseményei a zsidóellenesség fokozódását, radikalizálódását mutatják. Októberben a budapest-pestszentlőrinci unitárius egyházközség Pethő István¹²³ lelkész indítványára az állami törvények alapján zsidóknak minősülő unitárius egyháztagok összeírását és a választói jog megvonását kezdeményezte a budapesti zsidó származású egyháztagoktól. Az EKT, Pethő kezdeményezését jóváhagyva, azt a Jogügyi Bizottság elé terjesztette¹²⁴, majd annak véleményét szem előtt tartva a következő észrevételek kíséretében

---

áttérési rendelkezések felhasználásával, zsidók térnek át az állami anyakönyvvezető előtt keresztény s köztük az unitárius egyházba is. Habár az érvényben levő és a zsidók közéleti térfoglalásának korlátozását szabályozó törvényes rendelkezések alapján ezen áttérések semmi kézzelfogható előnyt a most zsidóból lett keresztényeknek nem jelentenek, előttünk ismeretlen okok miatt nem csak nem szűntek meg az áttérések, hanem a fajtát jellemző fellépéssel jelennek meg ezen friss keresztények egyes keresztény egyházak lelkészei előtt és kéri, hogy őket vallásoktatásban és az egyházi szertartásokban részesítse. Egyházi Képviselő Tanácsunk belső egyházszerkezeti szempontból a szükséges intézkedéseket megtette, de ezen kívül kötelességének tartja, hogy erre a visszas helyzetre felhívja Nagyméltóságod szíves figyelmét, kérve a szükséges megtalálendő intézkedések mielőbbi megtételét.” UEGYLVt. Ekg. I. 45/ad760/941.

¹²² Abrudbányai János: *Egyedül voltunk*. UK 1944. LIV. évf. 7. sz.

¹²³ Pethő István (1903–1978) lelkész, püspöki helynök. 1928-ban hitaoktatói minőségben került Budapestre. A pezsztentlőrinci egyházközség megalapítója. 1931 és 1932 között Manchesterben tanult. Hitoktató lelkész 1936-tól 1952-ig, 1947-től főjegyző, 1957-től 1966-ig püspöki helynöki tisztséget töltött be. 1958-ban jelen volt az angol unitáriusok évi közgyűlésén, 1961-ben a davosi, 1964-ben a hágai Nemzetközi kongresszuson. Részt vett az Országos Béketanács és a Hazafias Népfront munkájában.

¹²⁴ EKT jkv. 1941. okt. 16., 432. jkv. 40. „EKT e kérdésre vonatkozó iratokat beteszi a jogügyi bizottsághoz azzal, hogy jogügyi bizottság lehető rövid időn belül közölje arra vonatkozólag, hogy jelen kérdésben s esetleg hozzá kapcsolódó kérdésekben egyházunknak miféle teendői vannak; szíveskedjék jogügyi b[izottság]. Megszövegezni a főtanács elé terjesztendő e[gyházi]k[épvise]lő[tanács].-i javaslatot arra vonatkozólag, hogy a budapesti egyházközségben levő, zsidóknak tekinthető egyházközségi tagok szavazati joga az elkövetkezendő választás alkalmával ne gyakoroltassék; [...] és szólítassanak fel azok az egyházközségek, amelyben nagyobb számban vannak zsidóknak tekinthető hívek, hogy rövid idő alatt terjesszenek fel pontos kimutatást az illetők számáról s átállásuk módjáról és idejéről az utolsó 10 év keretein belül.”

tárta törvénytervezetét a Főtanács elé: „A szervezeti törvény vonatkozó intézkedései értelmében minden egyházközségi tagnak egyenlő jogai vannak biztosítva és így elvi szempontból az egyháztagnak között olyan kategóriák létesítése, hogy egyes kategóriákba tartozók több joggal bírjanak, mint a másikba számítottak, a szervezeti törvény szellemével nem egyeztethető össze, figyelemmel azonban a budapesti egyházközség jelenlegi helyzetére és azokra az okokra, amelyeket az indítványtevő nem részletezve általában lelki kényszernek nevez, s különösképpen arra is, hogy az államhatalom is kényszerülve volt intézkedéseket fogantatni, nemcsak a zsidók közéleti térfoglalásával kapcsolatban, hanem szavazati jogaik gyakorlásának korlátozására nézve is, úgy határoz, hogy az ügy sürgősségére való tekintettel a körök meghallgatása nélkül¹²⁵ az alábbi törvénymódosító javaslatot terjeszti Egyházi Főtanács elé: »Tekintettel a Magyarországi Unitárius Egyház kimondottan magyar jellegére, teljes jogú egyháztagnak csak az lehet, aki az érvényben levő állami törvények értelmében zsidónak nem tekintendő.«¹²⁶ A Főtanács a javaslatot „túlnyomó nagy többséggel” 1941. november 16-án fogadta el.¹²⁷ November 24-én az EKT elfogadta és körlevélben (1909/1941. sz. körirat) ismertette egyházközségeivel a határozatot.¹²⁸ Elrendelte, hogy minden lelkész készítsen névjegyzéket egyházközsége zsidó vallásról áttért tagjairól, és írásban szólíttassanak fel, hogy záros határidőn belül igazolják: az érvényben levő törvények értelmében nem minősülnek zsidóknak.¹²⁹ Azok, akik az egyházközség által megállapított határidőn belül igazolni tudják, hogy nem tekintendők zsidóknak, a választói névjegyzékbe beveendők illetve megtartandók, akik ellenben ezt elmulasztják megtenni, vagy zsidóknak bizonyulnak az 1939. évi IV. tc. alapján, a választói névjegyzékbe nem vehetők fel, ha pedig szerepeltek, nevüket törölni kell¹³⁰ – áll még a köriratban.

¹²⁵ A Jogügyi Bizottság az egyházközségek véleményének kikérését javasolta.

¹²⁶ Ft. jkv. 1941. nov. 16. 55–56.; A határozatot beiktatták az egyház Szervezeti Törvényébe is. Ferencz József, Erdő János (szerk.): *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye*. Budapest, 1942. 20–21.; A budapesti egyházközség javaslatát a Jogügyi Bizottság véleményezése után az EKT 1941. nov. 11-én fogadta el. Az ülésen a következő személyek voltak jelen: Józsan Miklós, Gelei József, Kiss Elek, Ürmösi József, Csifó Nagy László, Vári Albert, Ürmösi Károly, Ajatai János, Benczédi Pál, Szathmáry János, Gál Kelemen, Lőrinczy Zoltán, Abrudbányai János, Abrudbányai Géza, Kelemen Lajos, Türkössy Sámuel, Pálffy László, Hadházy Sándor. EKT jkv. 1941. nov. 11. 553. jkv. p. 57.

¹²⁷ Ft. jkv. 1941. nov. 16.

¹²⁸ UEGYLVt. Szt. I. 1909/1941; EKT jkv. 1941. nov. 24. 570. jkv. p. 59.

¹²⁹ UEGYLVt. Szt. I. 151/1909/941 A rendeletet 1942. febr. 3-án közlik az egyházközségekkel.

¹³⁰ UEGYLVt. Sz. I. 1909/941.

A főtanácsi határozat ellen november 25-én Kelemen Sándor ügyvéd kilencdedmagával fellebbezést intézett az EKT-hoz és püspökhöz, amelyben érvekkel törekedtek rávilágítani a határozatban megfogalmazott jogsérelmekre és elvi ellentmondásokra. Józanhoz írott levelükben arra figyelmeztették püspöküket, hogy az unitárius egyház ezen határozatával az egyetlen, amely saját keresztségének hatályát kétségbe vonja, és amely még hitéleti vonatkozásban is zsidókká minősítette híveinek egy részét.¹³¹

A másik, EKT-hoz intézett, beadványukban¹³² pedig öt pontban foglalták össze a szerintük elvileg és egyházjogilag is törvénytelen határozat felfüggesztését követelő érveiket:

a. Az egyházi törvények – így az unitárius törvények is – csak úgy módosíthatók, ha a módosítást tartalmazó főtanácsi jegyzőkönyvet is felterjesztik az illetékes kormányhatóságokhoz. Ez pedig nem történt meg.

b. A módosítás ellenkezik az 1912. évi jegyzőkönyv 41. pontjában foglalt egyházi törvény A.II.4. szakaszával, amely a következőt tartalmazza: „Választó jogosultsággal bírnak az illető anya-, társ és leányegyházközségeknek mindazok az önálló férfi és nő tagjai, akik a képét, vagy bért, esetleg párbért vagy egyházi adót fizetnek.” Ez – áll a fellebbezésben – nem tesz különbséget unitárius és unitárius között, miként a keresztség is egy és ugyanazon érvényű mind az eredetileg unitárius szülőtnél, mind az áttértnél.

c. A határozat ellenkezik a kereszténység alapelveivel, amelyek szerint az egyházban – miként a vallásban sem – nem szabad fajok szerint különbséget tenni.

d. Az 1939. évi IV. tc. nem korlátozza az egyháztagok szabad joggyakorlatát. A határozat tehát túlmegy a nevezett törvény rendelkezésein. Ezzel a lépésével az egyház szerintük „behódol a jelenleg divatos politikai áramlatnak”.¹³³ Ezt bevizik az egyház életébe, és ezt teszik zsinórmértéknek, nem pedig a „tisztá erkölcsöt”, vagyis politikai és faji szempontok szerint határozták meg, ki unitárius és ki nem.

---

¹³¹ „Az unitárius egyház az egyedüli, amely saját keresztléseinek hatályát kétségbe vonja és még hitéleti vonatkozásban is az egyházközségi választójog megvonásával zsidókká minősíti híveinek egy részét. Zsidó származásuk okából minden keresztény egyház felfogása szerint lehetünk jó és egyházi vonatkozásban teljes jogú keresztények, csak éppen mint unitáriusok minősülünk hitéleti vonatkozásban is zsidóknak.” UEGYLT. Szt. I. 151/ad 1909/941.

¹³² Tiltakozásukat a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz is elküldték.

¹³³ UEGYLT. Szt. I. 151/ad1909/941.

e. A jog és törvény alapelveit sérti, hogy az adófizető egyháztagokat megfosztják jogaiktól. A határozat teljesen ellentmond a keresztény szellemnek, egyben súlyosan érinti az érintett egyháztagok lelkiületét az a tény, hogy a megkülönböztetés saját hittestvéreiktől történt.¹³⁴

A püspök által november 29-én Jogügyi Bizottsághoz véleményezésre beadott fellebbezést azonban ez utóbbi március 10-én azzal a megjegyzéssel utasította el, hogy „az Egyházi Főtanács határozata ellen fellebbezésnek nincs helye: a Jogügyi Bizottság javasolja, hogy dr. Kelmen Sándor és társai fellebbezésére mint helyet nem fogható beadvány érdemi elintézés nélkül irattárra tetessék.”¹³⁵ Ennek alapján 1943. március 24-én az EKT Kelemen Sándor és társai beadványát elutasította.

A határozat felfüggesztése érdekében Lóránt Elemér budapesti lakos a válás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult jogorvoslatért. Érvei hasonlóak voltak a fent ismertetettekkel: az 1939. évi IV. tc. nem intézkedik az egyházközségi választójogról, így tehát nincs törvényes alapja az Egyházi Főtanács intézkedésének, annál is inkább, mert az egyházközségi választói jogot „országos törvénybe becikkelyezett szervezeti szabályzat tartalmazza, amelynek intézkedéseivel az Egyházi Főtanács határozata sem helyezkedik szembe.”¹³⁶ Lakó kísérlete azonban eredménytelennek bizonyult, mivel semmiféle felhívás, megkeresés nem érkezett a minisztériumtól az egyház címére, amelyben döntésének visszavonására szólították volna fel.

1942. május 11-én Pethő István – a pestszentlőrinci presbitérium határozatát továbbítva – az áttért zsidók hatékonyabb kiszűrése céljából a következő javaslattal fordult az EKT-hoz: rendelje el, hogy minden egyházközség lelkeszi hivatala az áttérési anyakönyvek alapján készítsen névjegyzéket mindazokról, akik a zsidó felekezetről tértek át, és azokat továbbítsák az EKT-hoz. Az így felküldött névsorokat pedig ez utóbbi sokszorosítva kézbesítse minden egyházközség lelkeszi hivatalának, amelyeknek alapján majd ellenőrizhető lesz, hogy híveik közül kik kötelesek magukat igazolni. „Nem lehet tehát vonatkozó rendelkezésnek (EKT hasonló tartalmú 1942. február 3-án kelt 1909/1942 számú rendelete) másképp megnyugtatóan eleget tenni – írta –, csak az esetben, ha minden egyházközség megkapja az összes zsidó áttérők névjegyzékét és abból leigazoltatja, akik most a kebelébe tartoznak.”¹³⁷

---

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ UEGYLvt. 995/1925 87/117/942.

1942. szeptember 17-én az EKT elfogadta Pethő indítványát, és október 12-én 1192/1942. számú köriratában el is rendelte az áttért zsidók névjegyzékének összeírását és azok felterjesztését.¹³⁸ A beérkezett adatok szerint az 1939. évi IV. tc. alapján a következő egyházközségekben voltak zsidóknak minősülő unitáriusok: Marosvásárhelyen (4)¹³⁹, Nagyváradon (9)¹⁴⁰, Nagyajtán (1)¹⁴¹, Homoródszentpálon (2)¹⁴², Székelyudvarhelyen (2)¹⁴³, Sepsiszentgyörgyön (2)¹⁴⁴, Hódmezővásárhelyen (2)¹⁴⁵, Székelykeresztúron (1)¹⁴⁶, Budapesten (233)¹⁴⁷, Kolozsváron.¹⁴⁸

Az 1943-ban két alkalommal is megtartott főtanácsí üléseken Gelei beszédeiben továbbra is találhatunk zsidóellenes megnyilatkozásokat. Márciusban, az ülésen részt vevő Fáy István vallásügyi államtitkár jelenlétében, emlékeztette hallgatóságát, hogy az Unitárius Egyház volt az első, amely az állam által a zsidóság terjeszkedése ellen hozott törvényeket egyházi „életrendszerébe” alkalmazta¹⁴⁹, novemberi beszédében pedig már újból a keresztény és magyar értékeket, érdekeket veszélyeztető marxista, bolsevista belső ellenségről értekezett: „Nem tudjuk eléggé hangosan, eléggé tág torokkal, elég kétségbeeséssel kiáltani, hogy veszélyben a tordai történelmi csillag, mert fénye, szabad mozgása a magyar égen, gyűjtőereje a magyar szellem számára, irányító jelentősége, életbehívó rendeltetése, minden, de minden veszélyeztetve van. Ez a külső és *belső erők*

¹³⁸ UEGYlvt. 995/1925 87/ad 1192/942.

¹³⁹ UEGYlvt. 87/ad 1192/942 (259/1942).

¹⁴⁰ UEGYlvt. 87/ad 1192/942 (177/1942).

¹⁴¹ UEGYlvt. 87/ad 1192/942 (454/1942).

¹⁴² UEGYlvt. 87/ad 1192/942 (179/1942).

¹⁴³ UEGYlvt. 87/ad 1192/942 (153/1942).

¹⁴⁴ UEGYlvt. 87/ad 1192/942 (470/1942).

¹⁴⁵ UEGYlvt. 87/ad 1192/942 (178/1942).

¹⁴⁶ UEGYlvt. 995/1925 87/ad 1192/942 (309/1942) Házaspárról van szó. A férj szombatos székely.

¹⁴⁷ Budapesten 1877 és 1942 között 776-an tértek át az izraelita vallásról unitáriusra. Az 1942. november 10-én keltezett kimutatás szerint a megnevezett időpontig 310 volt azoknak a száma, akik adófizetői voltak a budapesti egyházközségnek. Ezeket felhívták, hogy „Tanúsítvánnyal” igazolják, hogy az 1939. évi IV. tc. értelmében nem tekinthetők zsidóknak. A felszólításra a törvény által kívánt „Tanúsítványt” 1942. nov. 10-ig 77-en mutatták be. UEGYlvt. 995/1925 87/ad 1192/942 (809/1942).

¹⁴⁸ Pontosán nem tudni azok számát, akik a már említett törvény szerint zsidóknak minősültek, mivel a lelkész által beküldött lista olyan zsidókat is tartalmazott, akik jóval 1919 előtt áttértek és a vonatkozó törvények értelmében már nem voltak zsidóknak tekinthetők. UEGYlvt. 995/1925 87/ad 1192/942 (894/1942).

¹⁴⁹ Ft. jkv. 1943. márc. 9.

[kiemelés tőlem – P. J.] egyértelemben támadtak fel mindazoknak megsemmisítésére, amik 1568-hoz fűznek bennünket. Ami vallásos életgyakorlatunkat illeti, akkora és annyira közelálló, de egyben oly nagyméretű a szovjet és általán a marxizmus által képviselt külső és belső veszedelem, hogy ahhoz mérhető a történelem során még sohasem fenyegetett bennünket.¹⁵⁰

Az ugyanezen főtanácsi ülésen elhangzott püspöki beszéd¹⁵¹ tartalmát, annak időbeni és térbeni kontextusát illetően felvetődik Józán viszonyulásának kérdése is a zsidósággal szemben. A világot forradalmasítani, az európai kultúrát elpusztítani akaró sötét hatalmakról szóló és világméretű összeesküvést előrevetítő főtanácsi beszéde ugyanis könnyen értelmezhető zsidóellenesnek, ha tekintetbe vesszük, hogy ugyanezen főtanácsi ülésen hangzott el Gelei szónoklata is. Valószínűbbnek tartjuk azonban (az alábbiakban felsorakoztatott érvek tükrében), hogy víziójában arra a szovjet ateista hatalomra gondolt, amely földrajzi közelségéből fakadóan is valóságos veszélyt jelentett a magyar államra és Európára.

Bár a szóban forgó beszéd nem nyújt megfelelő fogódzópontokat és kettős értelmezési lehetőséget kínál Józán álláspontját illetően, a Kiss Elek püspök és Ürmösi Károly egyházi titkár életrajzi visszaemlékezéseiben található utalások Józán filoszemitizmusáról tanúskodnak. Kiss Elek – Józán személyéről nem éppen hízelgő terminusokban írva – szóba hozta annak zsidók általi bántalmazását is. Szerinte ez az esemény nagyon bántotta, mivel „nagyon szerette a zsidókat s volt oka rá. Mikor püspökké választották, megsimogatta az általuk küldött

¹⁵⁰ Ft. jkv. 1943. nov. 8.

¹⁵¹ „Folyó évi Főtanácsunkat még mindig reménykedések és aggodalmak között tartjuk meg, mert a körülöttünk fenekestől felfordult világhelyzetből nem szakíthatjuk el magunkat. Mindnyájunkra reánehazedik az a féltő gond, hogy vajon az adott körülmények között a közeli vagy távoli jövőben mi lesz Magyar Hazánk s benne unitárius egyházunk s általában a kereszténység sorsa? Ezt nem a kicsinyhitűség mondatja velem, hanem az a körülmény, hogy ebben az áldatlan világháborúban, amely már öt éve dühög az öt világrész minden pontján, az úgynevezett bibliás nemzetek szövetséget kötöttek az *Alvilág sötét hatalmaival, amelyek évtizedeken át rettentő fanatizmussal készültek fel az európai kultúra felszámolására a saját önző politikai céljaik: a világ forradalmasítása érdekében kiküldöttjeik titokban, vagy nyíltan, mindenütt ott vannak, hogy a talajt a Sátán propagandája számára előkészítsék* [kiemelés tőlem – P. J.]. S hozzá meg is vannak szövetséges társaik, a szegénységben, a háborús nyomorúságban s azokban a pótolhatatlan veszteségekben, amelyek a művelt népek kultúrkinccseinek megsemmisítésével együtt járnak. A fennforgó körülmények között tehát Magyar Hazánk s benne felvilágosult keresztény hitünk fennmaradása és további fejlődése érdekében, meg kell hoznunk minden áldozatot – ki-ki a maga módja szerint – papok és világiak egyaránt, hogy a *királyi papság és szent nép eszménye körülöttünk soha el ne homályosuljon.*” Ft. jkv. 1943. nov. 8. 19–20.

sok üdvözlő levelet s közben mondogatta: »az én szeretett zsidóim«.»¹⁵² Ürmösi az 1941. november 16-án megszavazott Pethő-féle javaslat kapcsán pedig a következőket jegyezte fel emlékiratában: „Azt egész belső bizonyossággal tudom, hogy Józán püspök urunkat lelke mélyéig bántotta ez a határozat.”¹⁵³

Anélkül hogy e két adat tárgyszerűségét túlértékelnénk, úgy véljük, Józán mentes marad az egyház felsőbb vezetésében általánosan eluralkodott antiszemita pszichózistól, és rokonszenvet táplált a zsidóság iránt. Ezt látszik erősíteni az is, hogy sehol nem talákoztunk személyét antiszemitizmussal vádoló iratokkal, ugyanakkor nem talákoztunk egyetlen egy olyan írásával vagy nyilatkozatával sem, amelyben a zsidóság ellen szól volna – kivéve, ha a fent idézett főtanácsi beszédének antiszemita olvasatot tulajdonítunk.

Az 1944. évet furcsa kettősség jellemezte. Egyfelől ugyanis az egyház enyhítést követelt elsősorban a keresztény zsidók számára, másfelől azonban megtiltotta tisztviselőinek, hogy a deportálások alá eső zsidó unitáriusok számára mentesítő iratokat állíthassanak ki, megtagadva ezáltal mindenféle közösséget és szolidaritást zsidó származású híveivel szemben.

Május 1-jén Józán az erdélyi római katolikus püspöki helynökkel és az erdélyi református püspökkel közösen azzal a megkereséssel fordult Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánjához, hogy tolmácsolják „a fent említett egyházak azon keresztényi érzésből fakadó kérését, hogy a zsidó származású magyar állampolgárokkal általában s kereszténnyé lett zsidókkal különösképpen, olyan bánásmódot tanúsítson, illetve tanúsíttasson, amely a magyar lelkiség, a magyar történelem és a keresztény szellem követelményeinek megfelel.”¹⁵⁴ Ugyanezen a napon feliratot intéztek a miniszterelnökhöz is, a kolozsvári zsidó rabbikkal közösen.¹⁵⁵ Augusztusban, mivel Józán nem vehetett részt a keresztény egyházfők

¹⁵² UEGYLT. Kiss Elek hagyaték. *Életrajzom*. 155.; A Józánhoz intézett és hivatalos úton érkezett üdvözlő iratok között nem találtunk egyetlen egy zsidó hitközségtől vagy magánszemélytől küldött levelet sem. Vélhetően, mint magánszemély kapta ezeket a budapesti zsidó származású egykori híveitől. Kiss beszámolójának hitelességét fokozza Józán iránt táplált ellenszenv, melynek előzménye, előbbi veresége utóbbival szemben a püspöki tisztségért folytatott harcban.

¹⁵³ Uo. *Ürmösi József nyugalmazott unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza*. I. rész. (1950). 138.

¹⁵⁴ UEGYLT. Vü. Á. 63/909/944.

¹⁵⁵ 1. „Mivel a kérésben említett rendelkezésről és annak indokairól a zsidók külön városnegyedbe való telepítését illetőleg hiteles értesüléseinek nincsenek, a dologról nem kívánnak bírálatot mondani.

2. Természetesnek tartják azonban, hogy amennyiben a kormány szükségesnek látja ilyen rendelkezések kiadását és annak végrehajtása halasztást nem szenvedhet, a végre-

zsidó híveik érdekében folytatott budapesti megbeszélésein¹⁵⁶, az egyházi vezetőség 7-én külön felirattal fordult a kormányhoz az unitáriusokká lett zsidók érdekében. Ebben, előző beadványukhoz hasonlóan, enyhítő bánásmódot kértek a deportált zsidó származású magyar állampolgárok, elsősorban megkeresztelkedett unitárius zsidók számára.¹⁵⁷

A májusi lépéseket azonban ellentételezte és semlegesítette az EKT május 11-i határozata, amelyben az unitárius zsidókkal szembeni magatartás¹⁵⁸ tárgyában kimondta, hogy „az Egyház hivatalból e kérdéssel egyetlen hivatali fokon sem foglalkozik, s ha valaki valamit tesz, azt mint magán ember a saját felelősségére teszi.”¹⁵⁹ A határozat, amint arra Abrudbányai *Egyedül voltunk és Miért siratjuk őket* című írásában is rámutatott, a deportálásokra adott válaszként született és lényegében a legutolsó menekülési lehetőséget is elzárta zsidó származású hívei előtt azáltal, hogy lelkészeinek megtiltotta a mentesítéshez szükséges kivételezési iratok kiállítását. *Egyedül voltunk* című írása ugyanakkor az egyházi zsidópolitika rövid summájának is tekinthető, és egyúttal magyarázatul szolgál antiszemitizmusának motívumaira is.¹⁶⁰ Abrudbányai írásaiban – miként maga

---

hajtásban az emberiesség, a keresztény erkölcsstan elvei és a hagyományos, még ellenséggel szemben is kötelező magyar lovagiasság fognak érvényesülni. Ezt kifejezetten kérik és nemcsak a zsidók érdekében, hanem a magyar társadalom testi egészségének, lelki épségének és a végrehajtó közegek emberi és keresztény öntudata védelmének érdekében.

3. A benyújtott kéréstől függetlenül kötelességüknek érzik nyomatékosan kérni a megkeresztelkedett zsidók kivételes kezelését és védelmét annál is inkább, mert a kereszttség engedélyezésének feltétele volt az a lelki átalakulás, amely az illetőket a társadalom hasznos polgáraivá teheti.”; Az EKT május 11-i ülésén Józán jelentette, hogy április 30-án és május 11-én felekezeti-közileg foglalkoztak, megkeresésre, a kolozsvári tábor zsidó kérdésével „[...] a ker[esztény]. vallás[er]kölc[si] szempontokat illetően [...]” EKT jkv. 1944. május 11. 180 a. jkv. p. 216.

¹⁵⁶ „Ezért kellett ezt az írásbeli utat választanunk, hogy a magas kormány jóindulatát mi is kérjük elsősorban unitárius vallású zsidó származású hittestvéreink számára, hogy minden kedvezményezésben részesülhessenek, melyben más bevett felekezethez tartozó fajtestvéreink részesülnek.” UEGYLT. Vü. Á. 63/909/944.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ EKT jkv. 1944. május 11. 213. jkv. p. 219.

¹⁵⁹ EKT jkv. 1944. május 11. 213. jkv. p. 219.; UEGYLT. 995/1925 115/623/944.

¹⁶⁰ „A zsidókérdés mai állásában őszintén hívó és becsületesen vallásos magyarok, kik különböző keresztény felekezetek közösségében megismerték és megszerették az evangélium tanításainak emelkedett szellemét és vigasztaló erejét, keserű kifakadással panaszoznak írásban, vagy szóban, hogy az Egyházak főpapjai, vezetői olyan mértékben és arányban fordítanak gondot a »keresztény zsidók« helyzetére, hogy az már nemzeti szempontból egyenesen aggodalmas. Baky László államtitkár legutóbb Kolozsvárt tartott beszédében elmondta, hogy közvetve, vagy közvetlenül igen sok esetben kellett visszautasítson ma-

is megjegyzi – nem teológiai (keresztény magatartás), hanem „nemzeti” szempontból közelített a kérdéshez, és a deportálást a nemzetépítés és nemzeti öntudat megerősítésének nélkülözhetetlen, szükségszerű elemeként mutatta be.

---

gas egyházi méltóságok részéről történt közbenjárást. Nagy magyar öntudattal és keserűséggel mondta el, hogy mennyivel megnyugtatóbb lenne, ha ezzel a nagy energiával egyesek szegény magyar családok, hadirokkantak, árvák, vagy özvegyek ügyét karolnák fel s a keresztény emberiség nevében és szolgálatában merőben nemzeti missziót végeznének. Amikor az ilyen és ehhez hasonló megjegyzések elhangzanak, s amikor ezek minden esetben általánosan látszanak érinteni minden keresztény felekezetet, mi unitáriusok mindannyiszor szerény öntudattal nyugtatjuk meg magunkat, hogy reánk ez nem vonatkozik. [...] Nem kezünk moszuk Pilátus módra, nem hivatkozni akarunk s világrét sem propaganda-jelleggel említjük fel ezúttal, hogy mint sok egyébbel küzdelmes történelmünk rendjén, úgy ezzel a küzdelemmel is teljesen egyedülálló helyzetben vagyunk... [...] Talán azért, mert nehéz történelmi harcunkban egyedül minket akartak keresztre feszíteni a »zsidózás« vádjával, talán ezért voltunk egyedül az alakuló magyar életben, akik a zsidókérdés friss megfogalmazásának hajnalán félreérthetetlenül leszögeztük álláspontunkat minden keresztény felekezettel szemben és előtt. Történelmi jelentőségű volt Egyházunk főtanácsának 1941. november 17-én tartott azon gyűlése, amelyen elhangzott indítványára az Egyházi Képviselő Tanács előzetes hozzájárulása után így határozott: »Tekintettel a Magyarországi Unitárius Egyház kimondottan magyar nemzeti jellegére, teljes jogú egyháztag csak az lehet, aki az érvényben lévő állami törvények értelmében zsidónak nem tekinthető.« Egyedül voltunk ebben akkor és egyedül állunk ezzel ma is. Ennek a határozatnak a folyamánként mondja ki az Egyházi Képviselő Tanács még abban az évben 1011. számú határozatában, hogy »E. K. Tanács az egész Egyház területén magának tartja fenn a zsidók felvételének jogát.« Egyedül voltunk tehát abban, hogy az egyes egyházközségek lelkészeitől az átvétel jogát megvontuk azért, hogy itt fenn a legfelsőbb végrehajtó szerv belső megállapodás után minden esetben megtagadja az áttérni szándékozók átvételét. És azóta következetesek voltunk minden felmerülő esetben s e határozatok szellemében döntöttünk nem azért, mert a keresztény lelkiség híjával voltunk, hanem azért, mert határozottan hozzá akartunk járulni a magyar nemzeti gondolat erőteljes kialakításához. Egyedül voltunk legkisebb keresztény felekezet létünkre, kik nyíltan és kertelés nélkül beszélni tudtunk és beszélni mertünk e súlyos horderejű ügyben. [...] Nem kívánunk ennek alapján előjogokat sem igényelni egyetlen fórum előtt sem, de magyar keresztény öntudatunk büszke önérzetével kérünk mindenkit, vegyék tudomásul a Magyar Unitárius Egyház egyedülálló állásfoglalását s félre nem magyarázható nemzeti meggyőződését.”

„Egyedül voltunk mi unitáriusok az új mértékben felmerülő ügy megítélésénél, s amikor a »kivételezések«-hez szükséges támogató aktákat gyűjtők minket is megkerestek 1941. május 11-én, így határozotunk: »E. K. Tanács megállapítja, hogy az Egyház hivatalból e kérdéssel egyetlen hivatali fokon sem foglalkozik s ha valaki bármit is tesz, azt mint magánember a saját felelősségére teszi« [...]”. UK 1944/7.

Anti-Jewish law within the nation and the Unitarian church's strategy in Hungary (1940–1944)

The Second Vienna Arbitration Act, brought to the spotlight three main subjects which have been present in the Hungarian public discourse: the place and role of Hungary in Eastern-Central Europe, the middle class, and the issue of social problems. These subjects were introduced in to the discourse of the Church. Their interpretation in the context of the extreme right-wing political environment pushed the Church among the antisemitic groups.

In addition to personal, political and church historical reasons, the myth of the Hungarian character of the Unitarianism played the primary role in forming the anti-Semite discourse of the Church. The myth of the Hungarian character of Unitarianism defined the task of the Church in two important points: nation-building, and defending the nation's racial purity. In spite of its historical past, the Church embraced the state politics, resulting in the complete rejection of the Jewish community. Between 1940–1944 this became one of the most defining and characteristic element of the Church's policy.

DR. GAAL GYÖRGY

BRASSAI SÁMUEL ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNELMI LAPOK

A kiegyezés, valamint Erdély és Magyarország uniójának 1867-es törvénybe iktatása után nyilvánvalóvá vált, hogy Erdélyben kell a második magyar tudományegyetemet felállítani, s az is természetesnek tűnt, hogy éppen Kolozsváron, a Főkormánysház addigi székhelyén. A kiürülő hivatali helyiségek kínáltak az egyetem befogadására. Akkoriban úgy is emlegették, hogy Kolozsvár az addigi kormánysház helyett kárpótlásul kapta az egyetemet.¹ Ezután *legalább* szellemi főváros lehetett.

Az egyetem létesítésére 1867 októberében az 1863 óta működő Királyi Jogakadémia tette az első javaslatot a szakminisztériumnak. A továbbiakban Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter vette át a kezdeményezést: 1870. április 7-én terjesztett be törvényjavaslatot az egyetem felállítására. Eötvös halálát követően Pauler Tivadar vette kezébe az ügyet. 1872. május 29-én elérte, hogy I. Ferenc József király beleegyezését adja az egyetem létesítéséhez. Június 11-én Lónyai Menyhért miniszterelnök Pauler közoktatásügyi és Tisza Lajos közlekedésügyi miniszterek társaságában Kolozsvárra látogatott, s itt tájékozódott az egyetem elhelyezése felől. Másnap megjelent a hivatalos pályázathirdetés 42 tanári állásra. A több mint 120 jelentkezőből kiválasztott 34 rendes és 5 rendkívüli tanárt 1872. szeptember 29-én nevezte ki az uralkodó. Októberben még néhány utólagos kinevezés történt, s az egész tanári kar 19-én a katolikus líceum dísztermében gróf Mikó Imre miniszteri biztos kezébe tette le az esküt. Rögtön utána rektort és prorektort választottak, kijelölték a négy kar dékánját és prodékánját, ezek együttvéve képezték az egyetemi tanácsot.²

A 39 tagú tanári karban nagy volt a korkülönbség, és a kinevezés alapjául szolgáló tudományos munkásság terén is óriási eltérések mutatkoztak. Többen már egy lezárt tudományos pálya elismeréseként kapták a tanszéket, mások még csak az ígéretes kezdés jutalmaként. Két tanszéket (földrajz és elméleti fizika)

---

¹ Kőváry László: *A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797–1897)*. Kolozsvár, 1897. 27.

² Márki Sándor: *A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története 1872–1922*. Szeged, 1922. 31–37.; Gaal György: *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdászathoz*. Kolozsvár, 1992. 33–38.

eleinte nem is tudtak betölteni. Az idősebbek rendszerint akadémiai tagságukkal érdemelték ki a katedrát, ezeket aztán az egyetem rövidesen tiszteletbeli doktorrá avatta. A fiatalabbak közül többen külföldi egyetemeken szerzett doktorátussal rendelkeztek. Megfigyelhető, hogy a helyben élő vagy legalább erdélyi származású jelentkezőket előnyben részesítették. A legidősebb tanár Brassai Sámuel volt, még a megelőző század végén született, a legfiatalabbak, hárman 1846-ban látták meg a napvilágot. Közülük ketten (Plósz Sándor és Concha Győző) Budapestről jöttek a jogi karra, a náluk is pár hónappal fiatalabb beszercei származású Meltzl Hugó a német nyelv és irodalom tanszékre kapott kinevezést. Mai szemmel nézve mind a 70. évét túlhaladott Brassai, mind pedig a még csak 26 éves ifjak kinevezése az egyetemre szélsőségesnek számít, és minden bizonnyal az akkori szakemberhiánnyal magyarázható. Az első választáson a két legidősebbet állították az egyetem élére: a jogakadémia utolsó igazgatóját, a jogász-közgazdász Berde Áront a rektori, egykori tanárát, Brassait a prorektori székkal tisztelték meg.³

Az 1860-as évek végén Brassai Kolozsvár, sőt Erdély legnagyobb tudósának számított. A forradalom előtt az Unitárius Kollégiumnak volt tanára és igazgatója, emellett lapszerkesztőként is elismerést szerzett. A forradalom után tíz évig Pesten „bujdosott”: tanított, írt, szerkesztett. 1859-ben hazatért Kolozsvárra, egy ideig a kollégiumban tanított, majd az Erdélyi Múzeum-Egyesület igazgatójaként botanikus kertet alakított ki, s a Mikó-villát múzeummá rendezte be. Ennek során azonban konfliktusa támadt az egyesület elnökével, Mikó Imrével, s 1870 körül már igyekezett új irányban tájékozódni. Az egyetem létesítése így jó alkalomnak kínálkozott egy új pályaszakasz elkezdésére.

Kőváry László, Brassai egykori tanítványa és első monográfusa azt állítja, hogy Eötvös József levélben szólította fel őt: válasszon tantárgyat a szervezésben lévő egyetemenél.⁴ Brassai iratai közt ennek semmi nyoma. Boros György, a legrészletesebb Brassai-életrajz⁵ szerzője sem a tudós hagyatékában, sem a levéltárakban nem akadt valamilyen pályázati kérelem nyomára. Különben is nem Eötvös, hanem Trefort Ágost minisztersége idején zajlott a pályázatok elbírálása. Szinte biztosra vehető, hogy az állások kiírása után Brassai is pályázott, s egyszerűen több tanszéket is megjelölt⁶, hiszen növénytanból, filozófiából, pedagógiából,

³ Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai. Kolozsvár, 2001. 48–66.

⁴ Kőváry László: *I.m.* 27.

⁵ Boros György: *Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927.

⁶ Non quis, sed quid?: *Megjegyzések „Brassai százéves pályafutásá”-hoz*. Erdélyi Múzeum 1897. 581–582.

a nyelvtudományokból országosan elismert tudós volt, matematikából viszont inkább tankönyveit tartották számon. Ha mindezeket a tárgyakat megnevezte kérelmében, a tanszékeket elosztó Trefort miniszternek elég nagy gondot okozott. Talán ezzel is magyarázható, hogy a szeptember 29-én kinevezettek között nem szerepelt Brassai neve. Valószínűleg sorra betöltötték azokat a tanszékeket, amelyekre volt megfelelő készülségű jelentkező. Ott számítottak Brassaira, ahol hiány mutatkozott – így kapta az elemi mennyiségtan katedrát október 12-én. A kinevezés őt magát is meglepte, s csak részben elégítette ki.

Brassai tizenegy évig volt a Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem tanára.⁷ Ebből öt éven át tisztséget is viselt (dékán, rektor). Ez az időszak azonban már a hanyatlás jeleit viselte magán, s ráadásul egy olyan tárgyat kellett tanítania, amihez nem túlságosan vonzódott. Évi tíz-tizenkét hallgatója ha akadt, s ezek sem a tudományág művelése iránt érdeklődtek, hanem mielőbb diplomát akartak szerezni. Ezzel magyarázható, hogy Brassai az 1870-es évek közepén szeretett volna egy más tanszékre áthelyezést kapni. Először a még betöltetlen földrajz katedra iránt érdeklődött. Majd miután ezt mással töltötték be, a bölcsészeti karon egy szanszkrit-tanszék felállítását próbálta kieszközölni. Az önálló tanszék ugyan nem jött létre, de az 1875/76-os tanévtől feljogosították Brassait, hogy szanszkrit nyelvből és irodalomból előadásokat hirdessen. Ő ettől fogva – még 1883-as nyugdíjaztatása után is – 1885-ig tartotta ezeket a heti kétórás kurzusokat meglehetősen változatos címmel. Néha a „szanszkrit nyelv és általános nyelvtudomány” vagy az „összehasonlító nyelvtan és nyelvfilozófia”, máskor egy-egy költői mű olvasása és magyarázata a kollégium tárgya. Ezeken az órákon kedvére nyelvészkedhetett és filozofálhatott az öreg tudós. Az érdeklődőbb bölcsészeti hallgatók pedig már csak azért is eljártak az órákra, hogy lássák-hallják Brassait.⁸

Brassai egyetemi karrierjének egyik legérdekesebb mozzanata az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* alapítása és szerkesztése. Ő, a legidősebb professzor, a legfiatalabbal, a szintén külön hírében álló Meltzl Hugóval fogott össze e lap elindítására.

Meltzl egy szepességi cipster eredetű családnak a 18. század végén Szászrégenbe áttelepedett ágából született. Bizonyára már a szülővárosában végzett ele-

---

⁷ Vö. Gaal György: *Brassai Sámuel és a kolozsvári egyetem*. In: *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Az 1997. május 22–23-i emlékülés előadásai Péntek János szerkesztésében. Kolozsvár, 2005. 38–49.

⁸ Vö. Gaal György: *Brassai Sámuel, a szanszkrit nyelv tanára*. Keresztény Magvető 110. évf. 2004. 171–186.

mi iskolás évek alatt megismerkedett a magyar és a román nyelvvel. Apja azonban tökéletesíteni akarta fia nyelvtudását, ezért Kolozsvárra vitte, s ott beíratta a nagyhírű Unitárius Kollégiumba.⁹ 1856-tól 1860-ig a négy alsó gimnáziumi osztályt járta itt a kisdíák, azokat az éveket, amikor az ember érzelmileg legfogékonyabb és legalakíthatóbb. Így jegyezte el magát a német anyanyelvű gyermek a magyar kultúrával. A kollégiumnak ekkoriban a későbbi közgazdászprofesszor, Berde Áron, majd pedig a latintanár Kovácsi Antal volt az igazgatója. S 1859-től újra a tantestület tagja lett Brassai Sámuel is. Meltzl ugyan nem tanította, de biztosan alkalma nyílt a folyosókon találkozni a legendás tudóssal. A kisebb diákokat nem az idős professzorok, hanem az 1857-ben választott öt fiatal tanár tanította, akik akkoriban tértek vissza nyugati – főleg német – egyetemeken szerzett tudással. A *Keresztény Magvető* megindításában és a Mátyás-szobor felállításában érdemeket szerző Budenz-tanítvány, a magyart és görögöt oktató Nagy Lajos vagy a számtan tanításában jeleskedő későbbi püspök, Ferencz József is hatást gyakorolhatott Meltzre, Marosi Gergely egyik mondatát ő maga idézi: „Nincs az összes filozófiának az a sötét problémája, mely Petőfi verseiben érintetlenül maradna.”¹⁰ Mert a legnagyobb élmény e falak között Petőfi felfedezése, olvasása volt. 1889-ben a *Petőfiana* évkönyvhöz írt előszavában is lelkesedve emlékezik vissza arra a 33 évvel azelőtti pillanatra, amikor egyik idősebb diáktársasztalán, bibliaszzerűen kötött könyvön megpillantotta „a magyar génusz leg hatalmasabb három szavát: *Petőfi összes költeményei*, „mert akkoriban latin vocabularium helyett lopva és könyv nélkül tanulták e verseket”¹¹

Meltzl édesapját valószínűleg meglepte fia kolozsvári neveltetésének eredménye, úgyhogy sietve átíratta őt a több száz éves múltú besztercei Evangélikus Főgimnáziumba. Itt sikeresen elvégezte a négy felső osztályt, s 1864-ben letette az érettségit. Beszterce akkor az erdélyi szászok egyik gazdasági-művelődési központjának számított. Gimnáziumában – bár a diáklétszám nagyjából azonos volt a kolozsvári kollégiuméval – jóval több tanár tanított, sokuk külföldi egyetemeken nyert képzést. Kiemelkedik közülük Heinrich Wittstock igazgató, akitől Meltzl történelmet és latint, valamint Wilhelm Wohl osztályfőnök, akitől németet és filozófiát tanult. Az intézet legnevesebb tudós oktatója a Württembergből ideszármazott dr. Johann Immanuel Schneider görög-tanár volt. Nemcsak műfordítóként, hanem a német költészet fejlődéséről írott tanulmányaiért is őrzik

⁹ Vö. Gaal György: *Meltzl Hugó útja Petőfiig*. Utunk 1983. április 15.

¹⁰ Petőfi jelszava. In: Meltzl Hugó *Petőfi-tanulmányai*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Barabás Ábel. Budapest, 1909. 33.

¹¹ *Petőfiana* évkönyv. Szerkeszti Farnos Dezső. I. kötet 1888–89. Kolozsvár, 1889.

emlékezetét. E jó felkészültségű tanárok munkája különösen az olyan kis létszámú osztályokban lehetett hatásos, mint a Meltzlé: összesen haton voltak végzősök.¹²

A magyar szakirodalomban – főleg Kerekes Sándor életrajza¹³ nyomán – egész legendasor alakult ki Meltzl külföldi egyetemi tanulmányairól. Az adatokat utóbb Horst Fassel¹⁴ vetette össze az anyakönyvek és levéltári iratok tényeivel, s kiderült, hogy csak 1866 nyarán indult a fiatalember németországi tanulmányokra. Az 1866/67-es tanévet Heidelbergben, az 1867/68-ast Lipcsében töltötte. E négy szemeszteren át teológiai hallgató volt. Az 1868/69-es tanévben szintén Lipcsében diákoskodott, de már bölcészsként. 1869–1871 között valamikor Berlinben is megfordulhatott. Bécsben viszont aligha tanult, s lipcsei stúdiumai idején nem lehetett Nietzsche diáktársa. Ezt az időszakot jórészt erdélyi otthonában felkészülésre fordította. 1871 őszén a szász Evangélikus Egyház konzisztóriumára előtt középiskolai tanári vizsgát tett Nagyszébenben. 1872 júliusának közepén jelentkezett Heidelbergben doktori vizsgára filozófia főszakból, valamint filozófiatörténet és újabb német irodalom mellékszakokból. Július 19-én sikeresen vizsgázott, 20-án „cum laude” fokozattal minősítették tudorrá. A heidelbergi egyetemen „a legeurópaibb germanista”, Adolf Holtzmann előadásait hallgathatta, benne tudósi mintaképét látta. Itt jegyezte el magát a goethei világirodalommal és ismételt Petőfi szellemével. Itteni diáktársa, Eötvös Loránd ugyanis a *Petőfi újabb költeményei* című, édesapja, az író Eötvös József kézjeggyével ellátott kötetbe ajándékozta meg. Diákévei alatt 73 Petőfi-verset fordított németre, s azokat kötetbe gyűjtve jelentette meg.¹⁵ Ugyancsak ekkoriban alakult ki „az egész művelt Európa egyik nagy bölcse”, Eötvös iránti tisztelete is.

Máig sem tűnik tisztázottnak, mivel érdemelte ki Meltzl a kolozsvári egyetem német tanszékét. Az csak legenda lehet, hogy Eötvös Loránd édesapja figyelmébe ajánlotta egykori diáktársát. Mert a kinevezések Trefort Ágost minisz-

---

¹² Program des evangelischen Obergymnasiums und der damit verbundenen Lehranstalten 1860/61–1863/64

¹³ Kerekes Sándor: *Lomnitz Meltzl Hugó 1846–1908*. Budapest, 1937.

¹⁴ Horst Fassel: *Hugo Meltzl von Lomnitz (1846–1908) und die Anfänge der vergleichenden Literaturwissenschaft*. In: Hugo Meltzl–Samuel Brassai: *Acta Comparationis Litterarum Universarum*. Jahrgang I. (1877) Neu herausgegeben von Horst Fassel. Cluj-Napoca–Klausenburg, 2002. 297–319.

¹⁵ Petőfi: *Auswahl aus seiner Lyrik*. Verdeutschte von Hugo von Meltzl. Leipzig [1871] (A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található példány címlapján e dedikáció olvasható: „Der Bibliothek der Unitarischen Collegium’s in Klausenburg dessen ehemaliger Schüler. in Aug. [18]71. Hugo Meltzl)

tersége idején történtek. Meltzl tudományos munkássága elenyésző volt még: a versfordítás-köteten kívül egyetlen nagyobb terjedelmű pedagógiai dolgozata¹⁶ jelent meg. Európa legjobb német egyetemén tanult, de doktorátusát nem a legmagasabb minősítéssel szerezte, s filozófia főszakból, csupán az egyik mellékszaka volt irodalmi vonatkozású. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a román és a német tanszék betöltésekor a miniszternek volt egy politikailag jól indokolható elve: a két tanszékre az illető nemzetiség soraiból származó tanárt nevezzenek ki. Így kapta meg a román tanszék a bécsi teológiai doktorátussal rendelkező pap-tanár Szilasi Gergely/Gregoriu. Nem kizárt, hogy a pályázatra éppen Eötvös Loránd hívta fel Meltzl figyelmét, s lehetséges, hogy a régeni fiatalember volt az egyedüli német-szász jelentkező e tanszékre. Eötvös – vagy más bennfentes személy – biztatására azért is gondolnunk kell, mert a doktorálás szinte időzítve történt. Az egyetemi tanszékekre kiírt pályázat a *Hivatalos Értesítő* június 12-i számában jelent meg¹⁷, s az igazoló iratokkal felszerelt „életpálya”-leírást kérvény kíséretében legkésőbb augusztus 10-ig lehetett a minisztériumba eljuttatni. Meltzl a kiírás után egy hónappal Heidelbergbe érkezett, s pár nap alatt megszerezte a pályázathoz szükséges doktori fokozatot, s talán hazatérőben Budán a minisztériumban iktattatta dossziéját.

Meltzl tudása kétségtelenül kora színvonalán állt, járatos volt az éppen kibontakozó filozófiai, irodalmi, esztétikai irányzatokban, kapcsolatban állt ezek legjobb német képviselőivel. Vizsgálódásai főleg három irányban bontakoztak ki: Petőfi-kutatás, 19. századi német filozófia, összehasonlító (világ)irodalom. Alig négy évi tanári munka után 1876 végén folyóiratot akart indítani e tudományágak művelésére. A még mindig nagyon fiatal egyetemi tanár feltételezhetően nem érzett magában elég erőt ahhoz, hogy egyedül fogjon lapalapításhoz, egyáltalán nem volt hozzá tapasztalata, s lehet, hogy anyagilag sem vállalhatta egyedül a kockázatot. Természetszerűleg az egyetemi tanárok közt keresett szövetségest, értő társat. A minden új iránt fogékony, jól tájékozott Brassai lehetett az, aki megértette és felkarolta fiatal kollegája kezdeményezését. Brassai mindenekelőtt itthon, de a nemzetközi tudományos életben is nagy tekintéllyel rendelkezett, a kezdetektől fogva rangot adott tehát a lapnak. Ráadásul legalább tíz nyelven beszélt, ezért a szintén nagy nyelvtudású Meltzlnak egy soknyelvű kiadvány szerkesztésében biztos támaszt nyújthatott. Ehhez járul még Brassai

¹⁶ *Stellung, Masz und Methode der Philosophie in der Gymnasialpädagogik*. Leipzig, 1872.

¹⁷ *Pályázat*. *Hivatalos Értesítő* (a Budapesti Közlöny melléklapja) 1872. június 12. 132. sz. 1761.

szerkesztői tapasztalata: hosszú pályája során évtizedekig szerkesztett legkülönbébb lapokat, könyvsorozatot.¹⁸ Nem utolsósorban, Brassai, még ha nem is volt gazdag, tudományos kedvteléseire bőkezűen adakozott. Úgy tűnik, a megindítandó lap anyagi terheit fele-fele arányban vállalták.

1877. január 15-én jelent meg az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (ÖIL) első száma, amely egy új tudományág, a „jövő-tudomány”, vagyis az összehasonlító irodalom(történet) művelésére vállalkozott. Manapság nemzetközileg is elismerik, hogy e tudományág első sajtóorgánumát hozta létre a két kolozsvári tanár. A folyóirat – 1879-től az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* latin főcímmel – 1888 elejéig jelent meg, anyaga húsz kötetet tesz ki. Bemutatására itt nem vállalkozhatunk.¹⁹

Az vitathatatlan, hogy a szerkesztés, a szellemi irányítás Meltzl kezében összpontosult. Az ő lakcíme szerepel szerkesztőségi címként. Ez eleinte így jelenik meg: „Kolozsvár (Clausenbourg), Transilvanie (Hongrie) Főtér Tivoli”. E meglehetősen bonyolult körülírása a háznak később gondot okozott, mert egyik-másik levél megjárta az itáliai Tivolit is. A ház tulajdonképpen a Főtér keleti során feküdt, a Bánffy-palota déli szomszédja volt, a katolikus egyház tulajdona. Minthogy udvara felé egy kerthelyiséges Tivoli nevű mulató működött, a házat is mindenki így ismerte. Sőt a ház mögötti sikátor is, mielőtt Bolyairól neveztek volna el, a Tivoli nevet viselte. Később a címet egyszerűbb formában adta meg: „Kolozsvár, Főtér 30. (Hongrie)”. Brassaival minden valószínűség szerint az egyetemen vagy ennek lakásán találkozott.²⁰ Meltzl az öreg polihisztor rendszeres látogatói közé tartozott. A címlapon az eleinte hat, később tizenkét nyelven közölt cím alatt Eötvös József-, később Schiller-idézet következett, s a szerkesztők nevén kívül a munkatársak névsorát is hozták. Ebbe a névsorba főleg tudományterületük szaktekintélyei kerültek be, nem az összes munkatárs. Az itt

¹⁸ Brassai korábban a következő lapokat és sorozatokat szerkesztette: Vasárnapi Újság 1834–1848; Kék Könyvtár 1842–1878, Fiatalság Barátja 1851, Kritikai Lapok 1855, Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei 1859–1873.

¹⁹ Bővebben a lapról: Engel Károly: *Contribuții ale comparației literare din Transilvania pînă la primul război mondial*. In: *Istoria și teoria comparatisticii în România*. București, 1972. 139–150.; Kozma Dezső: *Úttörő vállalkozás*. Korunk Évkönyv 1974. 259–267.; Gaal György: *Meltzl Hugó és a jövő irodalomtudománya*. In: *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Gaal György. Bukarest, 1975. 5–28.; Horst Fassel (Hg.): *Hugo Meltzl und die Anfänge der Komparatistik*. Stuttgart, 2005.

²⁰ Brassai kolozsvári lakhelyeiről lásd: Gaal György: *Brassai és Kolozsvár*. In: Uő.: *Kolozsvár vonzásában*. Csíkszereda, 2005. 147–161.

szereplők nem is mind közöltek a Lapok hasábjain. Az induláskor berlini, lipcei, tokiói, zürichi, koppenhágai és szicíliai munkatársak mellett mindössze két magyar, két kolozsvári egyetemi tanár szerepel: a magyar nyelv és irodalom professzora, a Debrecenből Kolozsvárra pályázott Imre Sándor (1820–1900) valamint a fiatalabbak sorába tartozó klasszika-filológus, Hóman Ottó (1843–1903). Az utóbbi Göttingenben szerzett doktorátust. Később még néhány kolozsvári professzort nyertek meg támogatóul: Farkas Lajost (1841–1921), a római jog tanárát, Brassai öregkori támaszát, Kanitz Ágostot (1843–1896), a növénytan nemzetközi hírű előadóját, Brassai nagy tisztelőjét, Szabó Károlyt (1824–1890), a magyar történettudományi tanszék betöltőjét, Szamosi Jánost (1840–1909), a második klasszika-filológust, Szilasi Gergelyt (1836–1897), a román nyelv és irodalom előadóját, továbbá Török Aurélt (1842–1912), az élet- és szövegtan tanárát, a nemzetközi hírű antropológust. Közülük egyedül Szilasi vált tényleges munkatárssá, a többi valószínűleg Brassai iránt való tiszteletből csatlakozott a munkatársi körhöz. A fővárosból, Budapestről mindössze hárman kerültek be a munkatársi jegyzékbe, közülük is ketten erdélyi származásúak voltak. A nagyenyedi születésű Szász Károly (1829–1905) akadémiai tag – akkor még tanfelügyelő, de 1884-től Duna-melléki református püspök – bizonyára mint az egyik legtermékenyebb magyar műfordító, Shakespeare, Goethe, Schiller tolmácsolója került kapcsolatba az ÖIL-lel. Érdeemes megjegyezni, hogy Kolozsvárt élő két testvére, Domokos, a későbbi erdélyi református püspök, valamint Béla, az egyetemen a filozófia professzora nem vált munkatárssá. A kolozsvári születésű Szilágyi Sándor (1827–1899) történész, akadémiai tag, Brassai egykori vitapartnerének, Szilágyi Ferenc kolozsvári református kollégiumi tanárnak és szerkesztőnek a fia a minisztériumban Eötvös legbizalmasabb munkatársaként kerülhetett kapcsolatba Meltzlékkal. 1878-tól a fővárosi Egyetemi Könyvtár igazgatói székét töltötte be. Az egyetlen ténylegesen pesti tudós idősebb Szinnyei József (1830–1913), a neves bibliográfus és irodalomtörténész, az Egyetemi Könyvtár alkalmazottja volt. Fia, a nyelvész ifj. Szinnyei József az ÖIL megszűntének évében kapott kinevezést a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékére. A fővárosban élők közül csak Szász Károly közölt a lapban: egy dán balladát tolmácsol.²¹

Az ÖIL-nek – mint kitűnik – hazai egyetemi körökben nem volt nagy sikere. A professzorok, ha meg is csodálták az egyes számokat, csak egészen ritkán vál-

---

²¹ ÖIL 1883. 2191–2192. (Mivel az ÖIL-nél közlik az össz-kötetszámot, az új sorozatok kötettségét, a lapszámot, a kötet hasábszámát és végül az össz-hasábszámot, mely 2194-ig folyamatosan halad, s a hivatkozásokban hol egyiket, hol másikat adják meg, mi csak a naptári évet és az össz-hasábszámot jelöljük.)

lalkoztak közlésre is. A rendszeresebben jelentkező magyar munkatársak mind Meltzl tanítványi, vonzási köréből kerültek ki. Csernátoni Gyula, Farnos Dezső, Gerecze Péter, Mailand Oszkár, Vajda Emil, Varga Imre egyetemi hallgatóként vált Meltzl hívévé. Várady Antalt Rózsapusztáról bizonyára a Petőfihez fűződő barátságáért vette be a munkatársi jegyzékbe, de nem tudott tőle visszaemlékezést kapni. Teleki Sándor gróf, a másik barát nem került ugyan be a jegyzékbe, de visszaemlékezéseiből közölt Meltzl. A lap 130 munkatársa közül – még a magyar-örmény és cigány kollégákat is idevéve – körülbelül 20-ra tehető a hazaiak száma. A névsorból egyértelműen kitűnik, hogy a kezdetekkor Brassai hatására többen munkatársul jelentkeztek, de ez a kapcsolat nem bizonyult túl tartósnak, a tényleges közreműködők jó részét már Meltzl vonta be a szerzők körébe.

Brassai a szerkesztői munkában feltételezhetően 1879-ig vett részt. Ez év januárjában még talán együtt indítják meg a *Nova Seriest* (új folyamot), most már latin főcímmel. Az év végén megjelenik a pontosítás a lapszámokon: „Szerkeszti (Felelős szerkesztő) Dr. Meltzl Hugó”. Az anyagi terheket még továbbra is magára vállalja Brassai egészen 1883-ig. Akkor őt az egyetemről – akarata ellenére – nyugdíjazzák. Bizonyára erre hivatkozva lép ki teljesen a szerkesztésből.²² Boros György, Brassai legalaposabb életírója úgy véli, hogy Brassai szerint a szerkesztés az egyetemi munkakör része lehetett. Ő megtalálta a Brassai-hagyatékban az elszámolási jegyzéket is, ebből kiderül, hogy a polihisztornak évenként 600–700 forintot kellett a lapra ráfizetnie.²³

Meltzl mindig a legnagyobb tisztelet hangján nyilatkozott Brassairól, meg-tiszteltetésnek vette, hogy a szerkesztésben mellé állt. Levelezésükbe némi humor is keveredett. Ez derül ki a lapindítás évében Besztercéről küldött, a kevés előfizetőre utaló névnapi üdvözlétekből: „Míg csak 1000 praenumeransunk [előfizetőnk] nem lesz, ünnepelje meg vigan Sámuel. Nem tudom, ínyére lesz-e ez a

---

²² Az 1884-re kiadott első kötet tartalomjegyzékének a végén német nyelvű közlemény tudatja, hogy a lap társalapítóját az egyetemről nyugdíjazták, s így a társkiadói tisztségéből is visszavonult. Úgyhogy 1883-tól Meltzl az egyedüli szerkesztője és kiadója az ÖIL-nek. Ugyanakkor örömmel közli, hogy Brassai továbbra is a munkatársak sorában maradt. Ezt a változást a címlapon is érzékelteti Meltzl, a munkatársak elé most a két alapító nevét és az alapítás idejét iktatja: „FVNDATORES: BRASSAI & MELTZL DE LOMNITZ. CLAUDIOPOLI, DIE XVIII. DECEMBRIS MDCCCLXXVI.” A számok kolofonjában olvasható a tényleges szerkesztő neve: „Kiadó tulajdonos és felelős szerkesztő: Dr. Meltzl Hugó”. A kötetek címlapján pedig így: „EDITOR & ORDINATOR: DR HUGO MELTZL DE LOMNITZ”.

²³ Boros György: I. m. 223–224.

szűk terminus?²⁴ Még beszédesebb a polihisztor feltételezett 80. születésnapjára M[eltzl] szignóval az ÖIL-ben közölt cikk²⁵:

„Azt mondják, hogy éppen 80 évvel ezelőtt született volna. Édesatyja, a to-rockószentgyörgyi unitárius pap és iskolamester ugyan feljegyezte a családi Bibliába ezt a napot: de ettől az ereklyétől megfosztották; a szülővárosának temploma pedig anyakönyvestől elégett. Egy természettudós kolléga – ily mostoha körülmények közt – mégis kiszámította, hogy bizony a solstitiumot kell megünnepelni, a forró nyár kezdetét. Tudvalevő dolog, hogy ez idő szerint természettudósok előtt nincs titok: ők mindent tudnak, és mai nap csakis ők tudnak valamit; minélfogva Brassai 80. születési napja mára esnék. Annyi áll, hogy maga az ünnepelt nagy írónk a múlt száz (a világért se: század) legutolsó évét vallja születési évének: de én mégsem hiszem. Egyáltalában tagadom, hogy lehetséges volna kutatni: vajon mikor született?... Brassait vajon ki látta nőni? Ő volt, van és lesz örökké. Sőt egykoron, midőn kedvelt virágai fognak zöldellni fölötte – ami vajha minél későbbi »egykoron« lenne! – akkor ő még csak valóbb lesz mint ma, midőn gyakran az ismeretlen gyémánt szerepét játssza csehüveg között – pedig még gyönyörködik ebben a szerepben, titkos mosollyal fogadván azt el. Hazai tudományunkért szerzett babéraitól ezen a helyen nem lehet tisztünk szólni. Ellenben univerzális irodalmi nagy érdemei közül csak kettőre rámutatni, ebben az ő lapjában is – ezt örömet teszem, kivált miután ő távolról sem sejti, hogy mit cselekszem most. Az első idevágó érdeme a világ meghódította *magyar zene*, s ezzel együtt a magyar páratlan népdal és népies nyelv érdekében (contra François Liszt!) kifejtett ellenállása; a másik az esztétikai kritika²⁶ megállapítása [sic!] Európában. (Eltekintve számtalan egyéb esztétikai és irodalomtörténeti pozitív reformjaitól – nehogy igen hosszúra nyúlják gratulációm, s ezzel az üdvözllet első szabályát megszegje, valamint az ünnepeltnek magának csak annál erősebben terhére essék.)

²⁴ Uo.

²⁵ Brassai. MDCCCLXXX. június hó XXII-re. ÖIL IV. (1880) 1433–1434. Megjegyzendő, hogy Brassai születési idejére 1797 és 1800 közöttől több időpont is számításba jött. Máiig sincs egységesen elfogadott dátum.

²⁶ Ezt is előbb magyarul indította meg, utóbb saját lapunkban megjelent korszakot alkotó német értekezésében fejezte be. Ne vegye rossz néven szerkesztő és kiadó kollégám, hogy saját lapjában – titokban – az ő dicséretét zengem. Hogy nem szorult ő rá, azt igen jól tudom; de azt is tudom hogy mi magunk szorulunk arra, hogy valahára minél buzgóbban járjunk e megtettesült Enciklopédia és Pánszófia iskolájába. M[eltzl eredeti lapalji jegyzete]

Kanitz buzgó kollegánk a mai napra hozatta meg Ausztráliából az Araliacea Brassia nagy élőfát, báró Mueller küldi – Strong szíves közbenjárásával – Melbourne-ből. Közbejött kereskedelmi miniszterünk filoxéra-rendelete, meghiúsítván a már Európába érkezett növény bevitelét. Nyilván látható, hogy nem csak szőlőink világhírű borának ellensége ez az átkozott rovar, hanem tudományunkénak is!

Legvégül a nyájas olvasónak elárulom, hogy melyek az én legkedvesebb olvasójegyeim – bárha örökké láthatnám! Ezek azok a hosszú fehér szálak, melyeket tőle kapott könyvekben lelek, s melyeket bennök hagyott, valahányszor Brassai drága keze becsukta, az ő hosszú ősz szakála. Éljen Brassai!

Besztercén, 1880. június 22-én”

Az ÖIL programcikkeit, szerkesztőségi közleményeit minden esetben Meltzl írta. A Horst Fassel által szerkesztett, 2005-ben megjelent, Meltzl Hugónak szentelt kötet végén megtalálható a folyóirat repertórium,²⁷ s ebből ugyancsak kitűnik, hogy a cikkek-tanulmányok több mint felét a szerkesztő írta, aláírva vagy névtelenül. Ugyancsak innen derül ki, hogy Brassai nevéhez összesen 18 közlemény társítható. Ezek nagy részét az első három évfolyamban, vagyis 1879-ig írta, 1880-ban és 1881-ben egy-egy cikket adott a lapnak, majd hosszas hallgatás után 1886-ban három írást közölt.

Az írásokat műfajilag is lehet csoportosítani: tanulmány 3, ismertetés és vita 9, szanszkrit és összehasonlító nyelvészet 2, fordítás 2, vers 1, adatközlés 1. A tanulmányok közül az első kettő tulajdonképpen nem tekinthető újdonságnak: Brassai első híres dolgozatának két része, amelyek még 1832-ben jelentek meg a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain *A gyönyörűségről, melyet a szép művek szemlélése vagy hallása okoz bennünk* címmel. 1859-ben újra közölte őket a *Szépirodalmi Közlönyben*. E művében esztétikai elveit foglalta össze megalapozva a lélektani esztétikát. Lényege: a szemlélő vagy az olvasó mindig önmagát keresi a művészi alkotásban. A nyugat nem vett tudomást e műről, hanem újra felfedezte az abban leírtakat. Az első megjelenés félszázados évfordulója alkalmából *Von dem Vergnügen* címmel Meltzl németre fordította a terjedelmes dolgozatot, hátha né-

---

²⁷ Horst Fassel (Hg.): *I. m.* 161–194. [Bibliographie der Zeitschrift „Acta comparationis litterarum universarum (Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok) – sic!] Sajnos több esetben tapasztaltuk, hogy a megadott kötet- és hasábszámok nem egyeztek a folyóiratbeli lelıhellyel. Mégis, néhány alkalommal – nem állván rendelkezésünkre a megfelelı lapszám, illetve fénymásolata – kénytelenek voltunk e repertóriumból átvenni az adatokat.

metül nagyobb sikere lesz.²⁸ A másik terjedelmesebb tanulmány 1881-ben hét folytatásban jelent meg, a nyelvoktatásról szól (*Vom Sprachunterricht*²⁹). Brassai írt német és francia nyelvkönyvet; eredeti módszere volt. 1876-ban karának dékánjaként – általános meglepetést keltve – a klasszikus nyelvek tanításáról értekezett. Méghozzá ezek iskolai óraszámának csökkentését javasolta a reáltárgyak javára. Az ÖIL-ben közölt dolgozata a modern nyelvek oktatására vonatkozó nézeteit foglalja össze többnyire francia példákat hozva fel.

Igazi műfaja az „ismertetés és vita” volt, vagyis úgy mutatott be egy-egy kötetet, dolgozatot, hogy egyben vitába szállt annak állításaival, esetleg helyesbítette adatait. Egy Miltonról írt Macaulay-tanulmány 1876-os magyar fordításának hibáit típusonként csoportosítva két folytatásban vette számba.³⁰ Nem járt jobban az akkor már halott Gilbert Wakefield sem: 1794-ben megjelent kétkötetes Horatius-kiadásának a hibás értelmezéseit hat folytatáson át taglalta.³¹ *Anti-Helmholtz* című háromrészes tanulmányát Albrecht Krause 1878-ban megjelent kötete alapján írta.³² Ebben a szerző Kant és Helmholtz tér-meghatározását hasonlította össze. Brassai elvetette az akkor még élő berlini fizikaprofesszor nézetét. Richard Avenarius Lipcsében megjelent könyve kapcsán az összehasonlító filozófiatörténet kibontakozására utalt.³³ Egészen tényszerű ismertetést közölt egy Miló szigetén készült, Pisában közzétett görög népdalgyűjteményről.³⁴ Ő maga versben tolmácsolt egy beküldött albán balladát (*Aszlán bej*).³⁵ Két ismertetéssel szólott hozzá a magyar nyelv eredete körül akkoriban fellángoló vitához. 1877-ben ismertette Szentkatolnai Bálint Gábor kötetét (*Párhuzam a magyar és mongol*

²⁸ *Von dem Vergnügen, welches Anschauen und Anhören schöner Gegenstände in uns erregt* 1877. 236–240., 317–321., 364–369., 414–419; *Von dem Vergnügen das uns schöne Werke bereiten* 1878. 583–593., 607–627.

²⁹ *Vom Sprachunterricht* 1881. 1593–1601., 1609–1624., 1639–1659., 1686–1698., 1701–1706., 1751–1764., 1784–1787.

³⁰ *Fordítás példája*. Milton. Írta Macaulay B. J. Angolból fordította B. P. Budapest, 1876. 1877. 8–12., 35–39.

³¹ *Ästhetische Kritik*. Als Beitrag zur Theorie der Horaz-Übersetzungskunst 1879. 1019–1029., 1035–1043., 1086–1091., 1163–1168., 1211–1221., 1227–1254.

³² *Anti-Helmholtz* 1879. 944–952., 955–960., 974–982.

³³ *Zur vergleichenden Geschichte der Philosophie*. Philosophie als Denken der Welt, gemäss dem Prinzip des kleinsten Kraftmasses 1878. 478–482.

³⁴ *Népdalok Miló szigetéről*. Canti popolari dell' isola di Milo con versione di N. Tommaseo. Pisa 1877. 8° 1877. 73–75.

³⁵ *Mitko: Alban Ballad*. Aszlán bej. 1880. 1327–1328.

nyelv terén), amelyben a magyar nyelv mongol eredetét bizonygatja.³⁶ A latin cím (*Fennice aut Mongolice?* = Finn vagy mongol?) csak kérdésfelvetés, Brassai nem foglalt állást. A bevezetőben kissé gúnyosan mutatott rá, hogy a magyarok legmagasabb nyelvi törvényszéke, az akadémia a finn eredet mellett döntött. Később Brassai maga is támogatta Bálint Gábort a kolozsvári ural-altáji összehasonlító nyelvészeti tanszék elnyerésében. Már kioktató, sőt cáfoló a szintén 1877-ben közzétett bírálata a Párizsban élő munkatárs, Podhorszky Lajos művéről.³⁷ Ő ugyanis etimológiai szótárában a magyar szavak töveit a kínaival rokonította. Az előző cím még kételkedő kérdés volt, itt már felkiált: *Plane Sinice!* (=Egyenesen kínai!). Következő írásában³⁸ – ugyancsak e mű kapcsán – rámutatott, hogy csak a rokon nyelveket érdemes hasonlítani. A piramist a hegycsúccsal értelmetlen összevetni.

Az 1870-es évek végétől Brassait a szanszkrit és az összehasonlító nyelvészet folyamatosan foglalkoztatta. Mikor már nem tartott e tárgyból órákat, akkor is naponta olvasott szanszkrit szövegeket, tekintélyes könyvgyűjteménye volt e nyelv kiadványaiból. 1879-ben az ÖIL hasábjain a Pisában élő Emilio Teza szanszkritológus professzor verses fordítás-kötetét ismertette.³⁹ 1886-ban rámutatott a passzív alak analóg képzési módjára a szanszkrit és a magyar nyelvben⁴⁰, majd négy híres szanszkrit mondás hibás német fordítását helyesbítette.⁴¹

1879-ben az ÖIL ünnepi számban emlékezett meg Lessing Bölcs Náthánja keletkezésének századik évfordulójáról. E szám élére írt Brassai egy verset *Lessing 1778. Augustus hó 10–11. éjjelén, midőn eltökélte magát a Nathan kidolgozására* címmel.⁴² Ezt rögtön Meltzl német fordításában is közölték. Ugyanitt jelent meg Lessing parabolája a három gyűrűről Brassai fordításában.⁴³ A Brassai-féle adatközlés egy régi magyar időjósásra vonatkozott.⁴⁴

³⁶ *Fennice aut Mongolice?* Párhuzam a magyar és Mongol nyelv terén. Írta Szentkatolnai Bálint G. Budapest, 1877. 6° 1877. 145–147.

³⁷ *Plane Sinice!* Etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache genetisch aus chinesischen Wurzeln und Stämmen erklärt v. L. Podhorszky. Paris 1877. Maisonneuve et Cie. 1877. 242–244.

³⁸ *Ein Principienfrage* 1878. 434–439.

³⁹ *Canakyaie sententiae in Tezas neuer Ausgabe* 1879. 1046–1048.

⁴⁰ *Die Bildung der Passivform* 1886. 3004–3008.

⁴¹ *Analekta Sanskritiana* 1886. 3093–3098.

⁴² *Lessing 1778. Augustus hó 10–11. éjjelén, midőn eltökélte magát a Nathan kidolgozására* 1879. 1051–1052.

⁴³ *Lessing parabolája a három gyűrűről* 1879. 1075–1076.

⁴⁴ *Magyarischer Wetterspruch*. Vom Beginn dieses Jahrhunderts (1807) 1886. 2987.

Míg Meltzl fő műve az ÖIL, Brassai sokkal terjedelmesebb életpályájának csak egy mozzanata fűződik e laphoz. Itt megjelent írásairól a Brassai-monográfiák alig vesznek tudomást. A négy tudományosnak tekinthető, Brassairól írott kötet közül az első, a Kőváry Lászlóé (1897) csak két bekezdést szentel a folyóiratnak, még a címét, megjelenési időszakát sem adja helyesen. Gál Kelemen 1926-os kötete éppen csak említi a lap címét.⁴⁵ Boros György legterjedelmesebb Brassai-életrajza (1927) az egyetemi tanári pályafutáshoz sorolja be az ÖIL szerkesztését, de főleg anyagi vonzataira utal. Alig egy oldal jut e témának. A legtöbbet Fitz József 1912-es Brassai-monográfiájában találunk a folyóiratról. Hét oldalon jellemzi a kiadványt⁴⁶, bár ennek Brassai utáni megjelenését 1897-ig datálja. Merész megállapítása: „Brassai neve is e Lapok révén lett külföldön ismertesebb.” A legutóbbi Brassai-portré, a Mikó Imréé anekdotákba sűríti az életpályát. *Ablak a nagyvilágba* címmel az ÖIL is színes fejezetet kap.⁴⁷

Az ÖIL tényleg az ablak szerepét töltötte be. Az éppen megnyílt kolozsvári egyetem egy nagyon idős és egy igen fiatal professzora ezen át tekintett és üzent a nagyvilágba, bábáskodott egy új irodalomtudományi ág körül. S a világ tudósai ugyancsak ezen az ablakon betekintve vehették észre, hogy Erdély fővárosában nem is akármilyen képzettségű professzorok a humán tudományok legújabb hajtásának teremtettek jótékony melegágyat. Meltzl adta az ötletet, Brassai az indító lökést. Az már csodával határos, hogy tizenkét évig sikerült éltetni e lapot – nyitva tartva az ablakot.

*Sámuel Brassai and the Journal of Comparative Literature
(Acta Comparationis Litterarum Universarum)*

The Cluj-Kolozsvár University was founded in 1872. Its oldest professor was S. Brassai (over 70), teacher of Mathematics, the youngest, Hugo Meltzl (26) professor of German Language and Literature. They started in 1877 the very first journal for a new literary science: Comparative Literature. The idea of creating the journal undoubtedly belongs to Meltzl, but he needed the support of the highly esteemed scholar Brassai. The journal was published up to 1888. This study tries to state the role of Brassai in editing the journal. He was editor up to 1883.

⁴⁵ Gál Kelemen: *Brassai Sámuel*. Cluj-Kolozsvár, 1926.

⁴⁶ Fitz József: *Brassai Sámuel*. Új kiadás. Budapest, 1912. 313–320.

⁴⁷ Mikó Imre: *Az utolsó erdélyi polihisztor*. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről. Bukarest, 1971. 129–134.

FODOR ATTILA

ARANYOSSZÉKI HALOTTBÚCSÚZTATÓK

A halotti búcsúztatók divatja a 17. és a 18. században alapvetően meghatározta a temetési rítust. Halotti búcsúztatók nagy számban maradtak ugyan ránk a 17–18. századból, a 16.-ból azonban nincs tudomásunk efféléről. A 16. századi énekeskönyvek temetési énekei a gyászos alkalommal elmondott tanulságokban és intésekben nagyon gazdag dicséretes és könyörgések, s köztudottan van néhány, a legszélesebb értelemben vett *memento mori* műfajához kapcsolódó, terjedelmesebb szöveg is. Jóllehet a középkori szertartáskönyvek szerint a gyászmise után olyan antifónák kíséretében vitték a holttestet a sírhoz, amelyek az elhunyt nevében hangzottak el¹, a halottat magát megszólaltató búcsúztató alig maradt fenn.² Maga a műfaji megnevezés feltehetőleg a 17. század második felére tehető; talán Tolnai F. István nevezett először így – *Búcsúztató szavak* – 1670-ben egy verssorozatot.³

Ismereteink szerint a halottbúcsúztató vers a falusi, paraszti közösségekben a 19. században általánosan ismert volt. Erről vall Ipolyi Arnold a század derekáról való általánosító leírása: „Külön tartatik meg azután a temetésnél az ún. búcsúztató, melyben ismét nemcsak a halott dicsérete, élete, különös eseményei elmondanak, de az beszélve hozatik fel, mint vesz búcsút nem csak családjától, de lelkészétől, uraságától, a falu közösségétől, mennél hosszabban s többektől, annál méltóbban s díszesebben búcsúztatik el. [...] Ma ezen búcsúztatást, mint tudva van, már a falu kántorai által énekelletik, mire mindegyik néhány példányban általános formulákkal el van látva, amelyeket azután az illető esetekre alkalmaz.”⁴

Mészáros István összegezte a falusi tanítók feladatait. Kutatásaiból tudjuk, hogy a 17. században a kántortanító dolga volt az egyházi szertartások éneklésének irányítása.⁵ Kevésbé ismerjük a kántortanító szerepét a 19. századi szokásaink és a halottbúcsúztató versek alakulásában. A magyar nyelvterületről rendelkezésre álló adatok szerint arra lehet következtetni, hogy a szokás népszerű és

---

¹ Madas 2002, 117.

² L.d. H. Ilubert 1980–1981, 339–363.; Uő., 2004.

³ RMKT XVII/10, 1977, 119. sz.

⁴ Ipolyi 1854, 551–552.

⁵ Vő.: Mészáros 1988, 111–121.

elterjedt volt. Írásos adataink a 17. századtól kezdődően mind a társadalom rangosabb tagjai felett mondott halotti búcsúztatókra vonatkoznak, kézírásos vagy nyomtatott formában.⁶ A 19. század elején szintén nyomtattak halottbúcsúztatókat a rangos birtokosok, előljárók temetésére.⁷ Alig a 19. század közepétől állnak rendelkezésünkre jobbágyok, parasztok temetésén elmondott halotti búcsúztatók. E tények következtében állíthatjuk, hogy a szokás alakulásában a felsőbb társadalmi rétegekben kialakult temetkezési szokást, ízlést kell keresni, felülvizsgálni. A *prosopopoeia*, azaz a halott megszemélyesítő beszéltetése azonban nem a falusi emberek költői leleményeként jött létre, hanem a főúri temetések gyakorlatának utánzásaként. Lükő Gábor megfigyelése óta⁸ ez már bizonyítható tény, mivel az elmúlt évtizedekben a *Régi Magyar Költők Tára* 17. századi sorozatának több olyan kötete is megjelent, amelyekben a népi búcsúztatók előképeinek tekinthető, nemes urak és asszonyok temetésére készült versek is szép számban megtalálhatók.⁹

Bizonyosak lehetünk abban, hogy ilyen, az elhunytakat *prosopopoeiával* búcsúztató magyar gyászversek már a 16. században is voltak, ezekből azonban egy sem maradt fenn. Latin nyelvű példák viszont akadnak.¹⁰

A halotti beszéd mellett, azt kiegészítve kapott szerepet a verses búcsúztató. Míg a beszéd az elmúlásról elmélkedett, a vers az elhunyt erényeit, emberi kapcsolatait részletezte. A 18. és 19. századi búcsúztatóknak a néphagyományra gyakorolt hatása bizonyítható; sok formula apró változtatással ismételten megjelenik később a paraszti búcsúztatókban.

Betiltásukat már a 17. századtól elrendelték. Gyakorlása a lelkészek hivatali felfüggesztését vonta maga után. A tiltások sorozatának hatására a halottbúcsúztató versek írásának funkciója a papoktól átkerült a kántorok, majd a népi vers-

⁶ Ha a 18. századi halotti prédikációkat megvizsgáljuk, azt vehetjük észre, hogy a prédikációk szövegébe beékelve, olykor a záradékban találunk strófákba szedett búcsúztatókat. Lásd Deák 1886, 336–347. A 18. századi nemesi temetkezéseken szokásban levő verses búcsúztatásról tesz említést Apor Péter is: „*Voltanak az megholtnak dicséretiről való kinyomtatott versek is chartákon felfüggesztve. [...] Ezek után az katolikusoknál elkezdődött az énekes szentmise, de requiem, más vallásúaknál az könyörgés és prédikáció, az prédikáció után minden valláson rendszerént az deák oratio, az oratio után voltak az búcsúztató versek; azokat vagy valami szép szavú két gyermek mondotta, vagy valami jó szavú deák; ott elbúcsúztatták feleségitől, gyermekitől, atyafiaitól, barátitól etc.*” Apor 1982, 664–665.

⁷ Kríza 1993, 10.

⁸ Lükő 1969–1970, 221–224.

⁹ RMKT XVII. 9 és 14. kötet.

¹⁰ A 16. században latin nyelven íródott és részletesen felsorolt versek listáját lásd Szentmártoni Szabó 2005, 396–402.

írók kezébe, illetve a búcsúztatás a temetési szertartásból áttevődött a szertartás végére, az áldás utánra. Térbelileg is áthelyeződött: a templomból a temetőbe került.

A 18. századi nyomtatott nemesi halottbúcsúztatók a hivatalos vallásos szertartás szerkezetébe illeszkedtek, íróik vallásos emberek vagy közismert írástudók voltak. E versezetek szemlélete és megfogalmazása a hivatalos vallásossággal volt összhangban. További változásuk a 19. században következett be, amikor a nyomtatott halottbúcsúztatókat felváltották a kántortanítók, parasztkántorok által megfogalmazott és kézíratos formában sokszorosított és közzétett verses búcsúztatók. A saját kedvtelésből írott versek mellett a népi költők („betolakodók”) alkotásai széles társadalmi igényt kívántak kielégíteni. A verses búcsúztatók fogalmazása már nem annyira az egyházi elvárásoknak igyekezett megfelelni, inkább a megrendelő család igényeinek. Szemléletük és stílusuk egyre távolodott a halotti prédikációkétól. Szerepük a halál fölötti meditációról a fájdalom kifejezésére, a búcsúztatás „lebonyolítására”, a szertartás irányítására tevődött át.¹¹

Az utóbbi évtizedek verses halottbúcsúztatói kiszorultak a temetési szertartásból. Az egyházi ellenőrzés alól kikerülve laikus és népi vallásos igényeket elégítenek ki. A búcsúztató világgépe beszűkül, a konkrét halál- és temetési eseményre korlátozódik; aktualitása az eseményre való reflexió folytán megnő.

A néprajzi szakirodalom eddigi eredményei szerint a legtöbb búcsúztató Erdélyből származik. Hogy a temetésnek szinte korunkig hatóan része a búcsúztatás, azt az eddigi közlések – Csete Balázs¹², Nagy Jenő¹³, K. Kovács László¹⁴, újabban Vasas Samu¹⁵ munkái – világosan bizonyítják. A hivatalos egyházi tiltások dacára fennmaradt gyakorlat egy olyan fontos szokás továbbélését igazolja, amely a közösség elvárását fejezte ki.¹⁶ Az eddig összegyűjtött anyag azt bizonyítja, hogy a búcsúztatók a múlt században fokról fokra általánossá váltak, majd eltűnt belőlük a személyes hangvétel, és a hivatalos tiltás után a helyét az egyházi ének vette át.

¹¹ Keszeg 2002, 174.

¹² Csete 1942, 207.

¹³ Nagy 1942, 132–143.

¹⁴ K. Kovács 1944.

¹⁵ Vasas 1986.

¹⁶ Vasas Samu szerint a búcsúztatás még az 1980-as években is élt Kalotaszegen. Az egyházi tiltások ellenére a búcsúztatás iránti igény megmaradt, mert fontosnak tartották az így kifejezett érzelmeiket, az elhunytak a faluban betöltött szerepének hangsúlyozását. Vasas 1986, 413–423.

A halotti búcsúztatók eddigi kutatásáról Kríza Ildikó készített szakirodalmi áttekintést.¹⁷ Ennek mentén utalhatunk még egyéb olyan szerzőkre, szakirodalmi munkákra, amelyek a halottbúcsúztató-témát vizsgálatuk tárgyává kívánták helyezni: Forrai Ibolya¹⁸, Katona Imre¹⁹, Szendrey Janka és Tátrai Zsuzsanna²⁰, Ujváry Zoltán²¹, Keszeg Vilmos²², Nagy Ödön²³, Adorjáni Rudolf Károly²⁴.

Az aranyosszéki halottbúcsúztató versek történetisége

Az erdélyi verses halottbúcsúztatás szokását többször vizsgálta a szakirodalom az elmúlt század folyamán. Kríza Ildikó közlése szerint²⁵ több területről is jelezték a szövegtípus ismeretét: Kalotaszeg²⁶, Gyimes, Szilágyság²⁷, Marosszék²⁸ és a Bánság²⁹ területéről.

Az aranyosszéki verses halottbúcsúztatás meglétéről a 19. század második feléből létezik feljegyzés. Orbán Balázs a következőképpen tesz említést a műfaj meglétéről monográfiája Aranyosszékről szóló kötetében: „Aranyosszéken több helyt, de főleg itt, Kocsárdon megvan az az ő szokás, hogy temetések alkalmával, miután a lelkész végezte teendőjét, egy székely áll a sírra a végtisztességet megadni a halottnak, mikor a boldogult rövid életrajza s emlékének megáldása után a halott nevében búcsút veszen a visszamaradott szülők, testvérek és rokonoktól.”³⁰ Hasonló szokások fennmaradását állapította meg Orbán Balázs Torockón³¹ is: „A sír mellett az egyház világi főnöke (gondnok), vagy más arra alkalmas egyén rövid emlékbeszédet tart, melyben elsorolja az elhunytnak életét, érdemeit s végül köszönetet mond az egyházi személyek és az egyház gyüleke-

¹⁷ Kríza 1993.

¹⁸ Forrai 1987.

¹⁹ Katona 1982.

²⁰ Szendrey–Tátrai Zs., MNL.

²¹ Ujváry 1975.

²² Keszeg 2002.

²³ Nagy 1992.

²⁴ Adorjáni 2006.

²⁵ Kríza 1993, 12.

²⁶ Vasas Samu 28 településről közli a versírók nevét. Vasas 1986, 242–243.

²⁷ Virág 1994, 53–56.

²⁸ Nagy 1992, 53–63.

²⁹ Magyar 1999, 89–94.

³⁰ Orbán 1871, 76.

³¹ Bár Torockó nem szervez része Aranyosszéknek, szükségesnek tartom megemlíteni a szokás itteni formáit.

zetnek ezen végtisztességtételben való részvétért, mire rendszerint a pap válaszol, röviden megáldva a sírt.³² Jankó János ismertetése alapján megtudhatjuk, hogy a halottbúcsúztatásra a templomban került sor: „A praedicatio és könyörgés után a pap a halottat elbúcsúztatja atyafiaitól, rokonaitól, minden jó szomszédjától.”³³

Torockón hasonlóképpen zajlott a szokás: „A nép aztán a koporsót magára hagyja, bemegy a templomba, a rokonok egyenkint ülnek a siralmasok székibe, énekelnek, könyörgést, prédikációt és búcsúztatást hallgatnak.”³⁴

Az aranyosszéki verses halottbúcsúztatás meglétét, annak időbeli alakulását, a tájegység falvait átfogó kutatás adatait Keszeg Vilmos több ízben is közzétette.³⁵ A továbbiakban az általam végzett gyűjtések (2004–2006) adataira hivatkozva ismertetem a szokást, annak sajátosságait.

Aranyosgerenden Szabados Miklós (sz. 1929) közlése alapján tudható, hogy verses formájú búcsúztatókat egy Gerendkeresztúrról átköltözött nő ír. Halottbúcsúztató vers viszont innen nem került elő.

Aranyosegerbegen temetéskor a falu dalárdája szokott énekelni, tagjai közül valaki emlékbeszédet szokott mondani. Szász Lajos (sz. 1911) *Aranyosegerbegen* versben történő halottbúcsúztatásra nem emlékszik.

Aranyosszentmihályról mindössze egy halottbúcsúztató vers került elő. Dézsi Mózes (sz. 1932) szerint az 1960-as évekig a temetéseken Pálffi Zsiga szokott „szónokolni”. Búcsúztatás ma is történik, erre a halottas háznál kerül sor, miután a koporsót már kivitték a házból. Jelenleg a lelkész végzi el a ház előtt. A név szerinti felsorolás-szerű búcsúlevelet³⁶ a lelkész az elhunyt valamelyik hozzátartozójával közösen állítja össze.

Mésző lakói nem emlékeznek a szokás meglétére. A családi iratok között mégis fellelhető volt Gálffy Sámuelné Borbély Róza földművesasszonynak a saját, majdani temetésére megírt búcsúztatója. Lánya, Gálffy Eszter 1988-ban lánytestvére halálára írt prózai búcsúztatást, amelynek szó szerinti felolvasására a pap vállalkozott a templomban.³⁷

³² Orbán 1871, 223.

³³ Jankó 1893, 218.

³⁴ Jankó 1893, 221.

³⁵ Keszeg 2002a, 205–257; 2002b, 174–212; 2000, 131–164; 2004, 201–222.

³⁶ Jelenlegi formáját lásd a helybéli (Aranyosszentmihály) unitárius lelkész által összeállított búcsúztatóban.

³⁷ A két halottbúcsúztató bemutatását ld. Keszeg 1998, 615–618.

Sinfalván ismert volt a verses formájú halottbúcsúztatás, az egyházi tiltás miatt azonban már az 1970-es évektől elmaradt. A faluból elszármazottak búcsúztatóira lehetett rábukkanni az itteni rokonoknál, de ezek a versek a környező falvakból kerültek ide.

A gyűjtött anyag mennyisége alapján *Várfalva* bizonyult azon aranyosszéki települések egyikének, ahol a leginkább elterjedt és kedvelt volt a szokás és műfaj. Bizonyítja ezt az a 28 halottbúcsúztató vers, amely eddig előkerült. Az összegyűjtött versek az 1895 és az 1979 közötti időszakot fedik le.

A legkorábbi szöveg szerzője Ferenczi Mózes, aki az 1890-es évektől kezdődően az 1920-as évekig teljesített kántori szolgálatot Várfalván. Verseit a templomban orgonakísérettel énekelve adta elő.³⁸ Ha az időrendi sorrendet követjük, akkor egy 1917-ben a fronton elhunyt fiatalember emlékére költött vers szerzőjét kell említenünk: Dénes Lőrincz („ki jelenleg rokkant katona” – olvashatjuk) testvére temetésére írt búcsúztató verset. Vincze József az 1920-as és az 1940-es évek között írt verseket Várfalván. Ő a helybeliek emlékezete szerint egykezű fazekasmester volt, a temetőben olvasta fel a verseket.³⁹ Az 1950-es években Csegezi Ferenc tanító szerkesztette meg a halottbúcsúztató verseket. 1959-ben az unitárius egyházközség a faluban született Pálfi J. Dénest hívta meg kántornak. A kántori teendőkkel együtt a halottbúcsúztató versek megírását és azok orgonakísérettel való előadását is vállalta. A verseket temetésről temetésre a gyászoló családok felkérésére írta. A rokoni névsor összeállításában az elhunyt valamelyik közeli hozzátartozója segített. Verseinek megírásához előzetes mintát nem alkalmazott, ám a már bejáratott formulák gyakran ismétlődnek verseiben, így hovatovább sajátos stílus alakult ki. A versek megírásához Pálfinak pár órára, olykor egy éjszakára volt szüksége. Kezdetben a verseket Csegezi Ferenc segítségével adták elő a templomban: Csegezi énekelte, Pálfi J. Dénes orgonán kísérte a verseket. Egyetlen dallamot alkalmaztak, a *Jer, temessük el a testet* kezdetű, 289. számú unitárius énekét. Az énekelt vers előadása a templomi temetési szertartás záró részét képezte. A megírt versekért Pálfi sem az egyháztól, sem a halott hozzátartozóitól nem kapott semmiféle fizetséget. De nemcsak saját faluja felkéréseinek kellett eleget tennie, a környék közelebbi és távolabbi falvairól – például Verespatakról – is felkeresték.

---

³⁸ Ld. az 1895. évi halottbúcsúztató vers megjegyzését: „E verset írta és a várfalvi unit. templomban elénekelte Ferenczi M. 1895-ben.”

³⁹ Pálfi J. Dénes (sz. 1936) közlése.

Elmondása szerint a falu lelkésze az 1980-as években kiküldött püspöki rendeletre⁴⁰ hivatkozva többször indítványozta az ilyen fajta versek megírásának és előadásának beszüntetését. Bár a hívek továbbra is igényelték volna az általa megkomponált és előadott verseket, nagy fájdalommal el kellett utasítania a felkéréseket. Ugyancsak az ő közléseiből tudjuk, hogy a lelkész úgymond riválist látott benne, leginkább ezért szorgalmazta a halottbúcsúztató versek kiiktatását. „Úgy sírtak az emberek a templomba, amiké én ezeket énekeltem, hogy jobban, mint amiké a pap prédikált. Erössen szerették az énekeket. S ez vót a nagy baj, hogy én jobban megsirattam a híveket.” Pálfi J. Dénes nemcsak az ilyen versek megírásáról mondott le, hanem egy nem régi betegségének a következtében a kántori szerepköréről is. Kántori tevékenységét 2005-ben a Passió nagypénteki eléneklésével zárta.

A várfalvi versírók sorába sorolandó Makó Sanyi cigányprímás, aki az 1960-as években írt verseket a környékbeli falvakban a temetőben hegedűkísérettel adta elő.

Aranyosrákoson is szokás volt halottbúcsúztató verset írni a temetésekre. Ezek elkészítését és előadását Makó Sanyi cigányprímás⁴¹ vállalta, aki hegedűkísérettel énekelte a verseket a temetőben a szertartás befejezését követően. Bálló Jenő (sz. 1950) közlése szerint a cigányprímás halála után a halottbúcsúztató versek megírása és előadása abbamaradt.

A gyűjtés során Péter Ilona (1932–2005) egy halottbúcsúztató verseket tartalmazó, kézírásos füzetet adott át. Nemcsak a rokonok halottbúcsúztató ver-

⁴⁰ Az egyház által meghozott döntésekkel, tiltásokkal a továbbiakban bővebben foglalkozom.

⁴¹ Makó Sanyi cigányprímás szerepköréhez hozzátartozott még a különböző ünnepi alkalmakkor való zenélés mellett a halottak-napi megemlékezésekkor a temetőben való zenélés is. Szokásban volt Aranyosrákoson minden halott sírjánál „elhúzatni” az illető halott nótáját. A faluban még mindig él az a szokás, hogy minden (férfi) személy élete során választ magának egy kedvelt nótát, amit aztán az illető sajátjaként tartanak számon. Közli Fülöp Jani (sz.1922). A folklórisztikai irodalomban két leírás is olvasható erről a szokásrendről. Keszeg V. tesz említést egy Kolozsvár környéki faluról, ahol bizonyos közforgalomban levő szövegek egyik része sajátos elosztottságban él. *„Mindenki tudja, hogy egyik férfi érdekes karácsonyi beköszöntőt ismer. Ezt azonban nem tanulják meg, vagy ha akaratlantul memorizálják, nem használják, mert az övé.”* Keszeg 2002, 113. A gyimesi csángók a hagyományból választanak maguknak olyan keservest, amelyet a közösség magántulajdonának ismer el, s ezért más nem énekelheti. *„Keserve minden gyimesi csángónak van. A szöveget egyénien alakítják ki, ki-ki a maga sorsához, bajához, bánatához igazítva. A dallamok adottak, azokból a legkedvesebben hangzót választják ki. Így lesz a keserves mindenkinek sajátja. / / Nem illik tehát rajta kívül másnak énekelnie.”* Kósa 1989, 14.

seit másolta ide, hanem a közeli szomszédokéit is. Elmondása szerint nemcsak kedvtelésből, hanem kötelességből is gyűjtötte ezeket a verseket. Az emlékverses füzetekhez hasonlóan adta kölcsön ezeket a füzeteket (mert hogy több is volt, de egyesek már nem kerültek vissza hozzá) a faluban élő rokonoknak és szomszédoknak. Ezek a versek így funkciót váltottak, közkézen forgó olvasmányokká váltak.

Péter Ilona nemcsak gyűjtötte és másolta a verseket, hanem memorizálta is őket. Többszöri olvasásuk folytán annyira megismerte a verseket, hogy bármelyiket fel is tudta mondani. Mivel sem könyvek, sem újságok nem álltak rendelkezésére, voltaképpen egyedüli olvasmányainak tartotta ezeket.

Kövenden évtizedekkel ezelőtt szintén szokásban volt a halott verses búcsúztatása. Írott búcsúztató nem került elő, mindössze egy Tornyai Gál Margit (sz. 1950) által memorizált és elmondott búcsúztató vers töredéke ismert. A búcsúztatót Ábrahám Sanyi írta 1963-ban.

Bágyonban az 1915 és 1967 közötti évekből mindössze öt búcsúztató vers került elő. Ezek szerzői: Csép Titi, Csíki József, Ferenczi Ferenc. Csép Miklós (sz. 1923) és Anna (sz. 1938) közlése szerint a verseket orgonakisérettel Ferenczi adta elő Ferenc.

Kercsedén Bányai Pista (sz. 1932) és id. Fodor Miklós (sz. 1921) közlése szerint ez a szokás nem volt ismert, „inkább az unitáriusok körében volt elterjedve” (a falu többsége református). Az itteni reformátusokat prédikációval búcsúztatják, azután a falu legidősebb férfija rendszerint köszönő beszédet mond a lelkésznek az elvégzett szertartásért, majd a falubeliek nevében ő is búcsút mond (rendszerint rögtönzött beszéddel) a halottnak. Az itteni unitárius halottakat mindig valamelyik szomszéd faluból beszolgaló lelkész és kántor temette el; a kántor verses formában búcsúztatta a halottat a prédikációt követően. A gyűjtés során Apáczai Miklósné Daczó Katalin (sz. 1938) két *Búcsúztató füzetet* bocsátott rendelkezésemre, amelyekben két kercsedi fiatal halott temetésén elhangzott búcsúztató vers volt. Emlékezete szerint az 1940–'50-es években a rákosi születésű Korondi Ferenc énekvezér volt az, aki ezeket a verseket megírta a fiatalon elhunytak emlékére és Török János kövendi zenész segítségével a temetőben adta elő. A kántor által elmondott verset rendszerint a hat rózsaszínbe öltözött és kibontott hajú fiatal lány éneke előzte meg. Az ilyenkor elénekelt *Egy sír van a temetőben* kezdetű népdalt Török János kísérte hegedűvel. Mindössze három ilyen temetésre került sor, ezekre az alkalmakra mindig készült verses búcsúztató is.⁴²

⁴² Csak a fiatalon elhunyt személyeknek kijáró verses búcsúztatásról tesz említést Virág Magdolna is az erkediek köréből. Virág 1994, 53.

Felvincen az utóbbi időben nem búcsúztatják a halottat. Kiss Albertné Nagy Irén (sz. 1919) közléséből tudjuk, hogy a munkaviszonyban levő férfi temetésén a vállalat egyik alkalmazottja megemlékezik a halotról.

Csegezben az 1940-es években Ferenczi Ferenc beszolgáló unitárius énekvezér írta meg és adta elő orgonakísérettel a halotti búcsúztatókat. A faluból való távozása után megszűnt a búcsúztatás.⁴³

Harasztoson Király Ferenc írta évtizedekig – egészen az 1980-as évekig – a halottbúcsúztató, a lakodalmi, a konfirmálói és egyéb alkalmi verseket. Megírt verseit nem őrizte meg, a temetés lejárta után a hozzátartozóknak adta őket.

A faluból Király Ferenc egyetlen verse került elő. Visszavonulása után a faluban senki sem vállalta az ilyen fajta versek megírását. Ennek következtében a faluban történő temetésekre az illető halott valamelyik hozzátartozója írta meg a búcsúztatót.

Prózai formában írt búcsúztató az eddigi gyűjtések során csak egy került elő, 1999-ből, ennek szerzői az elhunyt rokonai voltak.

Ami az újabb gyűjtéseket illeti, előkerült egy *verespataki* halottbúcsúztató vers, amelynek szerzője Pálffy J. Dénes. A vers feltehetőleg Várfalván készült megrendelésre és Verespatakon hangzott el 1981-ben az ottani unitárius temetési szertartás keretében. Más ilyen versről nincs tudomásunk, sem az esetleges ottani versírókról.

Torockószentgyörgyről két halottbúcsúztató vers bukkant fel. Mindkettő szerzője Sándor Bálint volt unitárius lelkész.⁴⁴ Feltehetően az 1960–70-es években még ő vállalta az ilyen típusú búcsúztató versek megírását és elmondását. Mindkét vers a temetési szertartás keretében elhangzott prédikációk után következett, feltehetően a templomban.

Torockóról származik az eddig előkerült halottbúcsúztató versek legrégebbi változata. Szerzője ismeretlen. 1851 előtt íródott. A versben előforduló bibliai

---

⁴³ Magyarosi Lőrinc (sz. 1927) közlése.

⁴⁴ A lelkészek között van olyan is, aki egyik szolgálati helyéről – ahol a verses halottbúcsúztatás szokásban volt – átvitte új helyére, ahol addig nem gyakorolták. Így tett Bálint Sándor, egykori homoródjánosfalvi lelkész, aki onnan Torockószentgyörgyre távozván, ott is bevezette a verses búcsúztatókat és a szokást gyakorolta szolgálati éve alatt. Hasonlóképpen járt el a kénosi születésű Fóris Géza, aki a szokást Pipére vitte magával, ahol a szokás addig ismeretlen volt. Adorjáni 2006, 7.

utalásokról arra lehet következtetni, hogy szerzője lelkész vagy kántor lehetett. Egy világi énekeket tartalmazó füzetben maradt fenn.⁴⁵

Összegzésként az mondható el, hogy a többségükben protestáns (református, unitárius) aranyosszéki falvakban közkedvelt volt a halotti búcsúztatóknak verses formában történő alkalmazása. Ezt a műfajt többnyire a helybeli kántorok, kántortanítók, alkalmanként valamelyik cigányprímás vagy egy tehetségesebb versíró művelte és alakította az adott helyzetekhez. A több generációra visszamenő verses halottbúcsúztatás szerves részét képezte az aranyosszéki temetési szertartásnak. A szokás a múlt század második felében az egyházi tiltások következtében szűnt meg.

A protestáns egyházak viszonyulása a halotti prédikációkhoz és a halottbúcsúztató versekhez

A halottbúcsúztató versek tilalma hosszú ideje, már a 17. század óta érvényben van. A lelkészek által gyakorolt halottbúcsúztatásért az egyház a lelkész hivatali felfüggesztését helyezte kilátásba. Szemléletes példaként említhető Nyárádszentmártoni János, a torockói iskola igazgatójának esete, akit az 1680. június 22-én Kolozsváron tartott zsinat nemcsak a torockói iskolától mozdította el, hanem az egyházi szolgálattól is eltiltotta, nyomatékosan figyelmeztetvén őt arra, hogy többé verses temetési búcsúztatókat faragni ne merészeljen. („Végeztetett ezen szent zsinattól, hogy valakik innovációkat cselekszenek proprio cursu mester atyánkfiai közül, szokatlan és vallásunkkal ellenkező énekeket énekelvén a templomban ritmizálván, vagy halotti temetés felett újítván, a corpore ecclesiae, quoad functionem abscindáltassanak az egyház testületéből, amennyiben hivatalt viselnek, töröltessenek.”⁴⁶) Emiatt az idők folyamán a gyakorlat a kántorok és a parasztkántorok kezébe került át. A tiltás nyomán megszületett kompromisszum értelmében a halottbúcsúztatás gyakorlata a tulajdonképpeni *egyházi* temetési szertartás keretéből kiszorult. Halottbúcsúztató csak akkor hangozhatott el a parasztkántor szájából, amikor a lelkész már eltávozott a temetőből, a sírtól.⁴⁷ A korai tiltások okát – másokkal ellentétben – nem a kántor mint egyházi ember közreműködésében látjuk. Eddig figyelmen kívül hagyott adat szerint a nyárádszentlászlói unitárius zsinat 1635-ben részletesen intézkedett a temetés

⁴⁵ A kéziratos füzet az Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókjának kézirattárában található, MsU 1246 jelzet alatt.

⁴⁶ Ld. Kénosi–Uzoni 2005, 494–495.

⁴⁷ Magyari 1999, 89.

rendjéről. Felszólította a híveket: időben értesítsék a lelkészt, hogy megfelelően felkészülhessen a prédikációra, ellenezték idegen lelkészek hívását a temetésre. Ajánlották még, „hogy az prédikátor az halottat az élőkötől el ne búcsúztassa.”⁴⁸ Hamarosan követik ezt a csupán nemeseket felmentő első tiltások a reformátusoknál 1638-ban és 1642-ben. „Rithmizálás pedig ne legyen, hanem ha nagy úr kívánságára...”; „a ki temetésnél több prédikációt mondand, mint a mennyi már meg van határozva, vagy rithmizál: ha pap, 3 ft bírságot fizet, ha deák, az oskolából csufosan kicsapassék.”⁴⁹ Fontos adalékot tartalmaz Pataki Istvánnak Vér Judit-hoz írt levele Teleki Mihály temetése előkészületeiről: „A búcsúnak, ha kegyelmedet szannyak, magoknak nem kell azt meg engedni. A mennyi hijjaban valóságok abban vadnak, nem illik olyan temeteshez mint az szegeny Uré leszen s jól tudom maga sem engedte volna meg maga temetésen, noha masokén el szenyvedte.”⁵⁰

Feltételezésünk szerint a búcsúztatóban a családot soroló rész okozta mindkét egyház ellenállását. A „csupán” egyetemes emberi szokást (a haldokló körül összegyűlnek búcsúvétel, utolsó rendelkezések meghallgatása, adósságok elintézése, bocsánatkérés és megbocsátás stb. céljával)⁵¹ megjelenítő, az egyedi embert főszereplővé tevő énektípus előadása a siratás lezárása után a két nagy protestáns felekezetben dogmatikailag legalábbis „problematikus” viselkedésre készítette a gyászolókat. Ehhez hasonló versek a név kiiktatásával sem kerülhettek az első protestáns énekeskönyvekbe, hiszen összeállítóik éppen az Isten szavának tekinthető, s így kanonizálható szövegtörzset szűkítésére tettek – sűrűn vitakozva! – erőfeszítéseket.⁵²

E búcsúztató-típushoz tartozó szövegek azért nem maradtak fenn nagyobb számban, mert a névre igazított darabokból egyszerű emberek esetében jóval később és sokszor csak egy példányt kaptak a gyászolók, az ő esetükben családi levéltár(os) sem segített az ilyen emlékek megőrzésében, s az ismétlődő tiltások

⁴⁸ Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. *Protocollum Generale Consist.* TI. F.9. 1635. július 12. Nyárádszentlászló. Zsinati határozatok.

⁴⁹ H. Hubert 2004, 73.

⁵⁰ Versközlésében idézi Font 1994, 59–66.

⁵¹ A motívumok jelenlétét számtalan verstípusban (búcsúztatóban is) kimutatja Szentmártoni Szabó 2005, 375–409.

⁵² Uz Bálint testamenuma (1595) az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben került először sajtó alá, ott a sírnál ajánlják mondani (RMNy 1628/4), s az akkor aktuális tőrés határt mutatja: Gálfi Kata búcsúztatója/búcsúja 2. része éppen csak utalásszerűen van jelen benne.

ellenére mindezeket lejegyző kántorok búcsúztatókönyveit tudomásunk szerint Rajeczkyék⁵³ óta sem gyűjtötte össze senki.

A név szerinti búcsúztatást az egyház ma is ellenzi, mivel a név szerinti búcsúztatás számos összetűzés alapja. Bizonyos családtagok, rokonok figyelmetlenségből történő vagy a családi viták következtében szándékolt kihagyása a névsorból heves vitákat, összetűzéseket eredményezhetett.

Mint említettük, már a 17. századtól írott nyomai vannak a búcsúztatásra vonatkozó egyházi tiltásnak. Az Unitárius Egyház 1635. évi nyárádszentlászlói zsinatán a következő tiltó határozatot hozta: „A pap a halottat az élőtől ne búcsúztassa, versifikálást ne tegyen!”⁵⁴ A zsinati végzésnek a papok részéről nem sok fogantatja lehetett, mert 1744-ben újabb rendelet született. Ez a papot már állásából való felfüggesztés terhe alatt tiltja a verses búcsúztatástól, bár a törvényhozó szerv tisztában van vele, hogy a szokást nem irthatja ki: „ha pedig orator által, mesteri búcsúztató énekkel a ceremonialis halottja felett valaki elkövetetné és végeztetni kívánja – Depositio – salari nem tilalmaztatik.”⁵⁵

Az egyház fennmaradásának egyik nyilvánvaló feltétele a kultusz közös formája. Ennek megvalósítására tett próbálkozást az egyház az 1767. június 20-án, az Aranyosrákoson tartott zsinaton.⁵⁶ A cél az istentiszteletek és a különböző szertartások egységes rendjének megállapítása volt. Az aranyosrákosi zsinat által alkotott szabályzat-rendszert Szombatfalvi József közli.⁵⁷ Az általa közölt agenda „az isteni szolgálatnak az Erdélyi Unitária Eklézsiában való végbe vitelének módjait” közli, melyet „nevezetesen az eklézsiában szolgáló ministerek, papmesterek, kántor atyánkfiai tartoznak követni.” Az agenda utolsó része tárgyalja mindazokat az előírásokat, amelyeket a temetési szertartás lebonyolításakor a lelkészeknek és a kántoroknak szem előtt kell tartaniuk. Itt olvashatjuk a következő kitéletet: „A prédikátor soha ne búcsúztasson úgy hízelkedő hazug dicséretekkel is, a halottat ne dicsérje, melyet az orátor is megtartson, elég ha mások példájára mindenek előtt tudva levő virtusait emlegeti ezen meghaltnak.”⁵⁸

Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának tanára, Bölöni Mikó Lőrinc kéziratoss gyűjteményében⁵⁹ találjuk azokat a temetési szertartásokra vonatkozó ká-

⁵³ Rajeczky 1966.

⁵⁴ Boros 1932, 107–108.

⁵⁵ Boros 1932, 10.

⁵⁶ Kénosi–Uzoni–Kozma–Kozma é. n., 670.

⁵⁷ Szombatfalvi 1987, 22.

⁵⁸ Közli Szombatfalvi 1987, 24.

⁵⁹ A kéziratoss gyűjtemény lelőhelye az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. Jelzete: 3565.

nonokat, amelyeket az Unitárius Egyház 1862-ig előírt. Az 1777. június 18-án tartott hévízi zsinat a következő kánonokat írja elő: „Sok ízben tilalmazta a Generale Consistorium, hogy egy Predicator is az halott felett, azt az élőkötől ne bucsúztassa, versificalást ne tegyen, melyel az Istennek hirdettetett igéje is homályosítatik. [...] De ha a Predicator ennyi sok izbeli és Seculumoktól fogva iteralt tilalmazások ellen megcselekedni mántul merészli, azon atyafit minden törvénybeli processus nélkül az ordinarius Tisztelt Esperest [a] Cannonici megbüntesse, és ha mégis megcselekszi, akkor az olyan vakmerő atyafíú az ecclesisi hivataltól való elszakadását várhatja.” (177. kánon). „A halottat élőkötől a pap ne búcsúztassa, s ne versificaljon, különben az esperes Canon szerént büntesse, s ha elmulasztalja, duplumot fizessen, ki erre se hajt, depositiot várhat. [...] Halott felett oratiot is tartani lehet; az orator, vagy mester énekkel búcsúztathat.” (177. kánon).

Az 1999-ben Vargyason tartott zsinaton⁶⁰ újradefiniálták az egyházi szertartások alapjául szolgáló törvényeket. A temetési szertartásra vonatkozó sorrend eszerint a következő: 1. kezdőének, 2. derekas ének, 3. ima, 4. Miatyánk, 5. közének, 6. textus-felvétel, 7. temetési beszéd, 8. utóima, 9. búcsúztató (a következő kikötéssel: a hozzátartozók kifejezett kívánságára [csak prózai búcsúztatás lehet!]). Elvi szempont: az élők búcsúznak a halottól, nem fordítva), 10. áldás, 11. záróének.

Ami a Református Egyház által előírt kánonokat illeti, ezeket a következőképpen foglalhatjuk össze:

A temetési szertartást illető 17. és 18. századi egyházi törvényekről a Kolombán Vilmos József által közzétett zsinati határozat-gyűjteményből⁶¹ szerezhetünk tudomást. Az erdélyi református temetési szokások rendezésére tett első zsinati lépés 1643-ból ismeretes. A Marosvásárhelyen tartott zsinat határozatában ez olvasható: „Templomokban és templomok körül a pápistas babonáskodás elkerülése végett, temetkezések ne történjenek.” A temetési szertartásról szóló zsinati rendeletnek viszont nem sok fogantja lehetett, ezért 1638-ban a Nagye nyeden tartott zsinaton részletes szabályt dolgoztak ki a temetés gyakorlatára. Ennek értelmében a városi polgár felett egy alkalommal lehetett csak prédikálni. A szabály alól azok a nemes- és főemberek mentesültek, akik az egyházat több adománnyal támogatták. Az általános szokássá vált ritmizálást (versbe foglalt dicséretet) meg kell szüntetni – mondja a zsinat –, de a főurak ez alól is kivételnek számítottak. A szintén szokásos orálást is – „főképpen, ha deákul van” –, el kell

⁶⁰ Ld. *Az Unitárius Egyház Istentiszteleti és Szertartási Rendjét*, 1999, 16–18.

⁶¹ Kolombán 1873, 291–292.

törölni. A latin nyelven tartott búcsúztatót csak abban az esetben engedélyezték, ha a temetésen sok a „deákul” tudó ember.

A temetési szokások szabályozása (ritmizálás, búcsúztatás, prédikációk száma) arra utal, hogy még mindig jelentős volt a katolikus befolyás.

Az 1776. évi zsinatot előkészítő főkonzisztóriummi ülésen két fontos kérdés megoldását tartották szükségesnek: az eklézsiakövetést és a halotti búcsúztatót. A püspökkel való előzetes egyeztetés után a Főkonzisztórium megoldási javaslattal fordult a zsinathoz: „mivel a (székely) gyülekezetekben a név szerinti búcsúztató miatt harag és gyűlölség származott, ezért a búcsúztatót jó lenne vagy törölni a temetési liturgiából, vagy megváltoztatni.”⁶²

Témánkba vágónak tartjuk megemlíteni Nagy Sándor református lelkésznek 1873-ban tett megjegyzését a halotti búcsúztatásra vonatkozólag: „Falun általában az a rossz szokás divatozik, hogy ha prédikációval és búcsúztatóval, vagy csak utóbbival temetnek valakit, ha mindjárt csak néhány napos csecsemő volt is a halott, legalább is egy fél ív genealógiát iratnak össze a temetkező felek, és a rektor a genealógiában leírt minden egyes személytől tartózik elbúcsúztatni a megholtat. Borzasztó munka ez! Minden egyes nevet versbe szed a rektor s hallat oly hajmeresztő verzetet, melytől undorral kell, hogy elforduljon minden nemesebb érzés. Nagyítás nélkül állítom, hogy a búcsúztatásnak ez a neme, vagyis a genealógiában megnevezett rokonok, szomszédok s más egyebektől való elbúcsúztatás legalább is egy ív verzetet foglal magába. [...] indítványozom ez alkalommal: hogy a legközelebb tartandó egyházmegyei gyűléseken töröljék el a rektorok által eddig végzett búcsúztatást, vagy legalább tiltsák be a genealógiák versbe szedését.”⁶³

A jeles és módos emberek holtteteme felett több beszédet mondtak. A szónoklat magyarul, latinul, a kolozsvári szász gyülekezet tagjai felett a 17. században németül hangzott el. A diákok nemcsak énekkel, hanem oratóióval, verssel is vettek részt a szertartásban. Ez a végtisztesség adása mellett kereseti forrás is volt számukra. „1676. nov. 14. Claris Dálnoki (János) anyja Csegezi Margit, a ki Nts Huszár Péter urhoz ment volt férjhez, meghal; hoztak 1 f. 10 drt. Temetési verseket is irtunk, melyekért adtak 2 frt.”; „1686. aug. 7. Szörös János ur temettek; adtak 1 frt. 11 drt; a versekéért heten kaptunk 14 frtot.”; „1689. aug. 26. Excellentissimus Pétsi András, hires orvos meghalt, a kit 29 én eltemettük. A tisz. Püspök ur mondott predicatiót, Clariss. Almási Mihály ur latin szónoklatot. Mi

⁶² Közli Kolumbán 1873, 293.

⁶³ Nagy 1873, 291–292.

is irtunk méltó verseket, melyekért adtak 9 frtot, a temetésért 2 frt. 11 drt.”⁶⁴ A kolozsvári kollégium diákjai az előkelőbb halottak temetésére verses búcsúztatókat írtak, mondtak, sőt olykor ki is nyomattatták. „1669. nov. 22-én Keresztesi Ferenc úr temetésén a halotti versekért nem adtak semmit, hallatlan.” 1689. május 14-én, Szentiványi (Márkos) Dániel püspök temetésére a diákok „nagyobb tisztesség okáért” halotti verseket nyomtattak. 1693. március 29-én „Tks. És nzt. Tholdalagi János úr temetésén búcsúztatót szavalt Kövendi Tamás diák egy mendicanssal váltogatva.”⁶⁵

A kánonok előírásaiból két fő ok tűnik ki, ami e „műfaj” tiltását legfőképpen indokolta: egyrészt a név szerinti búcsúztatás számos összetűzés alapjául szolgált, mivel gyakran megtörtént, hogy az összeállított genealógiákban bizonyos személyek (olykor korántsem véletlenül) kimaradtak a névsorból; másrészt ezek a búcsúbeszéd a halott nevében hangzottak el, egyes szám első személyben. Az egyház kikötései között többek között az is szerepelt, hogy ajánlott módon a búcsúztatók csak a hozzátartozók kifejezett kívánságára készülhetnek, de akkor is csak prózában. Ezek szerint az egyház már nem tette kötelezővé a búcsúztatást, kiiktatta szertartáskészletéből, elvi szempontnak meghagyván azt, hogy az élők búcsúznak a halottól.

Nem ok nélkül állítjuk tehát, hogy ezek a szigorú kikötések, feltételek az aranyosszéki verses búcsúztatók betiltásához is alapul szolgál(hat)tak. A szigorú egyházi keretek a verses búcsúztatást kiszorították a szertartásaikból, így a máig fennmaradt versek jószerevével csak emlékeztetnek az egykori temetési „repertoárra”.

A halotti búcsúztatás verses formája két szempontból is problematikusnak tűnik: egyrészt megléte gondot jelentett a lelkészeknek, a kántornak az egyházi tiltás miatt, másrészt elmaradása okozott mással betölthetetlen űrt a búcsúztatást igénylő hívek számára.

Az aranyosszéki verses halotti búcsúztatók kontextusai

A kommunikáció írott termékei minden egyéni élet folyamán felhalmozódnak a személyes környezetben, jelenlétük vagy elháríthatatlan vagy nélkülözhe-

⁶⁴ Közli Benczédi 1886, 354–356; 1887, 116–120, 250–253. Az egykori Küküllői Unitárius Egyházkör 1816. évi vagyonszeírása egyházközségként felsorolja, hogy a temetési búcsúztatásért a mesterek mennyi fizetést kaptak. Ld. ehhez *Egyházköri vagyonszeírás*. 1816: 18, 20, 41, 60, 72, 78, 91, 114.

⁶⁵ Benczédi 1886, 354–356; 1887, 116–120, 250–253.

tetlen, akárcsak termelésük vagy birtoklásuk.⁶⁶ A nemzedékek között hagyományozott iratok is jelzik a generációk egymáshoz való tartozását, viszonyát, hiszen nemcsak földet, házat lehet örökölni, hanem iratokat is. A meglévő iratokkal védjük, bizonyítjuk tulajdonjogunkat, de ugyanakkor a családi emlékezetet is óvjuk az eróziótól.

A(z) (vers)íráshoz mint életaktushoz, a kész termékhez mint halmozódó szövegtárgyhoz való közeledéskor érdemes bizonyos kérdésekre választ keresni: milyen szövegtárgyak épülnek be az egyén környezetébe, milyen normák szabályozzák az írott szövegekhez való viszonyulást, milyen szerepet játszik az írott szöveg az egyén élet(ter)ében, meddig és mikor „termel” valaki írott szövegeket, milyen céllal születnek az írott szövegek? stb.

Mind az éves kalendáriumnak, mind az emberi életpályának megvannak azok az állomásai, alkalmai, amelyeknek keretében egy-egy beszédesemény írásban realizálódik. Ilyen „rituális” szövegek íródnak születéskor (születési bizonyítvány), keresztelekorkor (keresztlevél), konfirmációkor (konfirmációi emléklap), házasságkötéskor (házassági bizonyítvány), elhalálozáskor (orvosi tanúsítvány, halotti bizonyítvány). Ezek az egzisztenciális események viszont fellendítik a más típusú, kevésbé hivatalos szövegek létrehozását is.

A haláleseményt követően több ilyen írásmű is létrejöhet: temetési prédikáció, halottbúcsúztató vers, gyászjelentő, sírfelirat, koszorúfelirat stb. Mindezek az iratok féltve őrzött dokumentumai egy utódszemélynek vagy -családnak, mindezek az elhunytól bizonyítanak valamit, de főképp azt, hogy ezen iratok által része, részese marad közvetlen környezetének, társadalmának, közösségének. Identitása újból hitelt nyer általuk: léteznek az iratok, tehát létezett ő maga is.

Mivel e szövegek megírásához nem mindenki rendelkezett a kellő kvalitásokkal (írni tudás, olvasható írásmód, tárgyilagosság, szakszerűség, kreativitás), a közösség esetenként egy-két tehetséges személyre („specialistára”) bízta megírásukat. E szerep gyakorlása olykor anyagi hasznot is hozott, de tekintélyt mindenképp. Az írás tekintélye szerzője, írója személyétől többnyire növekszik (de akár fordítva is történhet). Aranyosrákoson a halottbúcsúztató verseket író személyek egyike cigány nemzetiségű volt, aki tekintélyét tehetséges zenész mivolta mellett épp az ilyen jellegű tevékenységgel is kivívta. Íme az egyik falubelijének rá vonatkozó megjegyzése: „Há ki gondolta vóna, hogy ez a cigány ilyen jól tud költeni is!”⁶⁷

⁶⁶ Keszeg 1998, 589.

⁶⁷ Kolozsi Tünde (sz. 1967) közlése.

Az egyes halottbúcsúztató versek rendszerint ellenállnak egy koherens tipológiába való besorolásnak, illetve valamilyen tiszta műfajba⁶⁸ való berekesztésnek.

Néhány esetben az írás mágikus funkciót gerjeszt, ezáltal a környezet bántatlan használatát, az esemény optimális kimenetelét biztosítja. A halottbúcsúztató vers a lakóteret kitöltő többi szöveghez hasonlóan (háziáldás, gyászjelentés, illetve különböző típusú fényképek) mágikus elemet tartalmaz. Az elhunyt lelkének a nyugalomát a család/kántor a szövegbe fogalmazott fohással, kívánsággal („Nyugodjál békében”, „Álmod ne zavarja semmi”) is biztosítani kívánja.

A halottbúcsúztató verseket az esztétikai funkció is meghatározza (szövegszerkesztés, betűtípusok, a lapon való elhelyezés, a lapszék díszei, ugyanakkor a lakótérben való elhelyezése fokozni kívánja az esztétikai hatást).

Az emlékvershez, a gyászjelentőhöz hasonlóan a halottbúcsúztató versek szövegét is poétikai, stilisztikai normák irányítják.

Folytonos a szövegek funkciók szerinti átértékelődése; ugyanazon szöveg egyidejűleg több funkciót is betölthet. A verses búcsúztató mágikus, rituális, esztétikai funkciója mellett a magánszférában tölt be szerepet. E szövegek tartalomhordozó tárgyakként épülnek be az egyéni környezetbe. A búcsúztató vers mint *fétis* is értelmezhető: nem önmagában van értéke, hanem *tulajdonított értéke* van: „személyre szabott” jelentés hordozója. A halotti verses búcsúztatók *kultuszt* teremtenek, amivel lelegitimálják a valóságot; megírt szövegekként nem lehet megkérdőjelezni őket, „vitába szállni” velük.

Ma már közhelyszámba megy, hogy a szövegeknek – a tárgyakhoz hasonlóan – utóéletük van. Másodlagos kontextusba, tárgye gyűttesbe, *tárgypopulációba*⁶⁹ illeszkednek, eredeti rendeltetésüktől eltérő funkcióban használják őket. A halottbúcsúztató versek a temetési szertartás keretéből mint *elsődleges kontextusból* átépülnek egy *másodlagos, tárgyi, textuális kontextusba*. Az aranyosszéki halottbúcsúztató versek mint akusztikai életet élő szövegek előbb-utóbb vizuális, olvasható, megtekinthető szövegtárggyá válnak, a leszármazottak látható életterébe tevődnek át.

Kivitelezésükben eltérések vannak. A nyomdában sokszorosított (50–100 példányban nyomtatott) halottbúcsúztató versek a gyászjelentőkhöz hasonlóan gyászkeretes megformálásban váltak népszerűvé a 20. század első felében. Több

⁶⁸ Halottas költészetünk műfaji átmeneteinek vizsgálatát Katona Imre végezte el. Katona 1982, 133.

⁶⁹ Hoffer Tamás elmélete alapján nemcsak az emberek élnek egy társadalomban, hanem a tárgyak, a szövegek is. Hoffer 1983, 39–64.

faluban is emlékeznek arra (Várfalva, Harasztos), hogy a rokonok, a szomszédok halottbúcsúztató versei rámba téve huzamosabb ideig a falon voltak elhelyezve.⁷⁰

A múlt század közepétől a nagy példányszámú sokszorosítás gyakorlata megszűnt. Változatlanul fennállt viszont, hogy a vers megírója eljuttatta a verset a gyászoló családhoz. Mivel már csak kevés példány (olykor csak egy-kettő) készült belőlük, terjedésük leállt, illetve más úton indult be. A családban őrzött szövegeket – akár a használati tárgyakat – kölcsönözni lehetett. A közeli családtagok, de más falubeliek, szomszédok is, elolvasás, lemásolás, megtanulás végett kölcsön kérték egymástól. A vers így épülhetett be egy másodlagos kontextusba, a megőrzésre méltó iratok közé.

A családi irattárak a paraszti öntudat növekedésével állnak összefüggésben. Érdekes kísérlet volna a családi irattárak, az ott őrzött iratok feltérképezése.⁷¹ Valószínűleg arról győződnék meg, hogy a dokumentumok egyik része közszemlére van állítva, a másik részét viszont elrejtve, elzárva őrzik, azokat, amelyeket vélhetőleg lopás, rongálás, hamisítás fenyegethet.

Az efféle feltűrt iratok között találjuk az aranyosszéki halottbúcsúztató verseket is. Közvetlen környezetükben ott találjuk a kéziratos könyveket, a családi leveleket, az emlékverses füzeteket, az ételreceptes füzeteket, a különböző adóhivatalok számláit, a különböző gazdasági naplókat, szórólapokat (gyászjelentők, kicsengetési kártyák, esküvői meghívók), a nyomtatványokat (szépirodalmi könyvek, folyóiratok, újságok), a vallásos élet gyakorlásában nélkülözhetetlen énekeskönyveket, bibliákat. A sor egyénektől és családotoktól függően változik.

Hogy ezek a versek „utólagos olvasottsággal” is rendelkeznek, arról a szövegek előfordulásainak szöveggörnyezete győz meg; ami már nem a halottat szólítja meg, hanem olvasóját. Ezt a Galíciában, 1915-ben elhunyt bágyoni Vásárhelyi Mihály kéziratos halottbúcsúztatójára írt feljegyzés bizonyítja: „A ki azt elolvasa a / szeméből köny csorduljon”. Ugyanezt bizonyítja egy 19. századi torockói kéziratos verses füzet, amelynek borítójára a gyűjtője a következőt írta: „Én magam... [a név kitörölve] / Ki ez könyvet bírom / Melyben bizonyosságul / Nevemet bé irom / Ha el tévelydik / Kedves jó barátom / szolgáltasd kezemre... [a név kitörölve]”.⁷²

⁷⁰ Közli Keszeg 2002, 177.

⁷¹ Aranyosszéken mindössze a mészköi Gálffy Eszter teljes szöveggörnyezete lett alátvetve egy ilyen jellegű vizsgálatnak. Ld. Keszeg 1998.

⁷² Közli Keszeg 2004, 220.

A füzet olvasmányként terjedhetett, tulajdonosa nevének bejegyzésével próbálta megvédeni az elkallódástól.

Gyűjtéseim során a kezembe került halottbúcsúztató verseket tartalmazó kéziratos füzetek borítóján ugyancsak ott lehetett találni a tulajdonosok nevét, a falu nevét, a másolás dátumát: „Búcsúztató füzet. / Daczó Katalin / Kercsed. 1951. X. 8-án”. Érdekesnek tűnik más szempontból is a Kercseden fellelt kéziratos füzet. Az itt szereplő halottbúcsúztató vers együtt szerepel a tulajdonos által katonai szolgálata idején írt emlékversekkel, ezek egy helyre lettek másolva, egyazon szöveggörnyezetet alkotva. Az eredetileg ceruzával bemásolt szövegek utólagos olvasására az enged következtetni, hogy a szövegen más színnel, más írószerrel javítások, korrekciók láthatók. Következtetésként elmondható, hogy műfajuktól, hangnemüktől, terjedelmüktől, keltezésüktől teljesen távol eső szövegek kerül(het)nek egyazon szövegcsoporthba, egyetlen esetleges feltétellel: hogy egyazon személy szövegeit, „szövegpopulációját” alkossák. Erre enged következtetni az a gyakorlat is, amely a szövegek szabad terjedését eredményezi. Minden szövegmásolónak azonos a célja: a közösségben forgalomban lévő szövegekből minél többet elsajátítani, a másolás által magáévá tenni, mindenkinek a saját „szövegpopulációját” kialakítani.

Hogy ezek a szövegek nemcsak elolvasás végett lettek kölcsönözve, hanem megtanulás végett is, arról az egyik aranyosrákosi gyűjtésem során győződtem meg. Ekkor tapasztaltam, hogy ezek a szövegek folklorizálódnak, variánsokban kezdenek forgalomba kerülni. Az egyik idős adatközlőm magányában, unalmában mindig elővette az általa összemásolt halottbúcsúztatókat és olvasgatta, javítgatta ezeket. Gyakori olvasásuk következtében sikerült megtanulnia mind-egyiket, és bármikor felmondani, azok mindegyik változatával együtt!

A bejegyzések hitelesíteni próbálták tulajdonosaikat, védelmezni kívánták az összegyűjtött verseket az „idegen tulajdonba” jutástól. Hasonló szerepet hivatottak betölteni a paraszti tárgykészletben a bizonyos textíliákra rávarrt monogramok, a családi tulajdonban lévő könyvek kezdő lapjaira beírt nevek, a mezőgazdasági munkákhoz szükséges eszközökre vésett név-kezdőbetűk.

A halottbúcsúztató versek családi olvasmányként is betöltik szerepüket, de nincs kizárva szabad terjedésük, „fogyasztásuk” szűkebb-tágabb társadalmi körökben. Különböző korszakok különbözőképpen viszonyulnak majd ezekhez, folytonosan (re)aktivizálni tudják majd a családi irattárakat. A soron következő nemzedékek, unokák családi olvasmányként fogják a verseket olvasni, esetleg újabb (szöveg)környezetbe helyezve majd ezeket.

Következtetések helyett

Dolgozatomban végigkövettem mindazokat a problémákat, amelyek a halottbúcsúztató vers műfajának a vizsgálata során felmerültek, ezekből próbálva olyan jelentéseket leszűrni, amelyek magyarázatul szolgálhatnak a felvetett kérdésekre.

A vizsgálódás nyomán nem kívántam általános érvényű következtetéseket levonni, nem volt módomban a teljes erdélyi területet sem lefedni, hanem ennek egyik régióját, tájegységét, az *aranyosszékit*. Ebből az alapállásból kiindulva, a már begyűjtött és megvizsgált szövegekből következtetve kívántam kiterjesztett vizsgálatot végezni a halottbúcsúztató vers műfaji sajátosságait illetően. A kijelentések és feltételezések nem tekinthetőek végérvényeseknek, nem is ez volt a célom, hanem egy adott terület, egy adott kulturális környezet, egy kijelölt/kijelölhető időintervallum közötti szellemi hozadéknak az áttekintése, az alakulási folyamatának a tettenérése.

Vizsgálódásommal annak a néprajzi tájegységnek a szellemi örökségét kívántam megismerni/megismertetni, amelynek akarva-akaratlanul részese vagyok, és amely iránt tisztelettel és megbecsüléssel tartozom. Arra kívántam leginkább választ találni, miben érhető tetten az a szellemi hagyaték, amit *aranyosszéki*ként tartunk számon.

Irodalom

1816 *Egyházköri vagyonszezárs.* 18., 20., 41., 60., 72., 78., 91., 114.

1999 *Az Unitárius Egyház Istentiszteleti és Szertartási Rendje.* 16-18.

Adorjáni Rudolf Károly

2006 *Lukács Sándor ravai búcsúztatói 1930–1938 között.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Apor Péter

1982 *Metamorphosis Transylvaniae.* In: *Magyar emlékirók. 16–18. század.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Assmann, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés, és politikai identitás a korai magaskultúrában.* Bp.

Balázs Lajos

1995 *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson.* Csíkszereda.

Bartha Elek

1995 *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórájában I-II.*, Debrecen.

Benczédi Gergely

1886 Unitárius halottak és temetések 1668-1678. In: *Keresztény Magvető* XXI. (6) 354-356. Kolozsvár.

1887 Unitárius halottak és temetések 1678-1692. In: *Keresztény Magvető* XXII. (2) 116-120; (4) 250-253. Kolozsvár.

Boros György

1932 Szerartások és vallási szokások az unitárius egyházban. Cluj-Kolozsvár.

Bosnyák Sándor

1984 A bukovinai magyarok hitvilága. In: *MTA Néprajzi Kutató Csoport. Folklor Archívum* 16. Bp.

Bököni Mikó Lőrincz

é. n. *Az Unitárius vallás közönség Egyházi törvényei 1862-ig.* Kézirat.

Csete Balázs

1942 Temetés a kalotaszegi Nyárszón. In: *Ethnographia*

Font Zsuzsa

1994 Epicedium Michaelis Teleki. In: red. Ioan Chiorean: *De la umanism la luminism*, Târgu Mureș, 59-66.

Forrai Ibolya

1987 Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél. In: *Néprajzi közlemények*. Bp.

H. Hubert Gabriella

1980–1981 A XVI. századi protestáns népének mint műfaj In: *Néprajz és Nyelvtudomány*, 38., 339-363.

2004 régi magyar gyülekezeti ének In: *Historia Litteraria*, 17.

Hankiss Ágnes

1980 Én-ontológiák. Az élettörténet mitologikus áthangolása. In: Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat II.* Bp. 30-38.

Hofer Tamás

1983 A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. XIII. 39-64.

Ipolyi Arnold

1854 *Magyar Mythológia*. Bp.

Jankó János

1893 *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány*. Bp.

Jung Károly

1978 *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. / Újvidék /*

Katona Imre

1982 Halottasének- költészetünk tiszta és átmeneti műfajai. In: *Előmunkálataok a Magyarság néprajzához. 10.* 133-144.

Károly S. László

1977 „Jaj nekem, szomorú életem!” A szövegformulák főbb típusai sirató-énekeinkben. In: *Népi Kultúra- Népi Társadalom. IX.* 307-328.

Kecskeméti Gábor – Nováky Hajnalka

1988 *Magyar nyelvű halotti beszédek a 17. századból.* Bp.

Keszeg Vilmos

1998 Írott szövegek egy személy életrében. Esetelemzés. In: *Ethnographia. 109. (2.)* 589-628.

1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken.* Kriterion, Bukarest.

1999 Századeleji gyászjelentő lapok. In: *KJNT. Évkönyve 7.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 95-110.

2000a A hiedelem. Esemény és szöveg. In: *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára 1.* Bp.203-209.

2000b Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In: Cseri M. – Kósa L. – T. Bereczki I. (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* Szentendre.131-164.

2002a *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok.* Komp-Press. Kolozsvár.

2002b A genealógiai emlékezet szervezése. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tabula könyvek 3.* Néprajzi Múzeum. Bp. 172-212.

2004a A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In: Andrásfalvi B. – Domokos M. – Nagy I. (szerk.): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára III.* L' Harmattan. Bp. 295-324.

2004b *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok. Monográfia.* Mentor Kiadó. Marosvásárhely.

Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma Gergely

é. n. *Historia ecclesiastica Transylvano-unitaria III.* 670.

Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István

2005 *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története I.* (ford.): Márkos Albert. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1. Kolozsvár. 494-495.

Kolumbán Vilmos József

2002 Zsinati határozatok a temetés ügyében. In: *A törvényhozó egyház*. 88-95.

K. Kovács László

1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár.

Kósa László

1989 A gyimesi csángók hagyományos élete. In: KALLÓS Zoltán – MARTIN György: *Tegnap Gyimesben jártam. Gyimesvölgyi lírai dalok*. Bp. 5-15.

Kriston Vizi József

1982 A szöveges falvédőkről, avagy egy folklórjelenség körüljárása. In: *Folk-lór, Társadalom, Művészet*. (10-11). 246-253.

Kríza Ildikó

1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. Bp.

Kunt Ernő

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Bp.

Lejeune, Philippe

1987 Peut-on innover en autobiographie? In: *L' autobiographie 6, Rencontres psychanalytiques d'Aix-en-Provence*, Les Belles Lettres, Paris. 66-100.

2002 *Definir l'autobiographie*.

Lengyel László

é. n. Hervadhatatlan koszorú. In: Kovács Ákos (szerk.): *Haláljelek*. Liget. 56-61.

Lükő Gábor

1969–1970 Balassi Bálint búcsúja In: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*. VIII, 221-224.

Madas Edit

2002 *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Csokonai Universitas Könyvtár, Debrecen, 117.

Magyari Etelka

1999 Halotti búcsúztató a bánási Újszentesen. In: *KJNT Évkönyve 7. Kriza János Néprajzi Társaság*, Kolozsvár. 89-94.

de Man, Paul

1997 Az önéletrajz mint arcrongálás. In: *Pompeji*. (2-3). 93-107.

Mészáros István

1988 A falusi tanító feladatkörének kibővülése a 18. században. In: Hopp Lajos – Köllös Imola – Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány*. Bp. 111–121.

Nagy Jenő

1942 Temetés, temető, halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón. In: *Ethnographia*. 132-143.

Nagy Ödön

1992 Temetési szokások a Maros megyei református gyülekezetben. In: *Néprajzi Látóhatár 1. (3-4)*. 53-63.

Nagy Sándor

1873 Halotti búcsúztatás. In: *Erdélyi Protestáns Közlöny. Egyházi és iskolai hetilap.* (Szeptemberi szám). Kolozsvár. 291-292.

Orbán Balázs

1871 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. V. Aranyosszék.* Pest.

Péterfy László

1977 Faragott sírkövek és díszítmények a nagykendi temetőben. In: *Folklór archívum 7.* 79-163.

Rajacic Ágnes

2002 Önéletírás és innováció, avagy lehetünk-e önmagunk? In: *Helikon. XLVIII. (3)*. 317-322.

Rajeczky Benjámin – Kiss Lajos

1966 Siratók, In.: *A magyar Népzene Tára V.*, Bp.

Szedrei Janka – Tátrai Zsuzsanna

1979 Halott búcsúztatása. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon II.* Akadémiai Kiadó, Bp. 437-438.

Szentmártoni Szabó Géza

2005 Balassi búcsúverse és a prosopopeia a 17-18. század magyar nyelvű költészetében. In: Ötvös P. – Pap B. – Szilasi L. – Vadai I. (szerk.) *A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, Szeged, 375-409.

Szombatfalvi József

1987 Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről. In: *Keresztény Magvető.* 93. Kolozsvár. 22-33.

Tengelyi László 1998 Élettörténet és önazonosság. In: *Holmi.* 10. (4). 525-543.

Ujváry Zoltán

1975 *Varia folcloristica.* Debrecen. 137-155.

Vasas Samu – Salamon Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek.* Bp.

Virág Magdolna

1994 *Temetés a Tövisháton. Haldoklóhoz, halotthoz és temetőhöz kapcsolódó szokások és hiedelmek három szilágysági faluban.* Debrecen.

Z. Varga Zoltán

2002 Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése. In: *Helikon. XLVIII. (3)*. 247-257.

Az aranyosszéki halottbúcsúztató versek adattára

(... Szilvia búcsúztatója)

.....
 3. Nincsen násznagy, nincsen vőfőj,
 Mert a halál a vőlegény,
 Aki őtet el jegyezte,
 Ijen az ő vendégsége.

4. Istenem hát mi az élet,
 Ha az ifju sem remélhet.
 Hiszen ijen ez a világ,
 Sokat ígér, keveset ad.

5. Neked is volt reménységed,
 Vőlegényed sirva keres.
 Nem lehetek boldogok,
 Mert a halál elválasztott.

6. Elrabolt téged a halál,
 Pedig még szorgalmas voltál.
 Mikor menyasszony lehetnél,
 Hervat ajkad búcsút beszél.

7. Édes apám, édes anyám,
 Kik híven vigyáztatok reám,
 Köszönöm a hűségeteket
 Az Isten vigasztajon meg.

8. Hogy ha szot fogadtam volna,
 Nem lenék most koporsóban.
 Meg halgatnám de már késő,
 Űtött órám a legvégsőt.

9. Különösen bátyám Sándor,
 Kivánom én mint egy vándor,
 Ne talájon gojó téged,
 Gondviselhesd szüleimet.

10. Testvéreim egyen egyen,
 Ha testvéretek már nincsen,
 Aszt kívánom én tenéktek,
 Mindig boldogok legyetek.

11. Amér nem vagyok kösztetek,
 Szüleimre üggyejetek,
 Vigasztajátok ti őket.
 Mert tőlem már nem lehet!

12. Közeli és távoli rokonok,
 Sogoraim s jó szomszédok.
 Én már csak voltam kösztetek,
 Köszönöm hogy szeretetek.

13. Szép ifju ság s lány barátok.
 Itt hagyot már Szilviátok.
 Minden ami kedves néktek,
 A virág s az életetek.

14. Ember világ földi élet.
 És ti unoka testvérek.
 Ne vágyjatok korán nyilni.
 Idő előtt elhervadni.

15. Isten véled már Szilvia,
 Lelked fönnt a menyországba,
 De a tested sirba pihen,
 Pihenésed legyen csöndes!

16. Könnyü legyen a föld hantja,
 Csöndes a szelő fuvalma,
 Ne zavarják sirod álmát,
 Nyugogy békén jó éjszakát.

Szerzője: Makó Sanyi cigányprímás, Aranyosrákos, 1950-es évek

(Rácz János búcsúztatója)

1. Hiába süt a nap sugara
Rácz Mihályné ablakára
Hiába dalol a kis madár,
Boldogságot ablakinál.

2. Már hosz idő otta
Szomoru volt minden óra.
Jó hosszu ideig látott
Egy hervadott szépvirágott.

3. Ez a szép virág Rácz Jani
Sirasátok meg érdemli.
Nem volt bűne nem volt vétke,
Szomoru volt ifju élete.

4. Csak szenvedett csak hervadott.
Pedig milyen szép fiu volt.
Mikor vőlegény lehetett.
Őrökre el kelet menie.

5. Isten véled édes anyám.
Fel találtam édes apám.
Keten ímátkozunk érted.
Hogy legyen boldog életed.

6. Testvéreim arra kérlek.
Jó anyámra ügyejetek.
Vigasztaljátok ti öttet.
Mert tőlem többé nem lehet.

7. Közeli s távoli rokonok.
Sorsom ti is sajnájátok.
Könyes szemel nésztek én rám.
S fájlaltátok hogy hervadám.

8. Sulyos nyavaját szenvedtem.
Ot kaptam én a harc téren.
Anak is vége let látom.
Jó rokonok Isten áldjon.

9. Ifju legények és lányok.
Itt hagyot már Rácz Janitok.
S minden ami kedves néktek.
A virág s az életetek.

10. Mert az idő télre jár már.
El költözöt némely madár.
Le hulot a fának levele.
Ifju életem lehulot vele.

11. El hervadot már az életem.
E sír let virág cserepem.
Én siromban elporladok.
De ti legyet boldogok.

12. Ifju legény Isten veled.
Legyen csendes pihenésed.
Ott a fényes menyországba.
Lész örökös boldogságba.

Szerzője: Makó Sanyi cigányprímás, Aranyosrákos, 1944

(Csoma Ilonka búcsúztatója) (változat)

1. De szomorú menyegző ez
Mikor egy lány így megy férhez.
Mindt Csoma Ilonka megyen.
Hogy lak heje a sír legyen.

2. Nézétek meg ifjú lányok.
Csoma Ilus jó leány volt.
De az anya el kergete,
Így lett szegénkének vége,

3. Három éjszaka és hat napon.
Szegény lányka bujdokolt.
De tovább már nem bírhatta.
Haza került de meg fagyva.

4. Gönci Anna nyisd kapudot,
Haza hozták jó lányadat.
Haza hozták de meg halva.
Hajuk hogy szol bucsuszava.

5. Először is édes anyám,
Mért bántál vélem gorombán.
Hiszen én jó leányad voltam.
Minden szavad megfogatom.

6. Oha édes apám élne.
Nem lenék most el temetve.
Mert ő jó édes apa volt
Soha nem gorombáskodott.

7. Nem is bucsuzhatom tőled.
Mert te tőlem nem érdemled.
Amér fel neveltél engem.
Fizesen meg a jó Isten.

8. Testvéreim egyen egyen.
Jó testvéretek már nincsen.
Keveset voltam köztetek.
De addig is szeretellek.

9. Arra kérlek én titeket.
Egymást mindig szeresétek.
Fogadjátok meg a jó szót.
Mert csak úgy lesztek boldogok.

10. Nagy nénéim s jó nagy anyám.
Fel találtam édes apám.
Ketten imádkozunk értek.
Legyen boldog az életek.

11. Közzel s távoli rokonok.
Jó tevőim s jó szomszédok.
Én már csak voltam köztetek.
Köszönöm hogy szerettetek.

12. Szép ifjuság s lány barátok.
Itt hagyott már Iluskátok.
Minden ami kedves néktek.
A virág s az életek.

13. Hijába lesz a kikelet.
Mert én nem leszk köztetek.
Hijába lesz a madár dal.
Mert én aszt már nem halom.

14. El enyészet az életem.
E sír lett virág cserepem.
Én síromban el porladom.
De ti legyetek boldogok.

15. El bucsusztál szelíd lélek.
Legyen csendes pihenésed.
Lelked pedig menyországban.
Legyen örök boldogságban.

16. Könyü legyen a sír hantja.
Csendes a szellő fuvalma.
Ne zavarják sirod álmát.
Nyugodj békén jó éj szakát.

Szerzője: Makó Sanyi cigányprímás, Aranyosrákos, 1950

(Bíró Balázs búcsúztatója)

1 Temetésről szol az ének.
Temetőbe kit kísérnek.
Egy jó férjet s édes apát.
S jó barátot Bíró Balázs.

7. Ülő furo és kalapács.
Nem kongatja Biro Balázs
Nem éget ő már több szenet.
Most hiába vete meg.

2 Istenem hát mi az élet.
Ha már senki sem remélhet.
Nem tudja mejik orába.
Kerülhet a koporsoba.

8. Mert ahogy a feleken jöt.
A motora össze ütöt.
Ösze törte izét csontját.
Halgasuk meg bucsuszavát.

3. Bíró Balázs is így jára.
Element széné Kolozsvára.
S ahogy haza felé jöve.
Egy nagy motor ősze törte.

9. Először is feleségem.
Mikor othonrol eljöttem.
Nem gondoltam esztet soha.
Hogy halva hoznak haza.

4. Bíró Dénes nyisd kapudot.
Haza hoszták Balázs fiad.
Haza hoszták de meg halva.
S most itt van a sötét sírba.

10. Rád marat a négy árva.
Egyiknek sincs édes apja.
Nincsen már kenyér keresőjek.
Isten tudja mi lesz velek.

5. Nekünk pedig fáj a szivünk.
Ha ijén embert temetünk.
Mijen Bíró Balázs vala.
Nem vétet senkinek soha.

11. De te azért ne csügedjél.
Megsegít az Isten ne féj.
Mert ő mindenek atyja.
Özvegy s árva gyámol atyja.

6. Szorgalmas ember volt.
Mert neki nagy családja volt.
De amit a kezébe vet.
Meg csinálta ahogy kelet.

12. Gyermekeim mind a négyen.
Édes apátok már nincsen.
Fogadjátok meg a jó szot.
Mert csak így lesztek boldogok.

13. Különösen fíjam János.
Te ne légy soha hiányos.
Fogadj szot édes anyádnak.
Ne had ha csügedni látod.

14. Fodor Dénes és Farkas Béla.
Együt mentünk Kolozsvára.
De én nem jöhetem haza.
O nem csak koporsoba.

15. Áldjon meg azért az Isten.
Nem hagyatok az út szélén.
Hanem ti haza hoztatok.
Köszönöm a joságotok.

16. El bucsusztál szelíd lélek.
A feleken nem lehetet.
Pihený it az anya földbe.
Pihenésed csendes legyen..

Szerzője: Makó Sanyi cigányprímás, Aranyosrákos, 1952.

(Fodor Dénes búcsúztatója)

1. Fehérbe van a természet.
Nincsen kösztünk Fodor Dénes.
El távozott oj hazába.
Hol nincsen senkinek fájdalma.

2. Nagy fájdalma volt nekije.
El ment Marosvásárhejre.
Hogy gyógyítsák ott meg ötet.
De életed elenyészet.

3. Alig egy hetig volt oda.
Nagy fájdalmak közöt meg halt.
Ó mert hogyha nincsen élet.
Ott az orvos nem segitthet.

4. Hiába sütöt a nap sugár.
Az ő halvány arczára.
Hiába dalolt a kis madár.
Boldogságot ablakinál.

5. Isten tudja hogy miota.
Szomorú volt minden ora.
Csak szenvedett csak hervadott.
Mert neki nagy bánata volt.

6. Nem volt rozsás az élete.
Szomorú volt özvegysége.
Titkon türte a fájdalmát.
Halgassák meg bucsuszavát.

7. Édes apám s testvéreim.
És ti árva gyermekeim.
Én már csak voltam kösztetek.
Köszönöm hogy szerettetek.

8. Hozzátok már nem mehetek.
Több csomagot nem vihetek.
Fogadjátok meg a jó szot.
Hogy lehessetek boldogok.

9. Nincs nektek édes apátok.
Ki gondot visejen rátok.
Bízatok a jó Istenbe.
Mert ő nem hagy el sohasem.

10. Ugy szerettem volna élni.
És titeket el rendezni.
De életemnek vége lett.
Gyermekeim Isten álgyon meg.

11. Testvéreim egyen egyen.
Jo testvéretek már nincsen.
Nem voltam rosszul vélletek.
Isten álgyon meg titeket.

12. Ők voltak nekem mindenem.
Amíg éltem értek éltem.
De életem el enyészett.
Isten álgyon meg titeket.

13. Édes apám s második anyám.
Tisem voltatok rossz hozám.
Köszönóm hogy szeretetek.
Isten álgyon meg titeket.

14. Közel s távoli rokonok.
Sorsom ti is sajnáltátok.
Könyes szemel néstetek rám.
S fájlaltátok hogy hervadám.

15. Sogoróm s jó barátok.
Ángyaim és jó szomszédok.
Én már csak voltam kósztetek.
Köszönóm hogy szeretetek.

16. Ember világ s földi élet.
És ti unoka testvérek.
Az életem be végesztem.
Fodor Dénes volt a nevem.

17. El bucsusztál szelídlélek.
Legyen csendes pihenésed.
Lelked pedig menyországba.
Éjen örök boldogságba.

*Szerzője: Makó Sanyi cigányprimás,
Aranyosrákos, 1958*

(Csongvai Pál búcsúztatója)

1. Szomoruan sohajt szívünk.
Csongvai Pállt el temetük.
Elég fiatalon halt meg.
Alig volt huszon hat éves.

2. Sohajtozott szomoruan.
Ő tutta hogy meg kel hajon.
Éreszte hogy neki vége.
Mert beteg volt a tüdője.

3. Fogozot ő fühez fáház.
De nem kapott orvosságot.
Hiába volt a gond viselés.
Még is el vesztete az életét.

4. Elég az hogy ő már nem él.
Hervatt ajak buscut beszél.
Azokhoz kiket szeretet.
A kik gondviselték őtet.

5. Először is édes apám.
Fel találtam édes anyám.
Keten imátkozunk érted.
Legyen boldog öregséged.

6. Amiért fel neveltél engem.
Fizesen meg a jó Isten.
Adjon neked egéseget.
Édes apám Isten véled.

7. Testvéreim egyen egyen.
Pali testvéretek már nincsen.
Nem voltam rosszul veletek.
Köszönöm hogy szeretetek.

8. Közel s távoli rokonok.
Sorsom ti is sajnáltátok.
Könyes szemel nésztek rám.
S fájlaltátok hogy hervadám.

9. Különösön Balog Györgyöm.
Joságodat már köszönöm.
Álgyon téged az Isten.
Mert te sok jot tetél velem.

10. Ifju legények és lányok.
Töb lávelit nem csinálók.
Mindeneket bevégesztem.
E sir let virág cserepem.

11. Látjátok hogy mi let velem.
Meg kelet már halni nekem.
Én siromban el porladok.
De ti legyetek boldogok.

12. Vígýázatok magatokra.
Míg nyílik életek virága.
Ne vágyatok korán nyilni.
Idö elöt el hervadni.

13. El bucsusztál szelid lélek.
Nem voltál te rosz senkihez.
Hozsas volt a beteg séged.
Legyen csendes pihenésed.

*Szerzője: Makó Sanyi cigányprímás,
Aranyosrákos, 1952.*

(Gadó Zsiga búcsúztatója)

1. Uj sir van a temetőbe.
Virágokal van diszítve.
Szép virág pihen alatta.
Hisz virág volt Gado Zsiga.

2. Vasárnap este ő el ment.
A jövőért fátat küzdett.
Hogy kapja meg a munka könyvét.
És elvesztette az életét.

3. A hogy csinálta az álast.
El vesztete egyen súlyát.
El kapta ötett egy deszka.
Ugy let életének vég napja.

4. A magasbol hogy le esett.
Csak már fél orát élhetett.
Nagy kínok között meg halt.
Hajuk hogy szol bucsu szava

5. Gado Gábor nyisd kapudot.
Haza hoszták Zsiga fiad.
Haza hoszták össze törve.
A várfalvi temetőbe.

6. Hogy a vég ora közelget.
Édes anyám nem látlak meg.
Mind csak esztett kiábálta.
Anyám! nem látlak meg soha.

7. Édes apám édes anyám.
Ne haragogyatok reám.
Hiszen én jó fiatok voltam.
Hirtelen semive váltam.

8. El kapott a nehéz deszka.
Ferenc bátyám is így jára.
Őt is fel kapta a csiga.
Együt vagyunk menyországba.

9. Onnan szál a bucsu szavam.
Hol örökös menyország van.
Ott imádkozunk értettek.
Legyen boldog életetek.

10. Amiért fel neveltettek engem.
Fízesen meg a jó Isten.
Legyen néktek örömetek.
Hogy a többi neveléjék.

11. Testvéreim egyen egyen.
Jó testvéretek már nincsen.
Be rukoltam katonának.
Isten viseje gondatokat.

12. Szüleimre ügyejetek.
Fogadjatok szot nekíjék.
Legyetek mindig boldogok.
Ez végső szavam hozátok.

13. Jo nagy apám jo nagy anyám.
Mindig jok voltatok hozzám.
Én sem voltam rossz hozzátok.
Isten viselje gondotokat.

14. Nagy bátyáim és nénéim.
Közel távoli rokonom.
Ángyaim és jó szomszédok.
Isten viseje gondotokat.

15. Létai Károly és Szabo Ferenc.
Töletek kaptam én mesterséget.
Hogyha valamítt vétettem.
Bocsásatok meg már nékem.

16. Ifju legények és lányok.
Ez végső szavam hozátok.
Vigyázatok magatokra.
Míg nyíll életetek virágja.

17. Látyátok hogy mi lett velem.
E sir let virág cserepem.
Én síromban el porladok.
De ti legyetek boldogok.

18. El bucsuztál Gado Zsiga.
Nem felejtünk el soha.
Híz te jó szelid voltál.
Légy boldog ott fen az urnál.

19. És az összes töröt testem.
Itt a sírba pihenyen meg.
Ne zavarjon semmi téged.
Legyen csendes pihenésed.

*Szerzője: Makó Sanyi cigányprímás,
Aranyosrákos, 1951.*

Csongvai Kata búcsúztatója

1. Szomoruan sohajt szívünk.
Fel tehozzád jó Istenünk.
Szeretjük az édesanyát.
Név szerént Csongvai Katát.
2. Aki oljan hűséges vala.
Hat fiat szült e világra.
S mind a hatat fel nevelte.
Hogy az Isten segítette.
3. Első férjétől kető volt.
Ki orosz fogojba meg halt.
Szegény hogy özvegyen maratt.
Ugy ment Tivadar Balázshaz.
4. Élet társa Tivadar Balázs.
Legyen rajtad Isten áldás.
Álgyon meg téged az Isten.
Mert nem voltál rosz sohasem.
5. Amért gondviseltél engem.
Fizesen meg az jó Isten.
Fel neveltünk hat gyermeket.
Bizony küskötünk eleget.
6. Azért téged Isten álgyon.
Minden rosztol oltalmazzon.
Álgyon meg az Isten téged.
Legyen boldog öregséged.
7. Gyermekeim egyen egyen.
Édes anyátok már nincsen.
Én már csak voltam közztetek.
Köszönöm hogy szeretettek.
8. Amíg közztetek voltam.
Istenem de boldog voltam.
Annak is vége let látom.
Gyermekeim Isten álgyon.
9. Csak egyre kérlek titeket.
Apátokra ügyejetek.
Ő is vigyázott rátok.
A mikor kicsik voltatok.
10. Volt nekem egy károly fiam.
A ki orosz fogságba van.
Nem tudom hogy él vagy meghalt.
Ha él legyen ő is boldog.
11. Ti is legyetek boldogok.
Gyermekeim ki még vagytok.
Anyátok kívánja nektek.
Mindig boldogok legyetek.
12. Közzel s távoli rokonok.
Menyeim és jó szomszédok.
Unokáim s jó asszonyok.
Köszönöm a jószágotok.
13. Te szent egyház drága hajlék.
Hol anyiszor boldog vallék.
Azt kívánom virágozál.
Áljon fenn míg a vilá fen áll.
14. El bucsuztál szelid lélek.
Legyen csendes pihenésed.
Lelked pedig menyországba.
Legyen örök boldogságba.

Szerzője: Makó Sanyi cigányprímás, Aranyosrákos, 1952.

Csongvai Ágnes Búcsúztatója

1. De szomorú menyegző ez
Mikor a lány így megy férjhez,
Amint Csongvai Ágnes megyen,
Hogy lakó heje a sirba legyen.

2. Ott van minden hozománya
Szenfedele és párnája
Szomorú dal zeng felette
Mert a halál eljegyezte.

3. Egy jó család szép virágja
Koporsóba van bezárva.
Ejcsetek rá egypár kőnnyet,
Ugysem látjátok meg többet.

4. Porba hull a virág szirma,
De égfelé száll illatja.
Ágnes is elmegy pihenni,
Oda ahóll nem fáj semmi.

5. De szép lelke menybe van már
Hol rá örökk boldogság vár
Onnan az égből a szellem
Búcsúcsokkal integet le
Hogyha néktek bút okozom.

6. Édes apám Édes anyám
Oh de jók voltatok hozzám
Egyik ölt másikat csókolt
Rövid éltem boldogságom volt.

7. Amióta elhervattam
Hogyha néktek bút okoztam
Bocsássatok meg nékem
Úgy is rövid életem.

8. Jó szüleim Isten veletek
Isten áldjon Isten ovjon
Fogadjátok búcsú csókom.

9. Jó testvérem Giza Zéfi Annús
És a kis Irma csak azt kívánom
Mondani utoljára én most
Néktek hogy a sirban is
Szeretlek.

10. Hogyha Ágnes sirhalmát
Nem sokára fel hantólják,
Ültessetek rá virágot.
Testvéretek is virág volt.

11. Virág voltam el hervattam.
Testvéremtől el szakattam.
A menyből is azt kívánom.
Jótestvérek Isten Áldjon.

12. Közel s távoli rókónók.
Kereszt szülők s jó szomszédok.
Köszönöm hogy szeretetek.
Isten hozátok s veletek.

13. Kik halótti menyegzőre.
Eljővétek és könyezve.
Áljátok körül koporsóm.
Szájón rejátok áldásom.

14. Tetszett e ház drága hajlék
Ahol nem rég komfirmárek.
Kívánom hogy virágozék
S új fen még e világ fenn ál.

15. Legyen béke kebleden.
Tarnadbann és kerítésbenn
Adjón enyhet ima ének.
Minden keresztén szíveknek.

16. Szeretem az ifjúságot
Az igazi barátságot.
Ifjúság virág élet
Isten hozzád Isten veled.

17. Csongvai Ágnes Isten veled.
Taláj egy dicsőbb életet.
Legyen puha síri ágyad.
Legyen szép virágos álmaid.

*Szerzője: Korondi Ferenc, énekvezér,
Kercsed, 1949.*

Ifj. Salamon Antal Bucsusztatója

1. Most amikor minden virúl.
Virág bomlás fakadáskor.
Most a legszebb május hava.
Miért vagytok földig gyászban.

2. Miért sírtok keseregtek.
Miért zókog fáj lelketek.
Miért van itt ma temetés
Miért van itt e nagy kesergés

3. Hiszen ez a május hava.
Az ifjúság színbóluma.
Uj életnek fakadása.
Nem pedig elmúlása.

4. Azért van itt nagy kesergés.
Azért van itt gyásztemetés
Mert egy ifjú legényt máma
Vészünk útolsó útjára.

5. Azért öltözték gyász ruhába
Mert Salamon Antal fiát
Gyilkos kezek meg gyilkolták.
S így életét kiontották

6. Vérző sebek édes apja
Szállította a kórházba.
Utközben mind azt monta.
Édes apám vigyél haza.

7. De a gondos édes apa.
Vitte mégis a kórházba.
Vérit is áldozta érte.
Csak a fiát meg menthesse.

8. De hijába volt már minden
Segíteni már senki sem
Tudott rajta hiszen teste
Halálosan volt sebezve.

9. Az orvosok tanácsára.
Édes apja haza hozta.
S ithon apja karjában
Szemét örökre lezárta.

10. Megrendítő ez a tudat
Hogy egyetlen fiát.
Igy kellett elveszíteni.
Nem láthassák soha többé.

11. Engedjük hát elmenni.
Mindörökre megpihenni.
Oda ahol nem fáj semmi.
Hol nem bánthat többé senki.

12. De mielőtt el pihenne.
Mindenkitől búcsút veszen.
Búcsút veszen szereteitől.
Előbször is szüleitől.

13. Édes apám édes anyám
Búcsú szavam felétek száll.
Ti adtátok az életemet.
Köszönök most mindent néktek.

14. Tudom fáj nagyon szívetek.
Hogy engem vesztettetek
De bízzatok Istenbe.
Találkozunk majd oda fent.

15. Isten minden sajtó sebet.
Meg gyógyít s küld enyhületet.
Mond azoknak kik ő benne
Hisznek bíznak mind örökre.

16. Búcsúzom hát mind örökre.
Istenünet arra kérve
Hogy kísérje lépteteket
Áldva áldjon meg titeket.

17. Jó testvérem édes Emma
Elbúcsúzom utoljára
Tetőled is azt kívánom
Hogy az Isten mindég áldjon.

18. Arra kérlek meg tégedet.
Jó szüleim ovjad védjed
Helettem is segícsd őket.
Isten azért megáld téged.

19. Búcsút veszek nagyanyámtól.
Tamás József bátyáimtól.
És az egész családjuktól
Mind közeli rokonoktól.

20. Barta Klári szép jegyesem.
Reménységem szép szerelmem.
Tölled is vég búcsút veszek.
Hid el nagyon szerettelek.

21. A jövőben vetett hitünk
Terveink és szép reményünk.
Mind mind szerte szét foszlottak.
Reményeink mind megcsaltak.

22. Igen mert a gyilkos kezek
Szét zilálták terveinket.
Össze törte szép reményünk.
Boldogságunk és szerelmünk.

23. Amikor úgy fáj a szíved.
Amikor hiányzom neked.
Gyere ki a temetőbe.
Borulj a sir keresztemre.

24. Sírom mélyén és meg érzem.
Hogy itt vagy a közelemben.
Talán könnyebb lesz nekem is.
A nyugalom s a pihenés.

25. Légy boldog szívből kívánom.
És hogy Isten mindig áldjon.
Csupán arra kérlek téged.
Örizd s tarcsd meg emlékemet.

26. Barátaim kik jelenleg.
Szolgálatot teljesíttek.
Tőletek is búcsút veszek.
Tartsátok meg emlékemet.

27. Barátaim jó leányok.
Engem többé ne várjatok.
Elmegyek most már végképpen.
Maradjon Isten veletek.

28. Közel és távoli rokonok.
Jó emberek jó szomszédok.
Akik engem szerettetek.
Isten maradjon veletek.

Szerzője: Korondi Ferenc, énekvezér, Kercsed, 1951.

Funeral Poems in the Aranyosszék Region

This paper attempts an analysis of the funeral poems created in the historic region Aranyosszék (Aranyos Seat), following those historical moments that lead to the creation, spread, development and, later, the decline and cessation of this genre.

Through the presented inquiry, it first of all reviews the history of funeral poems. Based on the results of previous researches, it draws attention to the environment in which these poems were written and to the occasions they addressed, as well as to the identities of the persons entitled to write them.

Further on, it reflects upon the relationship between the protestant churches on the one side and funeral speeches, respectively funeral poems, on the other. Here we find a review of the prohibitions and canons appeared since the 17th century, meant to ban these poems from the liturgical practice. At the same time, the paper conducts an inquiry on the causes behind the prohibition of these poems that later almost completely dropped out of use.

Finally, analysing the Transylvanian, and within that, regional (Aranyosszék) peculiarities of the genre, the article covers the results of the author's collecting conducted between 2003-2006 in the settlements of the Aranyosszék region. Referencing the content of the gathered material (more than 50 poems), this part offers a review of the former (and possibly current) practice of writing such poems.

Műhely

SZABÓ ELŐD

PRÉDIKÁLÁS 1989 ELŐTT ÉS UTÁN

A KERESZTÉNY MAGVETŐBEN MEGJELENT BESZÉDEK
ELEMZÉSE ALAPJÁN

Az 1989. esztendő az erdélyi magyarság történelmében fordulópontot jelentett.

Az 1989 előtti közel fél évszázad e közösség történelmének egyik, ha nem legsúlyosabban megpróbáló időszaka volt. A hatalmon lévő kommunista rendszer céljai között szerepelt az erdélyi falvak megsemmisítése, a magyar nyelv visszaszorítása, a magyarságtudat nemzedékről nemzedékre való átadásának megakadályozása. E körülmények között, e szorításban próbált az erdélyi magyarság élni, túlélni. Ez a szorítás kétszerezetten érvényes volt vallásos közösségünk, az unitárius egyház számára. A román kommunista rendszer szemében ugyanis kettős szálkát is jelentettek a magyar egyházak: szemet szúrt nemzeti jellegük és a vallásos hit terjesztése is. A súlyos nyomás ellenére, engedményekkel, megalkuvással, de mégis létezhetett az egyház, s a jól meghatározott keretek vagy inkább korlátok között hirdethette a biztatást, reménységet adó örömmüzenetet.

A vallásosság helye a templom volt. A rendszer hangzatos szólamokkal túlkiabálta, elméletekkel kártyavárba, templomba akarta zárni, kicsúfolni, kijátszani, megtagadni a jézusi örömmüzenetet.¹ Ez a szorítás azonban minden hátránya, nyomorúsága ellenére összetartotta, egységbe fogta a gyülekezetek tagjait, s a templomot az igazság, az őszinteség, a hamisítatlanság szigetévé varázsolta – még akkor is, ha sok igazságot nyíltan, vagy egyáltalán nem volt szabad még a templomban sem emlegetni.

Az 1989 után eltelt két évtized nem a remélt Kánaánt, tejjel és mézzel folyó földet hozta el a magyar közösség, és az Unitárius Egyház számára. A szorítás, a nyomás fellazult, de ahelyett, hogy a szabadság előre lendítette volna a hit, az

---

¹ Simén Domokos: *Húsvétkor mi is Jézust keressük*. KerMagy 98. évf. 124.

erkölcs ügyét, a társadalom és benne az egyén egyre inkább eltávolodott e nemes céloktól. „Miért távolodik el tőlünk az ígéret földje?”² – tehetette fel a közösség és az egyén a kijózanodás hónapjai, évei után a kérdést. Talán azért, mert a lélekölő szorítás után túl hirtelen, váratlanul, felkészületlenül ért bennünket a ránk szakadó szabadság, s a szabadság alatt nem egymás szeretetben való szolgálatát értettük, hanem a „mindent szabad”-elv szerinti lélekölő szabadságot gyakoroltuk.

Ezek a változások, a történelem fordulatai természetesen éreztetik hatásukat a szószékeken elhangzott prédikációkban is. A kommunista rendszer kötöttsége és az új társadalom lazasága egyaránt felismerhető azokban a prédikációkban, melyek 1989 előtt vagy után jelentek meg a *Keresztény Magvető* lapjain. E hatásnak, hatásoknak vizsgálata, a két kor prédikációkban felismerhető jellemzőinek felkutatása, a hasonlóságok és különbségek felfedése képezi e dolgozat célját.

Munkamódszer

Az 1989. évet állítottam kutatómunkám középpontjába. A két körülötte lévő évtized – a nyolcvanas és a kilencvenes évek – prédikációirodalmát olvastam át, mert úgy éreztem, hogy egy évtizednyi anyag feldolgozása betekintést adhat a kor hangulatába.

Sorban elolvastam a *Keresztény Magvető*ben közölt prédikációkat, feljegyeztem a szerzők nevét, a beszédek címét, a bibliai alapgondolatokat, a beszédek témáját. Emellett pedig különleges hangsúlyt fektettem azokra a beszédekre vagy beszéd részletekre, melyekben a történelmi korszak jellemző vonásait, hangulatát, sejtetéseit találtam vagy éreztem meg a sorok között elrejtve.

Ezek után rendszereztem a textusokat, a témákat, s csoportosítottam a különböző beszédekben ismétlődő jelenségeket, hogy azokból általános következtetéseket vonhassak le.

Végül pedig kerestem hasonló vagy azonos témákra, illetve alapgondolatokra íródott beszédeket, melyek dolgozatom középpontjának vett év két különböző oldalán jelentek meg, s megpróbáltam az összehasonlítás módszerével felismerni, hogy mi az, ami közös, és mi az, ami eltérő az azonos témák más korokban való tárgyalásában.

---

² Szombatfalvi József: *Az ígéret földje*, KerMagv 97 évf. 292.

1989 előtti prédikációk

Szerzők

240 darab 1989 előtti prédikációt vizsgáltam meg. 54 szerző jelentetett meg ebben az időszakban legalább egy prédikációt. Legtöbb beszéd Szász Ferenc toliból származik (37), legalább 10 beszéd jelent meg Kolcsár Sándor, Simén Domokos, Török Áron, Kovács István, Jakab Dénes, Kedei Mózes és Gellérd Imre aláírásával.

Textusok

250 bibliai alapgondolat közül 62 az Ószövetségből, 188 pedig az Újszövetségből lett kiválasztva. Az ószövetségi textusok közel egyenlően oszlanak meg a történeti (23), a prófétai (22) és bölcsességi irodalom (17) között. Az újszövetségi alapgondolatok közül a legtöbb az evangéliumokból (128), azok közül is Máté evangéliumából (51) származik. A levélirodalomból (48) legnépszerűbbek Pál levelei, 39 alkalommal épülnek a beszédek innen merített textusokra.

A textusok megoszlása elsősorban az unitárius vallás sajátosságának következménye. A mi vallásunk középpontjában ugyanis az evangéliumokból megismerhető Jézus áll tanításával, példaadásával. Erre a központi szerepre utal az újszövetségi, azon belül is evangéliumi származású textusok gyakorisága. Máté evangéliuma bizonyára a Hegyi beszéd, illetve a tanítványok kiküldésének leírása miatt válik a legnépszerűbb forrássá.

Témák

A vizsgált időszak beszédeinek témái leginkább az emberhez, az egyénhez kapcsolódnak. Az egyéni erkölcsi követelmények hangsúlyozása, a szeretet, az őszinteség, a jóság, a kitartás erényeinek kiemelése képezi a leggyakrabban a beszédek lényegét. Arányaiban tekintve a prédikációirodalmat ritka az a beszéd, melynek témája a közösség, a gyülekezet, az együvé tartozás lenne, s szinte teljesen hiányzik a vallás, az egyház álláspontja a társadalomról, az államról, annak hibáiról, hiányosságairól. Amikor meg is jelenik a beszédekben a hazai társadalom fogalma, akkor is hamis és kényszeredett dicséret hangzik el, mely nyilvánvalóan nem képezi az akkori egyház társadalombírálatát: „Isten áldása nyugodjék meg egyházunk szabad életét biztosító Szocialista Köztársaságunk vezetőin és állampolgárain ... „³ A hazai társadalom képének hiányával ellentétben többször is felbukkan a nagyvilág gondjainak tárgyalása, elsősorban a háború és béke

---

³ Dr. Kovács Lajos: „Szólj, Uram, mert hallja a te szolgálád!” KerMagv 87. évf. 54.

kérdésének tárgyalásával. A fegyverkezési verseny, a hidegháború, az újabb világgégés veszélye többször is aggodó hangnemben említődik meg: „A világ reménysége az emberi jóakarát és békesség győzelme. Reánk is bízott ez az egyetemes ügy. – Ma még rettegtenek a valós tények. Az ember kimondhatatlanul nagy méretű fegyverkezése, a szembenálló felek egymás iránti bizalmatlansága, a kölcsönös gyanakvás, a nagyhatalmi mániából származó összes következmények, ... vigyázásra szólítanak.”⁴

Természetesen vannak témák, melyek a rendszer szorításának hatására nem kerülhettek számításba. Elsősorban a nemzeti ügyek, megemlékezések, valamint a hivatalos személyekkel, az állami vezetőkkel, politikusokkal szemben megfogalmazott bírálat hiánya szembetűnő, főleg ha ezt a kérdést az 1989-es fordulat utáni beszédek témáinak tükrében világítjuk meg.

Jellemző vonások

A szószék viszonylagos szabadsága

Az 1980–89 között megjelent prédikációkat olvasva kerestem azokat az utalásokat, jeleket, burkolt célzásokat, amelyekkel a prédikátorok a fennálló állapotok elleni tiltakozásukat fejezhették ki, természetesen olyan rejtett, finomított formában, hogy azok a cenzúra szigorú tűzpróbáján szerencsésen keresztül jussanak. Ezeket a célzásokat keresve döbbsentem rá e feladat nehézségére, hiszen néha a mai olvasó nem tudja eldönteni, hogy az előtte álló mondat, gondolat, szószerkezet a szerző szándékos, burkolt célzása, vagy pedig csak annak tűnik, az azt kereső, kutató ember olvasatában. Mindenesetre megállapítható, hogy, bár szigorúan ellenőrizve voltak az elmondott vagy közölt prédikációk, azokban a lelkésznek, a beszélőnek mégis abban a korban páratlan szabadsága, mozgástere volt, hogy tiltakozását, bírálatát megfogalmazza.

Így írhatott a Keresztény Magvető például W. E. Channing szavaival cáfolatot a vallásellenes kommunista szólamokra: voltak korok, amikor „a vallással úgy bántak, miszerint az az emberi értelem eltompításához vezetett”⁵, de az igaz vallás éppen az értelem Isten felé való megnyílását szolgálja.

Gál Gyula Keresztelő János alakját mutatja be: „Egyszerű külső megjelenésével is már magára vonja a figyelmet, de a nép széles körű érdeklődését főképp azzal ébreszti föl, amit mond, és ahogy mondja. [...] Hiszen olyan rég nem halott ez a nép prófétát beszélni [...] csodálattal települ lábaihoz a nép és nagy

⁴ Kolcsár Sándor: *Vigyázzunk!* KerMagv 86. évf. 209.

⁵ William Ellery Channing: *Istenhez való hasonlóság.* KerMagv 86 évf. 186.

figyelemmel hallgatja [...] egy magasabb erkölcsi felfogás szolgálatában áll.”⁶ Kimondatlanul ott érezzük e bemutatásban az ellentétet, amely János erényes, igazmondó alakja és a kor vezetőinek kétes erkölcsői, szavai, cselekedetei között feszül. Mintha csak a saját, hazugságokkal és üres, tartalom, igazság nélküli szólammokkal megmérgezett koráról írná a szerző, hogy rég nem hallott ez a nép prófétát beszélni.

Dr. Szász Dénes újévi beszédében korának emberét a babiloni fogságból hazafelé tartó, elerőtlenedett, reményét veszített zsidó néphez hasonlítja: „Prófétai szóra szükség volt mindig, nemcsak a fogságból szabadultaknak, de a szabadságban élőknek is, és nekünk, akik nagy útra indulunk, és nagy feladatok előtt állunk.”⁷ Nem hangzik el, de mintha ott lebegne a gondolat: a mi népünk, az állszabadságban élők felé is szólnia kell állandóan a prófétai biztatásnak.

Kovács István szelídségről szóló beszédében azt állítja a jézusi evangélium terjesztésének milyenségéről szólva, hogy a legszebb eszme, tan is besározódik, ha erőszakkal próbálják azt terjeszteni: „Lehet bármilyen fennkölt, bármennyire szép és az embert boldogítani akaró egy eszme, egy hit, ha erőszakkal akarják az emberre kényszeríteni, akkor nyomban visszataszítóvá és használhatatlanná válik. Az erőszak alkalmazása minden eszmét megfoszt a hitelességétől.”⁸ A jézusi tanítás szelídséggel való terjesztésének módszeréről beszél ugyan, de könnyen kapcsolható e gondolat a kommunista eszmerendszer történetéhez: egy szép, fennkölt, az embert boldogítani akaró eszme volt, mely hitelességét éppen erőszakos terjesztésével veszítette el, s vált visszataszítóvá és használhatatlanná.

A háború és a béke gyakori emlegetése

A béke kérdése e kor prédikációinak kedvelt témája. Egyetlen olyan téma, amelyben a beszédek politikai, többnyire világpolitikai kérdéseket érintenek. Érezhető, hogy ennek a kornak egyik legfontosabb kérdése a hidegháború, s az azzal járó fegyverkezési verseny és békétlenség.

Lakatos Gyula adventi beszédében felsorolja, hogy mit vár a nyolcvanas évek embere? „Mi hát ma a legszükségesebb? A béke, mely az életet biztosítja számunkra. Mit várunk ettől az eljövendő karácsonytól? Hogy beteljesüljön az angyali szózat: „a földön békesség” legyen. Ez a föld már annyi sok mindent látott: szegénységet, háborút, könnyet, szenvedést; de ha ma elszabadulnak a most

⁶ Gál Gyula: *Az Újtestamentum nyitánya*. KerMagv 86. évf. 199–200.

⁷ Dr. Szász Dénes: *Erősítsétek*. KerMagv 87. évf. 66.

⁸ Kovács István: *Boldogok a szelídek*. KerMagv 89. évf. 125.

még fékentartott pusztító erők, nem lesz több szegénység, könny, szenvedés a ma embere számára, csak a halál.”⁹

Dr. Roy Smith, az Unitárius Világszövetség elnöke erdélyi látogatása alkalmával egyházi beszédében aggasztó kérdéseket fogalmaz meg: „A legnagyobb kérdések egyike, mely a világ minden részében jelen van sokunknak ajkán és szívében, magára a létezésre utal. Van-e jövője földünknek? Vagy elkövetjük azt a megbocsáthatatlan bűnt és istengyalázást, hogy önmagunkat és az egész teremtet világot szétrobbantjuk? És ha sikerülni fog egy békésebb világot megvalósítanunk arra az időre, amikor a 21. század felvirrad, milyen lesz az a világ?”¹⁰ Később pedig megállapítja, hogy a megoldást csak akkor lehet megtalálni, a békének csak akkor lesz való esélye, ha annak kérdését nem elsősorban politikai, hanem vallásos szempontból közelíti meg az emberiség.

Advent sajátos nyelvezte

A szabadság látszatának fenntartására kényszerített, de valójában nemzeti, vallási és emberi szempontból is elnyomásban élő ember, lelkész számára advent nyelvezte, gondolatai, üzenete kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy különösebb erőfeszítés nélkül beszéljen fájdalomairól és reménységéről.

Bálint Ferenc Keresztelő János szavait használja fel adventi beszédében. Először is leírja a zsidó nép körében uralkodó, kétségbeesés és reménykedés között hullámzó hangulatát: „Kívülről-belülről megtépett nép. Köröskörül csupa ellenség, mind elvesztéssel fenyegeti. Heródes, a farizeusok és a szadduceusok egyfelől, a mindenéből kifosztott nép, másfelől. Küld-e nekik szabadítót Isten és mikor? „Uram, hívlak téged; siess hozzám, figyelmezz szavamra” (Zsolt 141,1). Porig alázva csak Benned van bizodalmam, csak Te szabadíthatsz meg, szakad fel a sóhaj a szívekből.”¹¹ Később pedig mintha az ígélet sem a zsidó néphez, hanem az elnyomásban, szegénységben tengődő nyolcvanas évekbeli erdélyi magyar emberhez szólna: „Országukban háborúskodás folyik szüntelen. Gyűlölködés, nélkülözés napi kenyerük. De jön egy másik, amelyet Isten a szívükbe helyezett. Helyreáll a békesség, jóakarát, a munkáját imával megszentelő közösség, s akkor külső országuk is ilyen lesz. Békés, egymást segítő emberek közössége, mely szerzett javait emberi módon használja fel.”¹² Az elbeszélő jelen idejű igék még megrázóbbá teszik a két kor, a két állapot közötti hasonlóságot.

⁹ Lakatos Gyula: *A békesség fejedelme*. KerMagv 89. évf. 263.

¹⁰ Dr. Roy Smith: *Boldogok a békességre igyekezők*. KerMagv 93. évf. 123.

¹¹ Bálint Ferenc: *Készítsétek az Úrnak útját*. KerMagv 89. évf. 258.

¹² Uo. 259.

Hiányzó fejezetek

A vizsgált beszédek közül sok esetében az olvasó hiányérzettel marad. Hiányzik egy-egy fejezete, egy-egy alegysége a prédikációnak, mely egy olyan vetületét világította volna meg a tárgyalt témának, melyről nem volt szabad nyíltan beszélni. Sok esetben azonban szinte úgy érezzük, hogy a prédikáció eredeti formájában tartalmazta azt a bizonyos részt, de valaki – szerző vagy cenzor – mint-ha a megírás után kiollózta volna azt a prédikáció egységét ezzel megbontva.

Zsigmond Csaba Attila Káin és Ábel történetéből indul ki, és felteszi a kérdést: fejlődött-e valamit is az ember Káin óta, tudunk-e vigyázni egymásra? A beszéd elindul a bibliai kortól, feleleveníti Dávid király bűnét; ezután jelenkori világtörténelmi vonatkozásba helyezi a kérdést a 2. világháború szörnyűségeit említve. A nagyvilág a jelenben sem mentes az éhínségtől, s az emberiség ezért is felelős. S akkor következik a beszéd szerkezetében a törés. A szerző fokozatosan akarja egyre közelebb hozni a kérdést az egyénhez, de a nagyvilág viszonylatából nagyfokú meredekséggel vált át az egyén életére, s ez felébreszti az olvasóban a gondolatot: hiányzik valami, a közvetlen társadalmi helyzet elemzése. Kimarad a kérdés: vajon hazai társadalmunkban, hogyan tud, ha tud, vigyázni az ember felebarátjára.¹³

Nagy Endre a hitről írt beszédében a hit jeles példaadóit kezdi felsorolni. Jézus az első, aki minden akadályon és kétségen keresztül lépve végezte munkáját, mert volt hite Istenben és igazságában. Hasonlóképpen Dávid Ferenc is sok ellenségeskedéssel, rágalommal kellett szembenézzen, de hite átlendítette a nehézségeken. S akkor ennek a beszédnek is megtörik a természetes fokozatossága, mert egyből az egyénre irányítja a kérdést: Van-e hited? E beszédben bizonyára helye lett volna egy nagy nemzeti példának, a magyar történelemből átemelt, hit-tel igazságért küzdő példakép: IV. Béla, II. Rákóczi Ferenc, Bem József stb.

1989 utáni prédikációk

Szerzők

180 darab 1989 utáni prédikációt vizsgáltam meg. 61 szerző jelentetett meg ebben az időszakban legalább egy prédikációt. Legtöbb beszéd Simén Domokos tollából származik (30), legalább 5 beszéd jelent meg Kovács István, Pálfi Dénes, Szabó Dezső, Nyitrai Mózes, Lőrinczi Károly, Szabó Zoltán, Nagy Endre és Józsa Lajos aláírásával.

¹³ Zsigmond Csaba Attila: *Egymásra vigyázni*. KerMagv 87. évf. 132.

Textusok

201 bibliai alapgondolat közül 50 az Ószövetségből, 151 pedig az Újszövetségből lett kiválasztva. Az ószövetségi textusok közül legtöbb a történeti (23); a prófétai könyvekből 15, a bölcsességirodalomból 12 esetben indultak ki a prédikátorok. Az újszövetségi alapgondolatok közül a legtöbb az evangéliumokból (82), azok közül is Máté evangéliumából (32) származik. A levélirodalomból (53) legnépszerűbbek Pál levelei, 43 alkalommal épülnek a beszédek innen merített textusokra.

A textusok megoszlása ebben a korban is az unitárius vallás Jézus felé fordulását, az ő Isten-képének hirdetését hangsúlyozza. Erre a központi szerepre utal az újszövetségi, azon belül is evangéliumi származású textusok gyakorisága.

1989 után megnőtt a történeti könyvek használatának aránya. Ez magyarázható azzal, hogy az új, szabad, cenzúra-mentes rendszerben háborítatlanul nyúlhattak a prédikátorok a zsidó és a magyar nép történetének párhuzamához, több volt a történelmi emlékezés alkalma, amikor is a történeti jellegű ószövetségi könyvek szolgáltatták legtöbbször az alapgondolatot. Ugyanakkor Pál apostol leveleit is többet használja prédikációirodalmunk. E jellemző talán már a bomló, laza erkölcsű szabad társadalom ellensúlyozásának megnyilvánulása.

Témák

Az 1989 előtti időszakhoz képest új témák jelennek meg a prédikációkban, melyeknek tárgyalására addig nem adatott lehetőség, engedély. Elsősorban a magyarság, az erdélyiség, a kisebbségi lét kérdéseivel is lehet foglalkozni, s a legtöbb beszéd foglalkozik is ezzel a tárggyal.

A vallás és a prédikáció kiszabadul a templom és a Biblia zárt világából. Nyíltan, néha kegyetlen őszinteséggel elmondhatja véleményét a körülötte lévő világról, a társadalomról, a vezető rétegről. Szabadon használhatják a szerzők a magyar és az erdélyi történelem példáit, és sok esetben még történelmi eseményekre, alakokra való megemlékezés is alkalmat ad a prédikálásra. Érdekes témává válik a különböző vallások és felekezetek közötti viszony, a vallási türelem időszerű kérdései, s még az ún. szektákkal való viszony is terítékre kerül.

De nemcsak az 1989-es fordulat befolyásolja, változtatja meg a beszédek hangnemét, üzenetét. A századvégen élő ember sajátos élethelyzetei, problémái, válságai is megszólalnak: az elszigetelődés, az anyagiasság, az elvilágiasodás, a hitetlenség, az erkölcsi értékek viszonylagossá válása, a magány, a szenvedélyek, a közösségek belső bomlása. Ezeknek a kérdéseknek az unitárius keresztyén megvilágításában játszanak elsőrendű szerepet Pál apostol levelei, s az azokban fellelhető, erkölcsi tartásra, mértékletességre, közösségi összefogásra buzdító fi-

gyelmeztetések: „Egymás terhét hordozzátok” (Gal 6,2); „... egy test vagyunk a Krisztusban.” (Róm 12,5); „...ami igaz, ami tisztességes, ami igazságos, ami tiszta, ami szeretetreméltó, ami jóhírű, ha valami nemes és dicséretes, azt vegyétek figyelembe!” (Fil 4,8)

Jellemző vonások

Két korszak

Két korszakot kell megkülönböztetnünk az 1989 utáni prédikációkat illetően.

Az első korszak tulajdonképpen az 1990-ben megjelent Keresztény Magvetők prédikációit öleli fel. Ez a korszak a reményteljes jövő felé való fordulás, a kirobbanó boldogság, az álmok, a tervek, a szabadság lelkesedésének ideje.

Dr. Kovács Lajos püspök 1990 február 4-én a román rádió magyar nyelvű adásában szövegezte híveihez és a hallgatókhoz: „Megelégedéssel mondhatjuk el, hogy egyházunk történelme folyamán és a legutóbbi évtizedekben egyaránt soha nem szakadt el a való léteztől, hanem benne élt és ma is benne él annak lüktetésében. Kiindulópontunk mindig a feltétlen, legyőzhetetlen, Istenben való hit és bizalom volt.”¹⁴ Beszédében olyan szavak, fogalmak jelennek meg, melyek eddig szigorúan tiltva voltak: Erdély és magyarság.

Ugyanez a felhőtlen öröm és boldogság szólal meg – ezúttal egyházunk kezein kívülről – Dr. William Schulz beszédében, melyet január 14-én mondott el Marosvásárhelyen és Szabédon: „Nem tudom szóba foglalni, milyen boldog izgalom járta át szívünket, hogy újra visszajöhettünk Erdélybe, és veletek együtt lehetünk. Az elmúlt alkalommal 1987 tavaszán voltunk itt. Milyen más volt akkor az éghajlat, és nemcsak az időjárást értem ez alatt. Milyen sokszor imádkoztunk mi távol Nyugaton, hogy ti itt Erdélyben, ha sokat szenvedtek is, a gonoszság erői ne diadalmaskodhassanak felettetek. És milyen nagy az örömünk, hogy itt lehetünk veletek, s együtt mondhatjuk: »Isten megmutatta igazságát«.”¹⁵

Dr. Donald Szánthó Harrington három pontban határozza meg a szabadság újjászületése utáni legégetőbb feladatokat: a vallásos élet újjáélesztése, a különböző, egymás mellett élő nemzetiségek testvériségének megvalósítása és az erdélyi falvak megerősítése és korszerűsítése.¹⁶

Kovács István az Oklándon tartott ökumenikus istentiszteleten mondott beszédében egy újabb fogalom bukkan fel, mely eddig tiltott szó volt: a zsarnokság.

¹⁴ Dr. Kovács Lajos: *Szeresd felebarátodat*. KerMagv 96. évf. 40.

¹⁵ Dr. William Schulz: *Az igazság diadala*. KerMagv 96. évf. 43.

¹⁶ Dr. Donald Szánthó Harrington: *A szabadság újjászületése*. KerMagv 96. évf. 45–46.

Beszédében idézi Lech Walesa és Vaclav Havel forradalmi gondolatait, köszönetet mond velünk együttéző és értünk imádkozó testvéreinkért, de figyelmeztet, hogy a forradalom csendben, szívben és lélekben, munkában és emberségben tovább kell folytatódjon.¹⁷

A második korszakban ez a lelkesedés alábbhagy. Az ember, s a prédikátor is, rá kell ébredjen arra, hogy messze van még az a tökéletes, eszményi világ, amelyről álmodozott a változást követő lelkes pillanatokban. Felbukkannak a szabadság sötét oldalai is: a túl nagy szabadság, a rosszul értelmezett demokrácia, a laza erkölcsök, a gyors meggazdagodásért meginduló kemény, megalkuvást nem ismerő küzdelem: „Sajnos a forradalmi láng csak szalmalángnak bizonyult, s olyan szélsőséges csoportosulások keletkeztek, amelyek gondoskodtak nemcsak a régi félelmek visszaállításáról, hanem megsokszorozásáról is! ... Ha félhetünk, hát elsősorban önmagunktól kell félni: meggondolatlan, elvszerűtlen, gerinctelen, számító, Istentől távol járó magatartásunktól... „¹⁸ „Elszabadult az erőszak, amely ártatlan embereket, békés otthonokat, de megmaradásáért küszködő népeket is kíméletlenül sújt. Nő a korrupció, a megvesztegetés és a megvesztegethetőség. A mások kihasználására, kijátszására, átverésére való törekvés eléggé mindennapossá vált. Kitermelődött, megjelent a „siker erkölcs” embertípusa, aki céljai elérése érdekében semmilyen eszköztől és senkitől sem riad meg. A „mindig szolgálatos lelkiismeret” mintha elszunnyadt volna.”¹⁹ Érezhető e sorok között a csalódás, a kiábrándulás. Érezhető, ahogy az egyház prédikátorain keresztül ráébred arra, hogy a '89-es fordulattal egy új kor kezdődött az egyház történelmében, de ez az új kor nem lesz könnyebb, sőt, néha sokkal keményebb, megpróbálabb kihívásokkal áll majd elénk.

Új alkalmak

A prédikáció hatásköre kitágul térben és időben. Nemcsak a templomban és nemcsak a vasárnapi istentiszteletek alkalmával nyílik lehetőség arra, hogy az egyház álláspontját kifejezze, hanem új lehetőségek adódnak az örömmüzenet hirdetésére. A rádió hullámain és a tévé képernyőjén is megszólalhat az unitárius evangélium. Ökumenikus alkalmakon együtt imádkoznak különböző felekezettű, sőt néha különböző anyanyelvű Isten-hívők. S nemcsak kimondottan, szoros értelemben véve vallásos alkalmakon adatik meg a lelkésznek a szólás lehetősége, hanem egyéb, világi eseményeken is lehetőséget kapnak: például az EKE ren-

¹⁷ Kovács István: *Testvérmek lenni a közös európai házban*. KerMagv 96 évf. 49–51.

¹⁸ Keresztes Sándor: *Ne féljetek!* KerMagv 97. évf. 214–216.

¹⁹ Dr. Rezi Elek: *Lelki méltóság*. KerMagv 101. évf. 75.

dezvényei²⁰ vagy 50 éves érettségi találkozó²¹. Ugyanakkor nemzeti ünnepeken és megemlékezéseken is megadatik a szólás lehetősége a lelkészeknek: március 15.²² vagy éppen a millicentenárium²³ alkalmával.

Új illusztrációk

1989 után már nem kell „megválogatni”, hogy milyen illusztrációval próbálja a szerző mondanivalóját megerősíteni. Az új illusztrációk három csoportját fedezhetjük fel:

a) idézetek: pl. Sík Sándor: „Ne hagyj, Uram, megülepednem, / Sem eszmében, sem kényelemben. / Ne tűrj megállni az ostoba van-nál, / S nem vágni többre kis mái/magamnál.”²⁴ Tamási Áron: „Foglalkozik-e sokat a halállal? ... Mit tudhassak! Testemet elvesztem, azt az egyet tudom ... De benne van a hangjában, hogy ezt nemcsak tudja, hanem lélekben oda is adta. A hit már nem gyógyír neki, hanem a megfogható bizonyosság képében áll. Igen, átadta neki az uralmat.”²⁵

b) magyar történelmi példák: pl. Könyves Kálmán, IV. Béla, II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi István vagy Kossuth Lajos.

c) külföldi, nyugati példák: például a holland nép tenger ellen folytatott küzdelme, mint a felelősségérzet példája²⁶ vagy az amerikai társadalom rendezettsége, összhangja, mint az erdélyi viszonyok ellentéte.²⁷

Kinyíló láthatár

Az 1989 előtti beszédek többféle okból kifolyólag sokszor zártak, a bibliai alap gondolat körül keringőek, szárazak, színtelenek voltak. Ezzel szemben a változás utáni prédikációírásban új lehetőségek jelennek meg: új könyvek, verseskötetek kerülnek a lelkészek kezébe, szabadabban használhatják azokat, s a hívek, a hallgatóság igénye is a színesebb, változatosabb, élményekkel teljesebb prédikációk felé mutat.

Kovács István lelkiismeretről írott beszéde fényesen példázza e kinyíló perspektívákat. A szerző a következő illusztrációkat használja: Rockefeller és Onassis

²⁰ Simén Domokos: *A hegyek öröksége*. KerMagv 97. évf. 136–137.

²¹ Simén Domokos: *Neveden hívtalak... enyém vagy*. KerMagv 103. évf. 149–151.

²² Simén Domokos: *Ne féljete, Istenre emlékezzetek*. KerMagv 101. évf. 79–81.

²³ Szén Sándor: *E talpalatnyi föld jogunk*. KerMagv 103. évf. 61–64.

²⁴ Kovács István: *Újjonnan kell születnetek*. KerMagv 99. évf. 171.

²⁵ Szabó László: *Az élők Istene*. KerMagv 103. évf. 247.

²⁶ Szabó Zoltán: *Kockázatvállalás – felelősség*. KerMagv 101. évf. 81–83.

²⁷ Simén Domokos: *Isten harangjai vagyunk*. KerMagv 101. évf. 155.

alakja, idézetek Csíki Lászlótól, Berde Mózsától, Deák Tamástól, Király Lászlótól, egy Kiss János által írt novella, egy történet egy magas hivatalnokról és egy másik a balga vadászról.²⁸

Összehasonlítás

Dolgozatom végén három pár beszédet választottam ki. 1989 előtti és utáni hasonló témájú beszédeket hasonlítok össze, hogy nyilvánvalóvá váljon: mi az, ami hiányzik az egyikből, illetve mi az, ami többlet a másikban.

Az első pár beszéd a nyelvről, a szó hatalmáról, erejéről szól. Kedei Mózes 1989-ben jelentette meg *A nyelv ereje* című beszédét. Egy évvel később, de merőben új történelmi helyzetben Simén Domokos *Az élő beszéd* címmel írt a szóról, a nyelvről prédikációt. Mindkét prédikáció a beszéd, a szó fontosságának kiemelésével kezdődik, s ezt a gondolatot a beszélni még nem tudó csecsemők, illetve a némák kinszenvedésén keresztül erősítik meg a szerzők. Hasonlóképpen megállapítást nyer mindkét prédikációban, hogy a beszéd, a szó egy eszköz, mellyel jót és rosszat is cselekedhet az ember, de Isten azért bízta ezt az eszközt gyermekére, hogy azt a jó szolgálatába állítsa. A különbség a nyelv, a szó rosszra való felhasználásának lehetőségei között mutatkozik. Az 1989 előtt íródott prédikáció nem beszél a nyelv félrevezető hatásáról, nyilvánvalóan azért, mert még egy olyan rendszer uralma és figyelme alatt íródik, amely szinte tökéletességig fejlesztette a hazug, félrevezető, manipuláló szavak, beszédek művészetét. Simén Domokos 1990-ben viszont már elmondhatja: „Olyan eszközzé tettük a szavak hangszerét, melyből, mint az összetört hegedűből, kiesett a „lélek”. Az érvényesülés ijesztő álarca lett a magunk igazi énjének a fedezésére és az embertársak félrevezetésére. Szó-kombájnunk állandóan csépel, még ha vetésünk sincs, aratnivalót remélünk vele. Isten az élet gazdagítására adta ezt a tehetséget, s mi leszegényítjük vele magunkat.”²⁹

A második pár beszédei a hatalomról szólnak. 1986-ban Jakab Dénes a *Miatyánk* zárószavai alapján beszél a hatalomról, és szembeállítja az emberi hatalmat az istenivel. 1993-ban Simén Domokos *Hatalom a lélek* című beszédében ugyanerre tesz kísérletet, de már sokkal szabadabban. A változás előtt íródott beszédben az emberi hatalmat a szerző csak az egykori királyok képében jelenítheti meg, míg Siménnek megvan a szabadsága arra, hogy rámutasson azokra, akik anyagi vagy hivatali előnyeikkel visszaélve jogtalan és erőszakos hatalmat gya-

²⁸ Kovács István: *Élő lelkiismerettel*. KerMagv 97. évf. 218–220.

²⁹ Simén Domokos: *Az élő beszéd*. KerMagv 96. évf. 119.

korolnak mások felett. A végkövetkeztetés mindkét esetben ugyanaz – az isteni, a lélek hatalma minőségében különbözik az emberi hatalomtól –, csak az eszközök sokkal színesebb szabadsággal kínálják fel magukat az új korban: „Soknak állásából adódó hatalma van. Gondolok a régi és új királyokra, államelnökökre, kikre az ország és népe volt rábízva, és hatalmukban volt boldogságot vagy boldogtalanságot osztani népüknek.”³⁰

Végül pedig az angol unitáriusok és az IARF képviselőiben Erdélyt többször is meglátogató Dr. Roy Smith két beszédét hasonlítanám össze. Mindkettő ugyanarra a textusra – 1Kor 12 – épül, s a címek is hasonlóak: Egy test tagjai vagyunk, illetve Sok tag van ugyan, de egy test. A két beszéd között az eltérés a történelmi kontextus. Az első, 1983-ban hangzott el, s benne csak óvatosan lehetett megfogalmazni azt, hogy a világ szabadelvűen gondolkozó vallásos közösségei testük egy tagjának tekintik az erdélyi unitáriusok közösségét. 1990-ben viszont nyílt örömmel lehetett erről beszélni, s megerősíteni a gondolatot, hogy a világ vallásos közösségei együtt éreztek az erdélyiekkel, s most együtt örvendeznek és reménykednek velük: „Ezek az egyedülálló történelmi események annak nagyszerű bizonyágai, hogy az emberiség életében az emberi lélek és szellem előbb vagy utóbb mindig diadalmaskodik. Újra bizonyossá vált, hogy a lélektelen, kegyetlen politikai rendszerek előbb vagy utóbb megsemmisülnek; hogy az elnyomásnak és kegyetlenségnek egyszer meg kell szünnie; hogy a jónak a rossz felett győznie kell; hogy el kell jönnie annak az időnek, amikor a világot a szeretet és békesség szelleme újjá fogja teremteni. Ez pedig kizárólag rajtunk, embereken múlik.”³¹

Végszó

Az egyház és annak szolgálatában álló lelkészek minden körülmények között, alkalmas és alkalmatlan időben egyaránt kötelességüknek kell tartásuk a jézusi örömmüzenet hirdetését, az isteni rend beteljesülését. Volt idő, amikor ezt a sorok között, jelekkel, jelképekkel, a közösség számára felfogható kódolt üzenetekkel lehetett csak véghez vinni. És van a jelen, amikor szabad a szó, de annyi zaj, lárma, szócséplés tölti be a világot, hogy az emberek azt sem tudják kire és mire hallgassanak. „... néhány éve, különösen Európa keleti felében, valami új, valami más, valami a mi nemzedékünk számára csak lassan, nehezen és homályosan kibontakozóan van megvalósulásban. Az egyének és népek

³⁰ Simén Domokos: *Hatalom a lélek*. KerMagv 99. évf. 113.

³¹ Dr. Roy Smith: *Sok tag van ugyan, de egy test*. KerMagv 96. évf. 189.

zavarban vannak; félünk, de bizakodnunk kell, sokszor kétségbe esünk, de reménykednünk kell, keressük a helyes utat, de nehezen találjuk meg ... Keresünk a segítséget: idegeneknél, várjuk azt társadalmi szervezetektől, egyházaktól, hatalmaktól ... Pedig gondjainkat mi kell megoldjuk, és meg is oldhatjuk, ha mindnyájan figyelünk Péter pünkösdi figyelmeztetésére: „...vegyétek füleitekbe az én beszédimet!” E beszéd a Jézus tanítása, mely megtanít: bízni; bátorít, utat mutat, békét teremt, felelősségtudatot ad, hűségessé tesz, hittel tölt el, becsületre, szeretetre nevel. És több segítséget ad egyénnek és az egész emberiségnek az idegeneknél, szervezeteknél, hatalmaknál, minden földi érdek vagy ellenszolgáltatás várása nélkül, mert Jézus a legnagyobb hatalom, jóság és szeretet: Isten felé vezet. Ámen.”³²

Felhasznált forrás

Keresztény Magvető 86. évf.–105. évf. (1980–1999).

---

³² Szabó Zoltán: *Figyeljete a beszédre*. KerMagv 100. évf. 116.

Mindenkivel megtörténhetett már, hogy benne élő gondolatainak, megérzéseinek egy részét nem tudta megfogalmazni. Olykor viszont egy könyv, egy színielőadás, egy film vagy egy véletlen kapcsán szembetalálkozott a maga egyéninek és bensőségesnek tartott, de immár formába öntött, mások által kimondott véleményével. Milyen hálás ilyenkor az ember! És milyen könnyen zászlajára tűzi a továbbiakban azt a „megfogalmazottat”, ami valahogy már előtte is az övé volt. A Budapesten élő és szolgáló Pál Ferenc katolikus pap istenképzetekről szóló előadásával is sokan lehettek így. A hallgatók nagyokat nevettek és mélyeket hallgattak – ahogy minden jó előadáson szokás.

ISTENKÉPZETEK FOGSÁGÁBAN

Igen komoly téma került a górcső alá, amely végső soron minden embert érint, mégis viszonylag kevés szó esik róla. Talán mert annyira személyes, hogy tabunak számít. Ez viszont ál-érv, hiszen számos probléma adódhat az istenképzetek reflektálatlan működéséből, és ha nincs bátorságunk és „alkalmunk” megvizsgálni őket, e problémák sosem oldódnak meg. Nem egyszer találkozhattunk istenünkben csalódott emberekkel, akik mit sem törődve a külvilág rosszalló tekintetével káromkodnak vagy törnek-zúznak, míg útjuk végén rájuk nem mosolyog a nyugalmat és szabadulást hozó halál.

Pál Ferenc a következő történettel vezette be előadását: Mózes és Isten a kivonulás után a Sínai-hegyen „beszélgetnek”. S mivel Mózes nagyon késlekedik, a nép összeadja az aranyat, borjút önt belőle és imádni kezdi. Ekkor így szól Isten Mózeshez: „Indulj, menj le, mert elromlott a néped, amelyet kihoztál Egyiptomból. [...] Látom, hogy ez a nép kemény nyakú. És most hagyd, hogy fellángoljon ellenük haragom és végezzek velük. De téged nagy néppé teszek.” Mózes pedig válaszol: „Miért gerjedsz haragra Uram, néped ellen, amelyet nagy erővel és hatalmas kézzel kihoztál Egyiptomból? Ne mondhassák az egyiptomiak: vesztükre vitte ki őket az Isten, megölte őket a hegyek között, és eltörölte őket a föld színéről. Múlják el izzó haragod, szánd meg népedet, és ne hozz rá bajt! Emlékezz szolgálóidra, Ábrahámra, Izsákra és Izraelre, akiknek önmagadra esküdtél, és azt ígérted: Úgy megsokasítom utódaitokat, amennyi az égen a csillag, és örökké birtokukban lesz az az egész föld, amelyről azt mondtam, hogy utódaitoknak adom.” Az Úr pedig megfogadta Mózes tanácsát, és nem hozta népére a bajt, ahogy korábban tervezte. (2Móz 32,7–14)

Ha ebből a szentírási szövegből indulunk ki, azt mondhatnók: Isten befolyásolható, gyenge, korrupt, gyerekes, bosszúálló, bizonytalan, túl emberi...

Pál Ferencet idézve: „Azt látjuk, hogy Isten érzelmi intelligenciája a nullán van, konfliktuskezelő képessége gyöngé, frusztrációtűrése kritikán aluli.” Míg Mózes bölcsnek, türelmesnek, logikusan érvelőnek, magabiztosnak és bátornak tűnik nekünk. Az előbbi felsorolással csupán az a baj, hogy az efféle jelzőket rendszerint fordítva tulajdonítjuk a szereplőknek, az emberhez a hibákat, Istenhez pedig a jó tulajdonságokat rendeljük hozzá. Akiről itt a Szentírás beszél – vonhatjuk le a következtetést –, biztosan nem az Isten.

Ez a szentírási rész csak arról beszél, amiről az unitáriusok már rég így vélekednek: hogy Mózes, illetve ennek a könyvnek a szerzője *hogyan látja* vagy *hogyan látta* Istent. És még így is sokat nyerünk azzal, ha megtudjuk például: *Jézus* milyennek látta Istent?!

Meghunyászkodás és szómágia – a meghittség túloldalán

Az istenképzetek – Pál Ferenc összefoglalása szerint – rétegszerűen élnek bennünk, az alsóbb rétegek tudattalanul vannak bennünk, a felsők tudatosan. Az Istennel való viszonyunk viszont teljesen földolgozatlan, valóban föltáratlan. Annyit tehetünk, hogy elkezdünk reflektálni ezekre a képzeteinkre, és főleg arra a meghunyászkodó magatartásunkra, ahogyan ezekkel a képzetekkel kapcsolatban „viselkedünk”.

Az emberekben, ha az istenképzetetről szó esik, egyfajta ambivalens érzés kap lábra: rendben, vizsgálódjunk, lázadhatunk is, de azért óvatosan, ne mondjunk ki semmi olyant, amit megbánnánk... Megjelenik tehát a félelem, mert többé-kevésbé függő helyzetben vagyunk ezektől az istenképzetektől. Bizonyos értelemben a Szentírás is megerősítést ad, hiszen az Ószövetségben számos olyan mondat van, amely így kezdődik: „Ezt mondta Isten...” Jaj, ha Isten mondta, akkor az más... – Ez a szómágia. Archaikus, gyermeki, mágikus viszonyban vagyunk ezekkel a képzetekkel, amelyek mindannyiunkban benne élnek. Úgy őrizgetjük magunkban, mint a pici gyermek az anya képzetét, amelyben természetesen van pozitív és negatív elem is – de leginkább azt mondhatnók: csimpaszkodunk a képzetekbe, legyenek akármilyenek, mert hát mégiscsak istenképzetek. Pál Ferenc hasonlata szerint: kapaszkodunk beléjük, mint a kismajom a szőrányába. Ez a függő viszony a képzeteinkkel egyben kizárja az Istennel kialakítható valódi meghittséget. S ezek a képzetek egészen odáig „merészkednek”, hogy megszállva tartanak minket, mi pedig majdhogynem bálványozzuk őket.

Az Újszövetségben Jézus gyakran ördögöt űz, mert az megszállva tartja az embert. De vajon Isten vagy Jézus belép-e a megszállottság helyére? Ha van egy alkoholiista, aki leteszi a poharat, Isten vajon belép-e *az alkohol helyébe*? A hall-

gatóság közül valaki azt felelte: Igen. – Esze ágában sincs oda lépni – folytatta Pál Ferenc. – Vegye föl a pálinkásüveg alakját?... *Pálinkásüvegisten!* Éppen hogy nem lép be oda, hisz csak akkor tud meggyógyulni az illető, ha az a hely üresen marad. Az előadó tanúságot tett róla, hogy a maga (nőtlen) papi életébe Isten soha nem lépett be *nő helyett*. Jézus is, miután meggyógyít valakit, gyakran azt mondja: most menj el! Átadja anyjának-apjának, hazaküldi. Isten sem akarja, Jézus sem akarta, hogy klinikai értelemben *dependensek* legyünk tőle.

A kettős világ istenei

Istenképzeink lehetnek negatívak és pozitívak. A negatív istenképzehez tartozik például a *bíróisten*, a *büntetőisten*, a *halált hozó isten* és így tovább. A negatív képzetek értelmetlen kérdésekhez vezetnek, amelyek rossz válaszokat szülnék. Gyakori például ez a kérdés: „Miért büntetsz, Istenem?” Rossz, mert a kérdésben megalapozatlan állítás rejlik: Isten büntet. Torz, negatív képzetből fakadó kérdés tehát, amelyet az illető kritikátlanul, reflektálatlanul igaznak tart.

Csakhogy gyakran a pozitív képzetek előhívása is nehézségeket teremt! Bizonyos pozitív képzetek ugyanis ugyanannak a mágikus világnak a másik oldaláról szólnak, mint az imént említett negatívak. Ilyen például a „jótündéraryahal-isten”. Ennek változatai: „jószerű-isten”, az „ideális isten” – mindkettő a vágyainkból és nem a tapasztalatainkból születik. Idealizálunk, amikor nincs elég erőnk szembenézni a realitással, és azért tesszük, hogy bizonyos érzelmi pozitívumokhoz jussunk, hogy megnyugtassuk magunkat. Istent nagyon könnyen lehet idealizálni – ha nem Őt, akkor kit? „Értelek-isten”. Neki nincs is önálló léte, csak azért van, hogy értünk, értem éljen... A „bűnbak-isten” nagyon rendes, aranyos. El lehet rajta verni a port. Ha nem akarok reálsan látni az életemben, akkor szidom az Istent: ő a hibás mindenért. Legalább levezetődik a harag! Ez egy nagyon „rendes” istenképzet, mert hagyja, hogy utálni lehessen. Az „engedékeny istenen” uralkodhatunk, mert mindent megenged. Megcsalhatom? Lehet? Lehet. A „megbocsátó istennek” pedig mindig csak az elnézésen keresztül van realitása. A „jóságával szerető isten” annyira jó, hogy még engem is szeret, bár egyáltalán nem érdemlem meg, de annyira jó. A „pihepuha istennek” nincsen semmilyen tartása. Aztán van a „tudodhogyszeretlek-isten”. Amikor kezdenék szót érteni velem: nem tudom, miért volt így, ez nagyon nehéz nekem... akkor jön és azt mondja: „tudod, hogy szeretlek”. Persze, tudjuk, hogy szeret, csak nem érezzük. A „függésben tartott isten” az, akit mágikus gyakorlatainkkal manipulálhatunk. Aztán van a „következmények nélküli isten.” Aki mindenre mosolyog, s azt mondja: nem baj.

És magunk is könnyen folytathatnánk a pálferenci sort, bővíthetnénk az istenképzetek sorát, akár keverve a pozitív és negatív vonásokat. Könnyen felötlük a „motorikusisten” képzete, akinek csupán el kell mondani esténként a Miatyánkot, s azzal egy napra „le van tudva”, számítani lehet rá. Viszont, ha elmarad az imamormolás, akkor nyomban ok adódik a büntetésre.

Mielőtt tovább folytatnánk a sort, álljunk meg egy percre – főleg ha lelkészek, pszichológusok, segítő foglalkozásúak vagyunk –, és gondoljuk át, hány-szor nem láttunk magunk előtt más célt, mint hogy ezeket a mágikus, a gyermekkori világban gyökerező pozitív képzeteket előhozzuk és megerősítsük!

Mire képes az isten(kép)?

Valóban nagy eredmény az, amikor valaki az életét agyonrettegte egy „halált hozó isten” vagy egy „ítélkező isten” miatt, s egyszer csak elötör belőle egy „jóisten-képzet”. A kezdeti örömmön túl viszont újabb problémák fakadnak belőlük – és itt már visszatérünk ugyancsak Pál Ferenc gondolataira: arra például, hogy a pozitív istenképek magukkal hordozzák az árnyékukat is. Most éppen szeret, de mi van, ha holnap nem? Magunkban hordozzuk a félelmet: mikor kerekedik fölül ennek a képzetnek az árnyoldala? Mintha a „jóisten” a „rosszistennel” harcolna, és vajon a „jóisten” erősebb lesz-e? A másik lehetséges baj az, hogy minden erőnkkel meg akarjuk védelmezni ezeket a pozitív képzeteket, és lesz egy kifejezetten aranyos istenünk, akit tudatosítunk, és egy kifejezetten nem aranyos istenünk, akit száműzünk a tudattalan világába – ahol él és virul, s így továbbra is függésben tart bennünket. Egy másik probléma abban áll, hogy ezek a pozitív képzetek gyakran nem állják ki a tapasztalat próbáját. Nagyon jó, hogy a Szentírásban felmerül a mennyei Atya meg a „jó pásztor” képzete, de nem oldja meg a nehézségeinket, sőt a bennük való bizalomnak legalább három negatív következménye lesz: ha Ő olyan jó pásztor, és mennyei Atya, akkor miért van ennyi igazságtalanság a Földön? A következő, hogy akkor miért nem szeret jobban? És ha annyira jó, akkor miért van az a sok rossz?

Ameddig a negatív képzeteink tudatosan bennünk vannak, és azok igazgatnak bennünket – ezek a problémák nem merülnek föl. A félelmetes Istennel megpróbálunk „lavírozni”, s ha lavírozunk, akkor egész jól megvagyunk. Ha azonban Istentről egyoldalúan azt mondjuk, hogy jó, ebben a pillanatban megjelennek a felvázolt problémáink, és kirajzolódik az igazság, a jóság és a szeretet kérdése. Mikor „odavagyunk”, szenvedünk, s azt mondjuk: az Isten jó, akkor ennek a mi tapasztalati szintünkön az az eredménye, hogy el kell idegenedni magunktól. Elkezdjük védelmezni az egyoldalúan pozitív istenképzetünket ma-

gunkkal szemben, magunk fölött kezdünk ítélkezni, s ez visszavezet bennünket az eredeti félelmeinkhez: a magunktól való elidegenedettséghoz, a kiszolgáltatottsághoz. Elkezdjük a ún. Jóistent a realitások *ellen* használni, ilyenkor a természet kifut a lábunk alól. Pedig vannak egyszerű realitások: a betegség természetes, a halál is természetes, a szerencsétlenség is természetes.

Nagyon jó, hogy van pozitív istenképzetünk, a gyerekek is szüksége van aranyhalra, meg jó tündérre. De ez a mi valódi felnőtt-istenkapcsolatunkat nem elégíti ki, annak a nehézségeit már nem oldja meg.

Elfogadni Isten „hibáit”

Az előadás hallgatói között voltak, akik kritikusan hallgatták Pál Ferenc atyát, mások el voltak ragadtatva, próbálták egy szavát sem elszalasztani, de mindenben ott volt az a mélységes vágy, kíváncsiság, hogy akkor mi a jó, hogyan kell képzelni, mit kell csinálni? És megérezvén ezt az űrt, várakozást, Pál Ferenc rátért erre vonatkozó meglátásaira, tapasztalataira.

Az istenkapcsolat egy folyamat – hiszen kapcsolat. Nem „pontoszerű” hit. Szoktuk kérni az Istent, hogy segítsen, s ha nem segített, akkor csalódunk... Ez a pontoszerű hit.

Az Újszövetségben Jézusnak is vannak megdöbbenő történetei, de ha jól megvizsgáljuk, akkor egyszerűen csak *realitások*. Pál Ferenc, mint mondta, össze akarja gyűjteni Jézus összes ilyen „megdöbbenő” történetét, hogy egyetlen szempontból értelmezze: milyen realitást hordoznak.

S itt eljutottunk a lényegbe vágó kérdésig – *mit lehet tenni?*

Először is tudatosítanunk kell magunkban – mint ahogy ezt most is tesszük – azt, hogy mindig képzetekkel (reprezentációkkal) bajlódunk. És ha őszinték vagyunk magunkhoz, belátjuk, hogy fogalmunk sincs, kicsoda Isten. Ez azonban nem jelenti azt, hogy valakivel, akit nem ismerek, ne lehetnék kapcsolatban. Ez így van az élet más területén is: egymást sem ismerjük, mégis kapcsolatban vagyunk. Ugyanakkor vegyem komolyan a magam tapasztalatait, és saját tapasztalataimból kiindulva egy meghitt kapcsolatnak a törvényszerűségei szerint kezdjek el működni, fölntartani a kapcsolatot Istennel.

Nagyon fontos, hogy legalább annyira őszinte legyek Istennel, mint magammal. És legyek hajlandó „megbocsátani” Istennek, akár az embertársaimnak. És el kell fogadnom Istent feltétel nélkül, a „hibáival” együtt. Nincs baráti kapcsolat, ha nem fogadom el a társat hibáival együtt – s akkor Istent hogy tudnám?

A fejlődés néha fáj

A *Magvető* olvasója szemében furcsának és idegennek tűnhet az egyik előbbi kijelentés. Megbocsátani? Én? Istennek? Hát ki vagyok én? Ez az egyik legnagyobb emberi kérdésünk, amire ha úgy válaszolunk, hogy *senki*, Istenhez képest senki, akkor az valóban így van: úgy eltörpítjük és függő viszonyba helyezük magunkat, hogy érdemi kapcsolatra és kommunikációra ebben a „felállításban” valóban nem vagyunk alkalmasak. És hát vannak az Istennek hibái? Milyen isten az? Akkor nem imádnám, ha nem lenne tökéletes! De mi jobb? Egy tökéletes és halott Istent imádni, vagy egy hibákra is képes, élő Istenhez ragaszkodni? Döbbenetes, félelmetes és lázító dolgok ezek, mert mint említettük nagyon függünk és ragaszkodunk a szükségünk diktálta istenképzetünkhöz. Szükségisten – bátor kodunk újabb kifejezésmódra. De nézzük tovább!

El kell fogadnom, hogy mondhat nemet is – *szabad* neki nemet is mondanival! És mivel olyan, mint egy igazi nő meg férfi: időre van szüksége ahhoz, hogy igazán mély dolgokat tudjon mondani. Időre és térre. Fontos az is, hogy ne akarjak uralkodni fölötte, és birtokolni se akarjam. Fogadjam el, hogy nem old meg minden nehézséget az életemben. Melyik kapcsolat old meg minden nehézséget az életemben? És vállalnom kell a vele való kapcsolat kockázatát. Kapcsolatban lenni: kockázat. Az ember mindig az önazonosságát veszélyezteti. Ugyanakkor tudnom kell, hogy a fájdalom a kapcsolat fejlődésének velejárója. Egyetlen kapcsolat sem tud anélkül fejlődni, hogy néha ne fájjon.

Partnere és társa kell hogy legyenek Istennek: felnőtt-gyermeke. Ez a másik gyakori képzet-képlet: Istennek a gyermeke vagyok. Csak azt felejtjük el hozzátenni, hogy *felnőtt* gyermeke. Az istenkapcsolatban egy kölcsönösség irányában kell haladni. Ő is kérhet néha tőlem, nem mindig csak én tőle. Nem *feladnom* kell neki magam, hanem *átadnom*. És teret kellene adnom annak, amihez kedvem van a vele való kapcsolatban, például több teret kellene hogy engedjek a játékosságnak.

Lényeges az is, hogy az ember maradjon meg a saját tapasztalatnál, még akkor is, ha az ellentmond egy teológiai, filozófiai kijelentésnek. És a fentiekben bizony nem egyszer ellentmondottunk teológiáknak, filozófiáknak, de az emberi tapasztalatnak nem. Ez nem azt jelenti, hogy új teológiát írunk, hanem merjük azt a feszültséget is megélni, ami egy ilyen kijelentéssel jár: „Istenem, nem látlak jónak. Most épp nem.” A képzeteinkben levő ellentmondást nem kell feloldani, mert csak így maradhat az istenképzet élő, és így kerülhetjük el a tőle való feltétlen és káros függést. A negatív képzeteket is szabadon lehet kezelni.

Cél: a biztos kötődés

Jung szerint a *kultúrkereszténységet* ismerjük; de milyen lehet a *természetes kereszténység*? Azt, hogy a szülő hogy képviseli Istent, ismerjük, de hogy képviseli a bennünk élő gyermek? Szükségünk van olyan nagyon egyszerű válaszokra, amelyeket a bennünk élő szülő is igaznak tart, de a bennünk élő gyerek is el tud fogadni.

Pál Ferenc megfogalmazása szerint ördögűzés helyett néha „istenűzésre” van szükség. Nyilvánvalóan zsákutcába juttató istenképzetek eltávolításáról van szó, amelyektől hasznos kritikus távolságot tartani.

Ő kereszteléskor meg szokta kérdezni: „Azért hoztátok el ide a babákat talán, hogy a keresztelés révén Isten gyermekévé lehessen? Hát... kár volt. Egészen kár volt, mert ezek a kicsi babák, szerintem most is Isten gyermekei. Hogyha ezeket a babákat azért kellene megkeresztelni, hogy Isten gyermekei legyenek és Isten szeresse őket, akkor én ilyen Istenben nem szeretnék hinni, és főleg papja nem lennék.”

Az istenkapcsolatban a biztos kötődés irányában kell haladni. Az megeshet, hogy elbizonytalanodom *magamban*, s az is lehet, hogy elbizonytalanodom *Istenben*. A kapcsolatban azonban nem volna szabad elbizonytalanodni, a kötődés biztos kellene hogy legyen. El kell köteleződnöm az Istennel való kapcsolatban, járjon bármivel is.

Viszont az Istennel való kapcsolatba ne képzeljünk bele többet, mint kellene, az „Isten nevét hiába föl ne vedd” parancsolat erre is vonatkozik – ért mondanójának végéhez a fiatal pap.

A bennünk élő istenképzetek tehát realitást képeznek számunkra, és sajnos nincs más, jobb utunk Istenhez, mint a képzeteink. Rájuk fektetjük hitünket és bizalmunkat. Nagyon fontos alapjai életszervezésünknek, ezért ajánlatos megvizsgálunk. Ha csupán egy istenképzetet részesítünk kitüntetett előnyben, akkor jogosan merülhet fel az a gyanú, hogy nem élő Istennel vagyunk kapcsolatban. És ha több képzet is él bennünk, mennyire aktív, és „reális” a viszony. Valószínűleg sokat nyerhetünk, ha nem hagyjuk kényelmünk áldozatának ezen kérdéseket, és talán máris úton vagyunk, hogy elkerüljünk néhány felvázolt hitelsekélyesítő, az életet is befolyásoló veszélyt.

Nem jár ez vajon a hit erejének megcsappanásával? Mi lesz, ha a látszólag élő istenképzet (is inkább) meghal, s mi ott maradunk hitetlenül, istenképzet nélkül? Mi lesz, ha nem találunk hiteles istenképzetet, amelyben hinni tudunk? Ezzel a vizsgálódással tárgyiasítjuk Istent, s az ezáltal elhagy minket... Ha ez bekövetkezik, akkor vajon ki hagy el kit? Ki adja fel a keresést?

Amúgy istenképzetek nélkül is élnek emberek, akik vállalják is ezt, és magukat vagy az embertársaikat, a társadalmat hibáztatják bajaikért – s ez mindenképp realisabb megoldás, mint „felhőkbe löni a nyilakat”. Persze, nehéz kérdés lenne eldönteni keresztény hitvallásunk szemszögéből, hogy melyik a rossz és melyik a rosszabb.

Mindenesetre a kettősségek mögött ott van az a nagybetűs Valaki, akit jó keresni, akivel jó együtt lenni, akire jó időt, teret, energiát, figyelmet szentelni, és akitől élő kapcsolatban lehet csak tanulni. Alapvetően nem a Szentírás, nem az egyházak, nem is a lelkészek, tanítók, hanem mi magunk vagyunk felelősek a bennünk élő vagy működő istenképzetért és az Istennel való kapcsolatunk minőségéért. Hogy milyen más egy élő, változatos, fejlődést biztosító, erős kapcsolat, mint egy függésen alapuló, kiszolgáltatott, szenvedéssel, feszültséggel és félelmekkel telített, annak csak a személyes tapasztalás a megmondhatója.

KOCSIS TÜNDE

Szószerk – Úrasztala – Szerktartások

SZÁSZ FERENC

ISTEN ORSZÁGA – TEGNAP ÉS MA¹

„Az Isten országa tibennetek van.” (Lk 17,21)

Kedves Testvéreim, Atyámfiak, Ünneplő Gyülekezet!

Bizonyára ismerős számotokra az a sláger, amely szerint „mindenkinek van egy álma”. Hadd áruljam el nektek, hogy soha nem szerettem ezt a lapos, leegyszerűsített és kézenfekvő közhelyet, bár gyakran az én szívemet is megdobogtatta. Egyrészt érzélgősnek találtam és találok, másrészt vallom, hogy kétszeresen kisebbségi mivoltunkban nagylelkűeknek kell lennünk magunkhoz: miért ne lenne egy valamirevaló unitárius embernek egyszerre több álma is?

Ilyen, teljesen valószerűtlen, az álom szintjére sem jutott, kőszá ábrándozás volt részemről az – s néhány kollegámmal meg is osztottam –, hogy ha egyszer megadatnék számomra a kegy, hogy Csíksomlyón több százezer ember előtt szólhatnék, másnap boldogan kérném a nyugdíjazásom: ilyen egyszeri és megismételhetetlen alkalom után nyugodtan szegre akaszthatnám a palástom, nem volna, nem lehetne több mondanivalóm.

Egyáltalán nem álmodtam azonban arról, hogy valaha is Szejkefűrdőn, egyházunk és az unitáriusok egyetemessége, ez ünneplő gyülekezet színe előtt szolgálhatok, pedig unitárius szempontból ez hasonló megtiszteltetés: hadd köszönjem meg egyetlen mondatban e visszautasíthatatlan felkérést a rendezőknek.

„Isten országa tibennetek van” – mondja Jézus a farizeusok kérdésére, s bár most nem térhetek ki rá, miért éppen Isten országa Jézus tanításának, az evangéliumnak a központi magva, lényege, a felkérés után azonnal tudtam, hogy e tömör jézusi kijelentés lesz beszédem alapgondolata. Annál is inkább, mert Jézus lényegében tanítványaira vonatkoztatja válaszát, az akkoriakra és minden-

---

¹ Elhangzott Szejkefűrdőn, 2009. augusztus 9-én, az Unitáriusok XI. Találkozóján.

koriakra, s így minket, mai, Erdélyben és a világ más tájain élő unitáriusokat (is) megszólít: „Isten országa tibennetek van”.

El kell mondanom azt is, hogy élénken él még bennem annak emléke, hogy 1986-ban, majdnem negyed századdal ezelőtt ez a jézusi tanítás volt a homoród-almási templom építésének 200. évfordulója alkalmával mondott beszédemnek is alapgondolata, s magam lepődöm meg leginkább, mennyire megváltozott véleményem, alapállásom – ma már szinte ellentétes az akkorival.

Úgy éreztem akkor – lehet, mások is vélekedhettek így –, hogy amikor Isten belénk oltotta Isten országának eszméjét és eszményét, egyben hivatásként bízta ránk azt, hogy azt nekünk mindenáron meg kell tartanunk és őriznünk, mert ez egyben egyházi és nemzeti megmaradásunk történelmi záloga is.

Isten országa jelentette számomra azt a drágagyöngyöt, amelynek kagylóhéja történelmi múltunk, nyelvünk, sajátos kultúránk s az a megpróbáltatás és szenvedés, amellyel kétezer, illetve négyszáznegyven év alatt azt a „mélyben” rejtőzködve is létrehoztuk. Isten országa azt jelentette, hogy minden látszat ellenére az értelmes és értékközpontú élet nemcsak szent hivatás, hanem lehetőség és kötelesség is annak dacára, hogy az alkalmas idők nyilvánossága, a szabadság külső világossága nem mindig volt osztályrészünk. Befelé forduló élet volt ez, makacs ragaszkodás történelmünkhöz, az igazsághoz és elsősorban eszmékhez és eszményekhez, kényszerű és önként vállalt hűség Istenhez és országához. Az önfeladástól az mentett meg, hogy égi hazánk nagyon sokszor egyben földi hazánkat is jelentette, a jobbnak és szabadabbnak remélt jövő gyakran szó szerinti értelemben őrizte meg ajkunkon és szívünkben a „jőjjön el a te országod” imádságát.

Most, negyed évszázad eltelte után nem kell immár titkos, áttételes, csakis általunk értett nyelven szólni arról, mit jelentett számunkra Isten országa, s néha megdöbbenek: viszonylagos szabadságunkban mintha nemcsak az eszmék vesztették volna el szentségüket számunkra, gyakran kimondott szavunk is hitelességét veszti.

Isten országa mintha nem a megőrzött kincset jelentené többé, hanem a kereskedőt, aki drágagyöngyökkel üzérkedik. Talán Isten akarja, hogy visszatérjünk a jézusi példázat eredeti és mélyebb értelméhez, de az áldozatvállalás fel-tétlenségében és az „elmegety, eladja mindenét, amije van, és megvásárolja azt” (Mt 13,45) hiányában valamilyen földi, részleges és ezért hamis merkantilizmus csapdájába kerültünk és annak hálójában vergődünk.

A „mennyit ér ma unitárius mivoltunk?” kérdésre ma nem olyan természetességgel mondjuk ki azt, hogy „mindent”, az életünkönél is többet – hiszen akkor Isten országa keresését minden más elé helyeznénk.

Mielőtt valaki azt hinné, hogy az öncélú múltidézés és az embert oly gyakran megalázó, mivoltából kivetkőztető szenvedés apologétája vagyok és visszasirom a múltat, hadd mondjam el hamar, hogy az igazgyöngynek igazabb közege a tengermély zárt sötétségénél a ragyogó napsugár világossága, hiszen szépsége csak itt érvényesülhet, és nem is akárhogy: nagysága, fénye, tökéletessége alapján fűzerbe fűzzük társai mellé, s ott, a maga helyén felértékelődve vagy éppen tökéletlenségét leplezve visszatükrözheti és hirdetheti Isten nagyságát, dicsőségét, országának mindent felülmúló időtlenségét, örömét és gazdagságát.

Engem csak az nyugtalanít és készlet töprengésre olykor, hogy *mire* fűzzük fel visszanyert, felszínre hozott, fényesre törölt gyöngyeinket ünnepnapokon vagy éppen hétköznapiakon?

Az az érzésem: néha a múltból átmentett, idő és moly emésztette fonálra, máskor éppen egy divatos, tölünk idegen, tartósságát semmivel sem bizonyító, vékony cérnaszálra, eszmére vagy éppen csak életérzésre, s legsötétebb látomásaimban úgy érzékelem, hogy éppen balga jószándékunk és buzgó igyekezetünk vezet majd oda, hogy mire a gyöngysor elkészülne, egyszer csak síró gyermekként riadunk fel: gyöngysorunk szétszakadt, és szertegurulnak a szemek, öszszegyűjthetetlenül és végérvényesen, „elveszünk, mert elvesztettük magunkat” (Ady).

Éppen ezért az, hogy Isten országa mibennünk van, számomra továbbra sem felhőtlen öröm; a sokra hivatottság érzése mellett a felelősség nyomasztó súlyát is jelenti gyakran. Hogy fog egyházunk – amely népegyházként élte meg történelme java részét – megmaradni zűrzavaros korunkban, továbbra is szolgálni, úgy lépni előbbre, hogy mégis önmaga maradjon, és mi magunkra ismerjünk és jól érezzük magunkat benne?

Nagyon leegyszerűsítve a választ, úgy vélem, megmaradásunk és fejlődésünk titka és feltétele az, hogy a fonál, amely gyöngysorunk épségét és szilárdságát biztosíthatja, csak akkor lehet elég erős, ha kettős fonatú: ha az élő Isten lelkével együtt emberi lelkünk teljes hűsége és elkötelezettsége szavatolja tartósságát. Másként fogalmazva: olyan válaszokat kell adnunk örök emberi kérdésekre, amelyek korunk tépelődéseire is megoldást kínálnak, és nemcsak nekünk, akik intézményesen vagyunk unitáriusok, hanem minden kereső, Istent és önmagát komolyan vevő kortársunknak. *Múltunk* csak számunkra drága érték (néha nem is szeretnek érte különösebben); *jövőnk* kell hogy csábító legyen – evangéliumi értelemben nyilván – a világ számára, amelyben élünk.

Lehet, hogy akárcsak az „álmos” sláger esetében, ismét megbotránkoztatok közületek némelyeket, de mielőtt továbbmennék, egy számunkra drága sztereotípiát kell mítoszától megfosztanom, jelesen azt, hogy unitarizmusunk legfőbb

értéke abban áll, hogy „magyar földön született magyar vallás”. Hogy mennyire hamis és veszélyes ez a leegyszerűsítés, azt egyaránt belátja a 16. század avatott ismerője, és az is, aki korunk bonyolultságának kérdéseit érzékeli és komolyan veszi.

Az, hogy az erdélyi föld, hősiek múltunk és a vallásszabadság törvénye, amelyre oly gyakran és büszkén hivatkozunk, drága kincseink, minden mérlegelesen fölül áll; az viszont, hogy ezek Isten országa útjának járhatóságát kizárólagosan biztosítanák – az már önbecsapás.

Vallom, hogy minden út Rómába vezet – nekünk részben mégis *a Szejkén át* –, de Isten országa útjai térben és időben jóval bonyolultabb térképrendszert képeznek, s engedjétek meg, hogy e véleményem igazolására a 180 évvel ezelőtt született Orbán Balázsra hivatkozzam, hiszen ezt követeli a hely szelleme is.

Nem azt vitatom, hogy születik-e unitáriusnak vagy azzá lesz az ember, csupán azt állítom, hogy bármennyire jó unitáriusnak születni, ez még nem különösebb érdem, még akkor sem, ha sokszor – Isten országa letéteményes örökösiként – mi ezt kiváltságként éljük meg.

Sokak előtt ismeretes, hogy mielőtt unitáriussá lett volna és *A Székelyföld leírása* című monumentális művével *a legnagyobb székely* nevet kiérdemelte volna, Orbán Balázs római katolikus volt, s Kelet és Nyugat vándoraként már íróként is hírnevet szerzett. 1859-ben tért haza, s említett műve megírásához az anyagot mintegy hat évvel az első, Udvarhelyszékről szóló kötetének 1868-as megjelenése előtt kezdte gyűjteni. Unitáriussá 1865-ben lett *formálisan*, annak következtében, hogy a gyulafehérvári római katolikus püspök, Fogarasi Mihály is részt vett azon a nagyszabású tartománygyűlésen, amely a császári alkotmány helyreállítását szorgalmazta. Az 1848–49-es forradalom eszményeihez hű Orbán Balázs ezt nemzete eszményeinek és hősi harcának elárulásaként fogta fel. Ez lehetett a külső indíték, az utolsó lökés, hiszen ő a szabadságot vallotta vallásának s a szabadságharcosokat e vallás szentjeinek.

De csupán ezért lett volna unitáriussá? Nem hiszem. Gyűjtőmunkája kezdetén ugyanis, feltekintve az újszékelyi templom tornyára, olyan gondolatok fogalmazódtak meg lelkében, amelyeket írásba is foglalt nagy művében:

„Újszékely templomán e felirat van: IN HONOREM SOLIUS DEI. Mi azt hirdeti, hogy e falut unitáriusok lakják. Ezen a reformatio korából származott legifjabb s legtisztultabb hitvallás Udvarhelyszéken leginkább el van terjedve; itt a havasoktól körülölelt vidéken tartották fenn magukat azon vallás hívei, mely kezdetben egész Erdélyben el volt terjedve, s melyet az ország fejedelme is vallott egykoron, s mivel az a józan ésszel és az evangéliummal egyező elveket vall, hitem szerint, nemcsak a múlt, hanem a jövő vallása is, mert az emberiség úgy

politikai, mint erkölcsi tekintetben hátramenni nem szokott; a bal körülményektől, a zsarnokságtól előidézett tespedés feltartóztathatja, megállapíthatja útjában, de elvégre is Isten szellemereje által érintetve felébred lethargikus álmából s még nagyobb erélylyel, s a mulasztásokat kárpótolni törekedvén, még nagyobb sebességgel szokott az előhaladás, a tökélyesülés útján előretörni.” (I. kötet, 29–30.)

Múltat idéz és ment át Orbán Balázs? Igen, hiszen jól ismerte azt! De legalább ennyire jövőt is épít, s teszi ezt a korabeli unitarizmus szellemiségének avatott ismeretében s azzal való teljes hitbeli azonosulás által vezérelve!

Hogyan legyünk hát a minden romanticizmust levetkőzött, azt egyenesen megtagadó korban jó unitáriusok, hogyan munkáljuk Isten országának ügyét, egyházunk közösségét?

Bár volnának receptjeink! – De nincsenek. Útkeresésünknek azonban tartalmaznia kell a születés jogán ingyen kapott indíttatást és a külső út bejárásán át az öntudatos, felelős döntést, tartalmaznia kell a jézusi eszme evangéliumi gyökerét éppúgy, mint a korszellem megértését, és, ha kell, alakítását egyaránt. Legnagyobb székyünk már van, legnagyobb unitáriusunk ne is legyen soha, legyünk mindnyájan Isten nagyságának és országa munkálásának alázatos szolgálói!

Isten országa időtlen annyiban, hogy fölötte áll a múltnak, a jelen csak egy fogyatékos pillanata, s leginkább az a tartalma, amit mi jövőként remélünk legjobbjainkban.

És – meg kell vallanom nektek –, Orbán Balázs makacssága is elnyerheti rokonszenvünket... az enyém legalábbis már az övé.

A kiegyezés után egy évvel több mint historicizmus az – és nem nevezhetjük az ún. korszellem előtt való behódolásnak sem –, hogy ő Erdélyt a maga számára végérvényesen földrajzi, geo-gráfiai fogalomnak hajlandó csak tekinteni: számára minden eldőlt 1848-ban akkor is, ha a harctérről éppen lemaradt: „leírja” hát szülőföldjét, s amikor szirtjeiről és patakjairól, lakóházairól és templomairól a történelmen át az e tájon élő emberek és népek jövőjét kutatja, Isten és a szabadság szent szelleme tölti be lelkét és ihleti tollát. Soha ember e tájon ne álmodjék szebb földi álmodást Isten országáról!

Annyi minden történt velünk Orbán Balázs kora óta! A két világháború és következményei, az istentelen mivoltában önmagával meghasonlott ember és az általa létrehozott történelem meghasonulása és összeomlása után teljesen más, néha reménytelennek tűnő küzdelemben kell jövőt álmodnunk és teremtenünk magunknak és a még meg se születetteknek. Tovább kell álmodnunk Orbán Balázs álmát, és főleg folytatnunk munkáját, Isten országa felszínre hozatalát önmagunkból, ahová az kezdetben beleíratott.

Legyen számunkra a vigasztaláson túl öröm és erőforrás, hogy a székelykapuk alatt áthaladó ember sohasem egy irányban halad, hanem múlt és jövő között ingázik, Csíki László költői szavával: oda megyünk haza, hol sose voltunk, oda térünk meg, ahonnan nem indultunk. Hazánk van e földön, ahol születünk, és országunk a mennyben, Isten-Atyánk örökségében.

Vajon mit álmodott tegnap éjjel Orbán Balázs? Tudja-e, hogy ma ismét egybegyűltünk egy hit érzetében, s ahogy ő minket választott, úgy ma mi is – másoktól el nem rabolva – a magunkénak valljuk őt?

Nem vagyok sem álmofejtő, sem álmjós – elég, hogy e szép időt sikerült kiimádkoznunk –, de hiszem, hogy az örök Deo-gráfiában, Isten országában részesei vagyunk álmának, talán nem is egynek. Bízunk hát nyugodtan Istenre magunkat, s támaszkodjunk e reménységben önmagunkra is, hogy érdemesek lehessünk eme közös és nemes álom valóra váltására! Ámen.

BÁLINT BENCZÉDI FERENC

JÁKÓB KÚTJA – SZEJKÉN

„Ott volt Jákób forrása. Jézus akkor az úttól elfáradva leült a forrásnál; az idő dél felé járt. Egy samáriai asszony jött vizet meríteni. Jézus így szólt hozzá: »Adj innom.«” (Jn 4,6-7)

Keresztény Testvéreim, ünneplő Gyülekezet, Atyámfiai!

Tizenegyedik alkalommal találkozunk mi, unitáriusok, augusztus második szombatján itt, Szejkefördőn. A székelyudvarhelyi belvárosi egyházközség július 20-án kelt levelében Kedei Mózes lelkésztestvérem arra kért, hogy köszöntsem az egybegyűlteket, ez ünnepélyre összeseregletteket. Ennek a felkérésnek teszek most eleget: köszöntöm unitárius és nem-unitárius vallású testvéreimet, itthonról és messziről érkezetteket, a kedves meghívottakat, akikkel együtt örvendezünk e jelen alkalommal. De vigyétek köszöntő szavaimat azokhoz is, akik valamilyen oknál fogva nem tudtak eljönni, akik otthon maradtak kisgyermeküket gondozni, vagy idős, beteg testvéreinkre vigyázni. Köszöntő gondolataim megfogalmazásakor két meghatározó tényezőt kellett figyelembe vennem. Az egyik az, hogy Erdélyi ún. Egyházunknak megválasztott püspöke vagyok, ebből

a tisztségemből kifolyólag szeretnék néhány, szívemhez közel álló gondolatot elmondani. A másik tényező pedig az, hogy mint székelyudvarhelyi származású kora ifjúságomtól jól ismerem ezt a lankás, borvíztől, iszaptól, emlékhelytől szép kirándulóhelyet, ahol szüleimmel, rokonaimmal, iskolás társaimmal sok szép, emlékezetes órát töltöttem. Ezért a hivatali köszöntés és a személyes emlékezés gondolatai egyszerre fogalmazódnak meg bennem.

Mit jelent erdélyi unitáriusnak évről évre Szejkefűrdőn megállni augusztus elején?

Először is találkozást jelent. Erdély sok unitárius hívő embere együtt borul e hálaadással gondviselő Istene elé. Találkozást jelent, amely emberi életünk egyik legszebb történése. Találkozunk egymással, szembenézünk, kezet rázunk, és az udvarias mosolyon túl próbálunk mélyen együttérezni. A találkozás emberi kapcsolatainkat erősíti. Ezek a kapcsolatok nemcsak ember és ember között szövődnek, hanem hitem szerint Isten és ember között is. Nemcsak vízszintesen tekintünk szét egymás közt, hanem magasba tartjuk fejünket, mert tudjuk és megtapasztaltuk közel négy és fél évszázad alatt, hogy itt, Erdélyben magyarnak és unitáriusnak megmaradni különleges isteni ajándék.

Kerestem, mihez tudjam hasonlítani ezt a találkozást, ezt az együttlétet. A János írása szerinti evangéliumban megörökített történet elevenedett meg bennem, amikor a názáreti Jézus leül a Jákób kútjánál és elbeszélget a samaritánus asszonnyal. E párbeszéd alkalmával fogalmazódik meg a legnagyobb vallástörténeti igazság: „Isten lélek, és akik őt imádják, lélekben és igazságban kell hogy imádják.” Az elmúlt tizenegy év alatt tizenegy alkalommal a szejkefűrdői találkozások tapasztalatai mondatják velem most azt, hogy számomra – és merem hinni, hogy sokunk számára – a szejkefűrdői találkozás a Jákób kútjánál való megállást jelenti. Leülünk a forráshoz, a bennünk nagyon sokszor elfáradt Jézussal, és friss, lelki szomjat oltó vizet veszünk magunkhoz.

A Szejke egy hely Erdélynek annyi sok szép földrajzi helye között, ahol találkozunk, unitárius ismerősök és ismeretlenek más testvér-felekezetek tagjaival, barátok és rokonok, és egymással szót váltunk. Olyan hely, ahol el akarunk egy kicsit csendesedni a zajos-lármás mindennapjaink között, és ünnepet szentelünk; ahol a szüntelenül kereső, szomjas emberi lelkünk enyhületet akar találni: lelki szomját akarja oltani; olyan hely, ahol a megfogalmazódó gondolataink súlyosak és irányt mutatóak kell hogy legyenek, ahol nem szabad mellébeszélni és hangzatos szólammal elszédíteni embertársainkat. Olyan emlékhelyen állunk, ahol a mindennapokban leszűkített látóhatár hatalmas erővel kell hogy kiszélesedjék, kitáguljon, és bizakodóan a jövőt tervezhetjük, erőt gyűjtve a felemelő emberi cselekedetekre.

Másodszor a szejkei találkozás az együvé-tartozás tiszta emberi érzését kell hogy jelentse. Az egymásra való odafigyelés érzése kell hogy erősödjék bennünk. Számba vesszük az Erdély különböző vidékein élő unitárius hittestvéreinket; nem járhatunk egyen-egyenként külön utakon, egyéni vágyak teljesítésének törtetésében. A közösséghez való tartozásról akarunk bizonytságot tenni. Kell és szabad is legyen egyéni vágy a többre, a jobbra, a szebbre. De ezek a vágyak csak akkor termékenyítők, hasznosak, előre lendítők, ha nem önzően csak magunkat helyezük előtérbe, hanem tudásunk, képességünk, akaratumk beépül a közösség életébe. Rajtunk és általunk ez a közösség erősödik.

Harmadszor: a szejkei gyülekezet, találkozás örömet jelent. A hétköznapi gondterhelt világában vajúdo embert a közös együttlét olyan örömmel tölti el, amely néhány órára díszbe öltözteti a szívünket. Öröm, hogy csillogó tekintettel biztatni tudjuk egymást; hogy bár sok konkoly került az élet búzatáblájába, öröm, hogy Isten jósága, szeretete, irgalma nem hagyott el, és minden nap küld munkásokat az ő aratásába. Öröm, hogy tudunk tervezni, és szűkös lehetőségeink között is értéket tudunk megvalósítani.

A Jákób kútjánál történt beszélgetés alkalmával a szamaritánus asszonynak Jézus két nagy dolgot fogalmaz meg: Isten imadásához lélekre és igazságra van szükség. A szejkei találkozás ezt a bennünk rejtőzködő isteni lelket akarják megerősíteni. Rá akarjuk döbbsenteni a hívó és hitetlen embert arra, hogy csodálatos érték, gazdagság van a birtokunkban. Isten lelkének birtokosaként Isten ujjlenyomata kell hogy legyen minden ember élete. A test kívánságainak hajszo-lása nem lehet igazi célja a földi életnek. Az emberi lét attól lesz igazán gazdag és áldott, ha a lélek gazdagítására és erősítésére is odafigyelünk. Ez a tartalék, a bennünk kiművelt lélek. Ez teszi értékessé az embert. Meg kell teremteni az alkalmakat, a helyet és időt, amikor lelkünk kisimulhat, feltöltődik és felemelkedik a szellem világához. Így válik számunkra szakrális helyé a nagy természetnek ez a csodálatos sarka.

Ehhez pedig nagy igazságszeretetre is szükségünk van. Félre kell tenni minden alakoskodást, képmutatást, hazugságot, kirakatrendezést. Csak őszinte, tiszta gondolatokkal és cselekedettel igazolhatjuk, hogy Istenben bízó emberek vagyunk. Nem könnyű – amikor nap mint nap annak vagyunk szenvedő alanyai, hogy mindig valamivel „be akarnak etetni”, elferdítik az igazságot vagy csak a féligazságok maszlagával szédítenek. Lélekre és igazságra áhítózik a ma embere!

A szeretetnek Istene áldja meg a mai találkozást, az együvé-tartozásunk és az egymásra való odafigyelés áldott alkalmát, az örömet, ami betölti lelkünket! Adjon a jó Isten bölcsességet, hogy unitárius közösségünk szellemi és anyagi értékeit nemcsak védeni, hanem gyarapítani is tudjuk! Segítsen a jó Isten egyesség-

re jutni az egymásnak feszülő ellentétek között, és jövő évben is nagyobb lélekkel és mélyebb igazságszeretettel tudjunk újból itt lenni, a Szejkén.

Gyermek- és ifjúkorom szép emlékei elevenednek meg ezen a helyen, és kérem a jó Istent: adjon mindannyiunknak testi és lelki egészséget hivatali dolgaink lélekkel és igazsággal való végzéséhez. Isten áldjon meg és szeretetével maradjon meg miközöttünk! Ámen.

PAP MÁRIA KÖZÖSSÉG

„Én tehát, testvéreim, nem szólhattam hozzátok úgy, mint lelkiekhez, hanem csak úgy, mint testiekhez, mint a Krisztusban kiskorúakhoz. Tejjel tápláltalak titeket, nem kemény eledellel, mert még nem bírtátok volna el. Sőt még most sem bírjátok el, mert még testiek vagytok. Amikor ugyanis irigység és viszálykodás van közöttetek, nem testiek vagytok-e, és nem emberi módon viselkedtek-e? Ha az egyik ezt mondja: »Én Pálé vagyok«, a másik pedig azt: »Én Apollosé«, nem emberi módon beszéltek-e: Hát ki az az Apollos, és ki az a Pál? Szolgák csupán, akik által hívővé tettetek; mégpedig ki-ki úgy szolgál, ahogy megadta neki az Úr. Én ültettem, Apollos öntözte, de a növekedést az Isten adta.” (1Kor 3,1-6)

Elfogadott közhely, de ugyanakkor szomorú tapasztalat, hogy a történelmet a győztesek írják.

„The winner takes them all” – a győztes mindent visz, ahogy gyermekkorom híres együttese, az Abba énekelt. Viszi a győzelmét, felsőbbségének tudatát és az események megírásának és ezáltal szentesítésének jogát.

Azt, amit mi ma történelemként ismerünk, az a győztesek krónikája az eseményekről, az ő szemszögükből, amelynek igazság volta szerintük kétségbevonhatatlanul kitűnik a helyzet alakulásából.

És mi lesz a veszteséssel? Megfogalmazott változata vagy eltűnik a történelem süllyesztőjében, vagy töredékesen fennmarad, hogy késői korok utódai siránkozhasanak felette. De bárhogyan legyen is, a nagybetűs Történelemben ez már elhanyagolt, elhanyagolható mennyiség.

Nem hiszem, Kedves Testvéreim, hogy kételkednétek az eddig elmondottak valóságában, vagy ha igen, nézzétek meg gyermekeitek, unokáitok történelemkönyvét. Népünk itt, Erdélyben többek között azért is tudott fennmaradni, mert párhuzamos változatát tanítottuk gyermekeinknek e viharos, de szeretett föld történelméről. Gyermekeink egyet tanultak és tanulnak az iskolában, mi pedig egyebet mesélünk nekik odahaza – azt a változatot, amely a miénk, a veszteseké, de attól még nem kevésbé igaz.

Hosszú időn keresztül párhuzamos világokban éltünk, és ez a párhuzamosság a mai napig végigkíséri életünket. A kommunizmus ideje alatt, a közös elnyomásban és nyomorúságban, történeteink inkább találkoztak, több volt a békesség, az egyetértés közöttünk. Ma, a nagy demokráciában tolakodunk, taposunk egymást, élet- és hitfelfogásunk pedig nemhogy párhuzamos, de kereszteli a másikat és eltűnik a semmibe.

Ifj. Bolyai János azzal az elmélettel vonult be a matematika világtörténelmébe, hogy a párhuzamosok a végtelenben találkoznak. Ez talán igaz lehet a nem-euklideszi geometriában, a mi emberi életünkben azonban még a végtelenben sem akarnak találkozni, nemhogy itt e véges életben.

Pedig ez az élet erről szól – hogy találtassuk történeteinket egymással, hogy a vesztes helyzetéből, az örök megalázott, másodrendű, gyanús állampolgár helyzetéből kiemelkedjünk. Hogy a mi történelmünknek, hit- és életfelfogásunknak is létjogosultsága legyen. Ez azonban nem egyetlen ember munkája és küzdelme, hanem egy egész közösségé.

De mi van akkor, ha a közösség képtelen erre? Mi van, ha a közösség nem tudja vagy nem akarja vállalni az elhivatását?

Mi van akkor, ha fiataljaink máshol keresik a boldogulást, az itthon maradtak pedig széthúzásukkal fenyegetik még azt a keveset is, amit magunkénak mondhatunk? Mi lesz, ha széthúzásunk eredményeként nem marad, aki továbbadja az utánunk jövőknek a szellemi és lelki örökséget, nem marad örökség, amit tovább adhatnánk?

Pál apostol a szeretett korinthusi gyülekezetének írt első levelében ilyen gondokra keresi a választ és ad tanácsot. Ezt a gyülekezetet ő alapította és felelősséget érzett érte. A hírek azonban, amelyek az apostolhoz eljutottak, riasztóak voltak. A korinthusi gyülekezet ugyanis meghasonlott önmagával. A hívek kisebb közösségekre bomlottak, viszálykodás és irigység mérgezte a gyülekezet egységét. Pártok alakultak, és a párthívek semmilyen eszköztől nem riadtak vissza, hogy lejárassák ellenfeleiket.

Pál apostol szomorúan állapítja meg, hogy a viszálykodás a lelki kiskorúság jele, hogy ő maga, Apollos vagy Kéfás, akiknek nevében pártok hadakoz-

nak egymással, csak emberek, szolgák, akik munkájukkal csupán elindíthatják a gyülekezetet a növekedés vagy éppen elsatnyulás útján – a többi a gyülekezet és Isten dolga. A gyülekezeté, amely lelki nagykorúságról tehet bizonyosságot, ha a viszálykodásokat megszünteti és szeretetben és egyetértésben törekszik élni és dolgozni. Istené, akinek áldása csak az igaz hitből, őszinte szándékból és közös akaratból születő munkát koronázza.

Hogy miként oldódott meg a korinthusi viszály, azt az apostol második levéléből tudjuk meg, ahol ezt írja: „Mert ha megszorítottalak is titeket azzal a levéllel, nem bánom. Bántam ugyan, látva, hogy az a levél, ha egy kis időre is, megszorított titeket, de most már örülök. Nem annak, hogy megszorodtatok, hanem hogy megtérésre szomorodtatok meg.”

A gyülekezet tagjai tehát rendezték vitás ügyeiket, megbékéltek egymással és megfogadták az apostol intését. Pál a régi szeretettel és megbocsátó készséggel nyugtázza ezt: „Örülök, hogy minden tekintetben bízhatom bennetek.”

Hogy miért mondtam el nektek a korinthusi gyülekezet történetét, azt bizonyára már sejtitek. Ez a gyülekezet is, úgy tűnik, évek óta meghasonlott önmagával. A békesség és szeretet, amely e közösség jellemző vonása kellene hogy legyen, valahogy elillant innen. A nézeteltérések, amelyek egyéni nézőpontot vagy érdeket képviselnek, ütköznek a gyülekezet életében és rövid távon akadályozzák a mindennapjait, hosszú távon a fejlődését.

Ennek megoldása pedig nem külső erővel, felsőbb egyházi hatósági leirattal, hanem itt, a gyülekezet kebelében kell hogy megszülessen. A gondokat és ellentéteket nem az esperesi vizsgálószer vagy a püspöki hivatal oldhatja meg, hanem töletek kell elindulnia annak a folyamatnak, amely elhozza a békességet.

Ez a közösség a tiétek, a maga erőnyeivel és gyengeségeivel együtt. A megoldás nem a vita vagy a félreállítás, hanem a közös nevezőre jutás. A család, amelyben élünk, az sem tökéletes, a társadalom, amelyben mindennapjaink telnek, még annyira sem. Látjuk a hibákat, megfogalmazzuk kritikáinkat, de nem szaladunk el, nem futunk meg, mert tudjuk, hogy nincs más; ezekben a közösségekben kell élni. „Állítsátok meg a világot, ki akarok szállni” – egy amerikai humorista szállóigéje. Kedves és megkapó, de nem reális. Ez a mi világunk, ezek a mi közösségeink, meg kell tanulnunk velük és bennük élni, egymás mellett megférni békességben és szeretetben.

A pártoskodást meg kell szüntetni, mert ilyen harcokban győztesek nem lesznek, csak vesztesek. Vesztes az egyes ember és vesztes a közösség.

Keresztény Testvérem, aki most itt ülsz a padban e megszentelt falak között, tudod, hogy életednek története van. Van egy kezdet és lesz majd egy vég, de e kettő között a történet nemcsak rólad szól, hanem mindazokról, akik körülötted

élnék. Ebben a történetben van öröm, van bánat, van siker és van megpróbáltatás – de legyen hosszú vagy rövid, eseményekben gazdag vagy éppen szegény, ez a tiéd.

Ennek a gyülekezetnek is ugyanígy van egy története, amely a sok egyéni történetből tevődik össze. Az egyház azonban nemcsak a ti történeteiteknek összessége, hanem ennél több, a gyülekezetnek, a keresztyén közösségnek tér és idő feletti alakulása Isten tervében.

Úgy, ahogy az egyes embernek is megvannak a sajátos képességei és tehetségei, hivatása és kötelessége, ugyanúgy érvényes ez egy közösségre is. Hivatásokat és kötelességeket, hogy közösségként egymásról gondoskodjatok, a jézusi útmutatást kövessétek, hiteteket megéljétek és Isten országát építsétek együtt. Hangsúlyozom, hogy *együtt*, mert ez nem önálló vállalkozás, nem a lelkész vagy a keblitanács ügye, hanem közös elhatározást és közös áldozatvállalást igényel.

E közösségre azonban el kell jutni, ezért meg kell küzdeni. Attól, hogy falusfeleknek és unitáriusoknak születetek és egymás mellett éltek, még nem váltok közösséggé. A közösség nem beleszületés vagy megkeresztelés kérdése, hanem annak tudatos vállalásából és az érte való fáradozásból jön létre. Mit ér az őskőtől ránk maradt templom, ha nincs ki nyugodt lélekkel imádkozzék benne? Mit ér az őskőtől ránk maradt szervezeti felépítés, ha nem a közösséget szolgálja, hanem egyes emberek dicsőségét? Mit ér, ha nevünk ott szerepel a választójegyzéken, de hitünk, jelenlétünk hiányzik? Mit ér, ha közösségnek tartjuk magunkat, de csak egymás *mellett* élünk és nem *egyésért*?

Gondolkozzatok el ezeken a kérdéseken, Kedves Testvérek, mert a rájuk adott válasz ennek a közösségnek a megmaradását vagy éppen széthullását eredményezheti.

Közösség akkor lesztek igazán, amikor nemcsak a sikereket tudjátok közösen vállalni, hanem a kudarokat is. Amikor nem ellenpárokban gondolkodtok, hanem együtt, amikor a gondokat nem a hangerő hatalmával, hanem a cselekvés csendességével törekedtek megoldani. Amikor már nemcsak a dicső múltat emlegetitek, amelynek ti csak örökösei és nem alkotói vagytok, hanem a jelen gondjaira és a jövő kihívásaira keresitek a választ.

Ne gondoljátok azt, Testvéreim, hogy ti vagytok az egyetlen gyülekezet, amely ezekkel a gondokkal küzd. Szerte az egyházban számtalan gyülekezet van, amely ugyanígy végig kell hogy gondolja, meg kell hogy fogalmazza és gyakorlatba ültesse közösségi létének alapját. Mindnyájunkat szorítanak az anyagi gondok, az apadás, az elvándorlás, az érdektelenség, a közömbösség, mindnyájunknak meg kell fogalmaznunk, mit és hogy akarunk együtt vállalni. Ez pedig nem könnyű feladat, mert nem két ember álmáról, vágyáról, elképzeléséről van szó,

hanem kétszáz vagy éppen ötszáz emberéről. S hogy ez a feladat mégis megvalósítható, nem lehetetlen, annak bizonyossága a korinthusi gyülekezet története, de a ti gyülekezetek múltja is. Hiszen, ahogy a korinthusi gyülekezetben, úgy a ti közösségek történetében is voltak nemcsak dicső, de megalázó és megpróbáló pillanatok. Az azonban, hogy ma itt vagyunk, annak bizonyossága, hogy elődeink meg tudták oldani a felmerülő gondokat, hogy megtartották a közösség békességét és egyensúlyát, amely a ti alapotokká lett.

Vajon mi képesek vagyunk-e ugyanezt megcselekedni?

Pál apostol nemcsak inti a korinthusiakat az egyetértésre és békességre, de megmutatja a követendő utat is, amelyet levelének 13. fejezetéből mint „a szeretet himnuszát” ismerünk. A szeretetet, amely a lelki felnőtség ismertetőjegye, a keresztyén ember legszebb erénye.

Csak ha szeretet van közöttünk, tudjuk elfogadni a másságot, tudjuk összhangba hozni vágyainkat, terveinket és tudunk közösen dolgozni ezek valóra váltásáért.

Ha szeretet van közöttünk, át tudunk lépni ellentéteinken, egyéni érdekeinken a közösség javát keresve és szolgálva. Ha szeretet van közöttünk, magunk mögött tudjuk hagyni a múlt tévedéseit és botlásait, megbocsátva és bocsánatot kérve, újult erővel és lelki békével tudunk jövőtö remélni és építeni.

Ez a gyülekezet új lehetőséget kapott a bizonyításra – nem embereknek, de önmagatoknak és Istennek. Ne szalasszátok el ezt az áldott alkalmat, hogy megtaláljátok igazi önmagatokat, és felnőjete feladataitokhoz, Isten pedig megadja azt a növekedést, azt az áldást és békességet, amelyre vágyakoztok.

Ha megszorítottalak, mint Pál apostol a korinthusiakat, ne haragudjatok rám, de úgy gondolom: többek és jobbak vagytok, mint amit a jelen mutat. Ezt azonban bebizonyítani rajtatok áll.

Isten adjon nektek bölcsességet és szeretetet, hogy közösségként gondolkodjatok, éljete és cselekedjete gyarapodva hitben, békességben és szeretetben naponta, életetekkel és áldozatkészségetekkel a megmaradás, a győzelem krónikáiként. Ámen.

KOVÁCS SÁNDOR

„VÉGVÁRIAK” – OTTHON¹

*„Akkor ezt mondtam az előkelőknek, az előljáróknak és a nép többi részének: A munka sok, és nagy területen folyik, és mi a várfalon elszéledve, messze vagyunk egymástól. Ezért bárhol vagytok, ha a kürt hangját halljátok, gyűljetek ide hozzánk.”
(Neh 4,13–14a)*

Ünneplő gyülekezet, kedves Testvéreim.

„Hazaérkezém Karácsonfalvára. (...) Ezen falu (...) egy a legregényesebbek közül, nemcsak e vidéken, de egész Erdélyben is. Szemben nyugatról előttünk lévő meredek kőszikla, melynek tetejéről az ide ösvényen érkező utas csak két lépésével egyszerre hirtelen és meglepőleg tekinthet be nappal a sok cserepes házakkal, két gyönyörű dombon épült szép templomával ékes, estve pedig sok ablakokból látszó gyertyákkal búbájosan világító mély falura: a kőszikla alatt folyó Homoród vize, mely malmokat hajt sebes és mindenkori bő folyamával, a falu felett keletről levő magas lapos térség, mely alatt a falunak legszebb utcája vonul el. Egy szépen látszó erdő közül lejövő patak völgy, melyen a falunak egy más utcája csaknem az erdőig nyúlik fel, ezek mellett sós-kutas jó határa, jó marha legelője, szép forrásai, fája, mesze, rétei, bizonyára méltóvá tették e falut arra, hogy nemcsak régen, de az új időben is e helységnek legfigyelemreméltóbb központja legyen.”

1846-ban írta Jánosfalvi Sándor István helybéli tudós unitárius pap a felolvasott sorokat. Mennyi minden történt az elmúlt százhatvan esztendőben, mekkorát változott a világ, és mekkorát változott Homoródkarácsonfalva, és íme, minden változás mellett állnak szép cserepes házai, áll a Sionon épült gyönyörű, és a gyülekezet énekétől hangos tele temploma. Akik előttünk jártak, emlékekkel, példájukkal ma is utat mutatnak. Jánosfalvi Sándor István sorai százhatvan év távlatából szóltak hozzánk, s ahogy belépünk a toronyalatti kapun, tekintetünk megpihen a kőajtón olvasható évszámon 1496. Múltat idézni és jövőt

---

¹ A beszéd 2006. július 23-án hangzott el a homoródkarácsonfalvi falutalálkozó keretében tartott istentiszteleten.

építeni gyűltünk egybe; a Szentírásból minden vasárnap a múlt szól hozzánk, de nem valamiféle poros, elavult, szű és moly ette múlt ez, hanem tette, cselekvésre serkentő, jelenünket és jövőnket alakító erő.

Mai ünnepi beszédem alapgondoltát is egy 2500 éves történet képezi. Akik egy kicsit is ismerik a Szentírást, tudják, hogy a zsidó nép életében Jézus születése előtt a 6. században hatalmas változás történt. Egy új világbirodalom, Babilon volt felemelkedőben, mely hatalmas katonai erejével meghódította a Földközi-tengertől a Perzsa-öbölhöz terjedő területet. Az újbabiloni uralkodó egymás után hódoltatta meg az addig nagy és erős birodalmakat. Hatalma alá tartozott Fönícia, Mezopotámia és Egyiptom egy része is, és ha a nagyok behódoltak, mit tehetett egy olyan kicsi államocská, mint Palesztina. A nagypolitika eldöntötte sorsát, hiába voltak hős védői, hiába volt a szövetségesek ígérete, Nabukodonozor hadai nem ismertek kegyelmet. Júdea elveszett; zsidó lakosságát rabszíjra fűzve vitték fogságba. Milyen keservesen szép a 137. zsoltár: „Amikor Babilon folyói mellett laktunk, sírtunk, ha a Sionra gondoltunk. Az ott levő fűzfákra akasztottuk hárfáinkat. Mert akik elhurcoltak minket, énekszót követeltek tőlünk, és akik sanyargattak, örömeinket: Énekeljete nekünk a Sion-énekekből! Hogyan énekelhetnénk éneket az Úrról idegen földön? Ha megfeledekzem rólad, Jeruzsálem, bénuljon meg a jobb kezem! Nyelvem ragadjon ínyemhez, ha nem emlékezem rád, ha nem Jeruzsálemet tartom legfőbb örömömnek!” A Babilonba hurcolt zsidók nem csak politikai függetlenségüket veszítették el, hanem szabadságukat is, és ami talán a legfájdalmasabban érintette őket, meg kellett érniük a jeruzsálemi templom kirabolását és elpusztítását. Se haza, se templom, se szabadság; több ezer kilométerre ősi lakhelyüktől, idegen földön, idegen nyelvű, bálványimádó nép között kellett jövőt építeni. Izrael történetének ez a legdrámáibb, ugyanakkor legtermékenyebb időszaka, hiszen a zsidók a fogságban tanulták meg tisztelni az Istent. Féltve, aggódva őrizték múltjukat, de a jövőre készültek, és reménységgel tekintettek Istenükre. És hetven év múlva fordult a politika kereke, újabb világbirodalom, a perzsa született, mely legyőzte a Babilonit és egy kurta negyedszázadig uralta a világot. A hatalmas perzsa király, Cirusz megengedte a zsidóknak, hogy hazatérjenek szülőföldjükre, hogy újra kezdjék az életet, és azt is megengedte, hogy újjá építsék Jeruzsálemet. A száműzöttek egy része hazatért, de nagyon sokan Babilonba maradtak, mert már megtelepedtek az idegenben, és már felnőtt az a nemzedék, aki csak hírből ismerte Jeruzsálemet, akiknek Palesztina idegen ország volt. Akik hazamentek, szembesültek az otthon maradtakkal, azokkal, akiket nem hurcoltak el, de akik már úgy tekintettek egykori testvéreikre, mint jövevényekre, és elkezdődtek a veszekedések, a

pereskedések az arra való hivatkozás, hogy kit mi illet, magyarán belső feszültség és széthúzás emésztette a közösséget.

A régmúltról szól a bibliai történet, Testvéreim, mégis úgy érzem, hogy rólunk és hozzánk szól. Hiszen ez a falu, ez a közösség is megélte mindazt, amit egykor a választott nép megért. Pörgessük csak vissza az idő orsóját, és emlékezünk arra, mit jelentett az első világháború és annak végzetes kimenetele. Nem volt elég a rettenetes vérvesztés, az özvegyek és árvák könnye, 1918-ban babiloni fogság köszöntött Erdélyre, idegen nép, idegen istentisztelet, idegen uralom szakadt egyik napról a másikra nagyapáink nyakába. Erdélyi magyar közösségeink babiloni fogsága az agrárreformnak keresztelt rablással kezdődött, majd folytatódott a névelemzések megalázó kínjával, és tetőzött az idegenből idehozott kiskirályok hatalmaskodásával. De állt Sion, és állt a faluban két templom, ahol magyarul imádkoztak a szabadulásért, mely 22 esztendő után beköszöntött Homoródkarácsonfalvára is. Sokan emlékeznek még a szabadulás napjára és arra az öröme, arra a lázas építkezésre, amely ekkor kezdődött, de fellélegezni is alig volt idő, mert az újabb hatalom ismét rátelepedett életükre, és amit nem vitt el az agrárreform, azt elvitte a szövetkezetesítésnek keresztelt újabb gátlástalan rablás. A babiloni király, Nabukodonozor elhajtatta a zsidókat, az erdélyi faluközösségek szétverése messze felülmúlta a babiloni uralkodó zsarnokoskodását, és olyan igát vetett itthon maradók és elvándorlók nyakába, melyet alig-alig lehetett elhordozni. Miként egykor Palesztinában, úgy ürültek ki a falvak Erdélyben, itthon maradtaknak és elvándorlóknak egyaránt keserű sors jutott. Talán-talán még reménykedni is elfelejtettünk, őriztük azt a keveset, mi megmaradt, ahogy lehet. A faluban állt a két templom, de a biztonságot, a megmaradást, a megélhetést jelentő várfalat, az erdőt, a sós-kutas jó határt, a jó marhalegelőt, a szép forrásokat Babilon birtokolta. De újból fordult a történelem kereke, és immár lassan húsz esztendeje ránk köszöntött a szabadság. Miként egykor a zsidók, lassan megindult az elcsángáltak hazatérése; volt, aki hazajött és volt, aki önként választott száműzetési helyén maradt. És jöttek a feszültségek és ezzel együtt a bizalmatlankodás.

A fogságból hazatért zsidó közösséget a széthullás veszélye fenyegette. A jobb élet reményében hazatértek keserűen kellett tapasztalják, hogy a dávidi monarchia nem éledt újra, és az, amiről a próféták jövendöltek, nem teljesedett be. Apró cselszövések, személyes érdekek osztották meg közösségüket. A templomot még valahogy felépítették, de a várfalakat már nem tudták megerősíteni, pedig nyakukon volt az ellenség. Tudták nagyon jól, hogy valahol imádkozni kell, de azt is tudták, hogy csak imádsággal nem lehet az ellenség ellen várfalat építeni. Ekkor érkezett közéjük Babilonból, Nehémiás, a király pohárnoka, kinek

tisztsége ma a miniszteri rangnak felelne meg. Nehémiás megszólította hittestvéreit, nem csak az előkelőket, nem csak az előjárókat hanem a nép minden tagját: „A munka sok, és nagy területen folyik, és mi a várfalon elszéledve, messze vagyunk egymástól. Ezért bárhol vagytok, ha a kürt hangját halljátok, gyűljetek ide hozzánk.”

Ahogy megjártam a falut, és ahogy körülnézek most a templomban, úgy látom, sokan hallottuk meg a kürt szavát, és hála Istennek sokan gyűltünk össze. Mert bizony tökéletesen ránk illik, amit a próféta mond. Sok a munka, nagy területen folyik, és mi szétszéledtünk a várfalakon. Végvári vitézekként küzdünk szerte Erdélyben és a nagyvilágban azért, hogy jobb legyen a sorsunk, építjük a várfalakat, hogy megvédjük azt a keveset, ami még megmaradt. A Jeruzsálem várfalain dolgozó zsidók oldalukon karddal építettek, és farkasszemet néztek az ellenséggel. Testvéreim, a minket körülvevő ellenség veszedelmesebb az egykor Jeruzsálemet fenyegető hadánál, mert a mi legnagyobb ellenségeink: a lemondás, értékeink feladása, és az egymás ellen acsarkodás. Nem csak kívülről, hanem belülről is fenyeget az ellenség, s ha mi magunk örüljük fel közösségeinket, könnyű dolga lesz az ostromló hadnak. Nehémiásaink mintha elfelejtettek volna mindannyiunkhoz szólni, és mintha csak egy csoporthoz szólnának, pedig a próféta egyformán szólt előkelőhöz és szegényhez, mindenkit megszólított. Nehémiásaink, miniszteri rangra emelkedett politikusaink mintha elfelejtettek volna mindannyiunkhoz szólni! Pártoskodással, egymás bemocskolásával, önön érdekünknek a közösség érdeke fölé helyezésével nem építünk, hanem leromboljuk azt is, amiért még irigyelnek bennünket. A kürtöt meg fújták és a végvárak falairól mind összegyűltünk, hogy az együvé tartozás és a közös hit kardját derekunkra csatoljuk, hogy a viszontlátás öröme új erőt, új hitet és lelkesedést adjon munkánk folytatásához. Mert dolgozni kell a falakon, be kell tömni közösségeink várfalán azokat a réseket, melyeket az oszd meg és uralkodj elve rombolt, a türelem, a másként gondolkodás tégláit, a másként is lehet elvét kell erősségül közösségeinkbe építeni. Szembe kell nézni azzal, hogy a 21. század babiloni vitézei mindent a saját képükre és hasonlatosságára akarnak vonni. Ahol csak az anyagi javak számítanak, ott a hadvezérek egymás után építik fel különbnél különbnél ültélncaikat és erőszakkal is ránk tukmálják portékájukat. A mindent pénzben mérő konzumtársadalom hadvezérei, ha nem vigyázunk, szétrombolják és zúzzák keresztény unitárius, a köz javát munkáló értékrendünket. Ebben a küzdelemben kell helytállnunk és összefognunk, ebben a harcban kell megmutatnunk, hogy van értékebb és drágább pénznél, ez pedig az egymással való törődés, közösségi értékeink megmentése és továbbadása. Ez az építés, amit a végváron végezzünk, mindegy, hogy Karácsonyfalván, Szentgyörgyön, Csíkban, Vásár-

helyt, Udvarhelyen, Brassóban vagy Kolozsváron. Végváraink falain szétszóródva úgy végezzük munkánkat, hogy amikor a kürt szól, egybe tudjunk gyűlni, ha kell, ünnepelni, örvendeni, ha kell, sírni és gyászolni. Csak annak a közösségnek lesz jövője, aki Nehémiásokat állít a várfalakra, hogy egymásra figyelve, közösen építhessük megmaradásunk és jövendők várfalát. Ehhez az építéshez adjon a Jóisten mindannyiunknak erőt, ehhez küldjön munkásokat, jóakarató, a közjavát munkáló előljárókat. Ámen

Könyvszemle

Leonard Smith: *The Unitarians. A Short History*, Blakstone Editions, 2008, 208 oldal

A Unitarian College Manchester (UCM) nyugalmazott principálisának, az erdélyi peregrinusok által jól ismert Leonard Smith könyvének második kiadása jelent meg 2008-ban az Amerikai Egyesült Államokban működő, az unitárius (liberális) egyháztörténeti munkák közzétételét felvállaló Blakstone kiadónál. A szerző az UCM diákjainak tartott előadásait rendezte sajtó alá, és négy jól strukturált, mintegy 50–50 oldalas részben ismerteti az unitarizmus történetét a 16. századtól napjainkig. A különféle teológiai fogalmakat magyarázó glosszárrium a világi olvasóknak nyújt segítséget, a bibliográfia és névmutató pedig a keresést könnyíti meg.

A 208 oldalra terjedő kötet az unitárius egyháztörténet-írásban Earl Morse Wilbur által meghonosított és általánosan elfogadott ideológia mentén halad.

Az első rész (1–8. fejj.) visszafogott tárgyilagossággal ismerteti az európai antitrinitarizmus történetét, külön-külön fejezetet szentelvén Servétnek és Sebastian Castelliónak. Az unitarizmus előfutárainak felvonultatása után a lengyel testvérek történetébe nyerünk bepillantást, Socinus Faustus munkássága kap csak külön fejezetet. Dicséretre méltó a fegyelmezettség és arányérzék, a szerző gondosan ügyelt arra, hogy az unitarizmus kialakulásának folyamatában a jelentős személyiségek egyenlő teret kapjanak, így sikerült elkerülni azt, hogy könyvében egyetlen személyt vagy célcsoportot heroizáljon, másokat pedig mellőzzön. Az első rész három utolsó fejezete a magyar unitarizmus történetét tárgyalja. Az erdélyi unitarizmusról valamicskét is tudó angol olvasónak aligha lehet ennél mértéktartóbb és tárgyilagosabb ismertetőt összeállítani. A szerző megpróbált mindent elolvasni, ami angol nyelven az utóbbi évtizedekben, e tárgykörben megjelent, és józan kritikával vállalta a huszadik század eseményeinek egyáltalán nem könnyű bemutatását. A Gellérd Imre angol nyelven megjelent *Négy száz év prédikációirodalma*, illetve Gellérd Judit *A Liberté rabja* megállapításai többször visszaköszönnek az olvasónak. Hasonlóképpen örömmel nyugtázhatjuk, hogy a Kedei Mózes által összeállított és angol nyelvre fordított vallomásokból is több

ízben idéz a szerző. Egy rövid alfejezetben a Magyarországi Unitárius Egyház kialakulásáról és jelenéről is olvashatunk. Az európai unitárius közösségekről olvashatunk egy egészen rövid alfejezetben. Leonard Smith tételesen is felsorolja a 19–20. században Európában meggyökerező kisebb-nagyobb unitárius közösségeket: Norvégia, Svédország, Dánia, Németország, Csehország, Lettország, Finnország, Spanyolország. A felsorolás nyomán látni, hogy az ICUU tagcsoportjai több-kevesebb sikerrel beépültek a nemzetközi unitarizmus vérkeringésébe. Talán nem lett volna fölösleges a 19. századi francia és svájci liberális törekvésekről is néhány sort írni.

A második rész (9–17. fej.) a nagy-britanniai unitáriusok történetét ismerteti némiképpen elválasztva azt – legalábbis szerkezeti egység szintjén – az európai unitarizmustól. Nem értünk egyet a szerzővel abban, hogy Nagy-Britannia történetét az európai kontextustól különválasztva kellene tárgyalni, de ez már angol sajátosság. A Wilbur által megállapított kánon ebben a részben is érvényesül, az angol unitarizmus klasszikus alakjai John Biddle, Joseph Priestley, Theophilus Lindsey, Thomas Belsham, James Martineau stb. életén keresztül pillanthatunk be a szigetország unitáriusainak történetébe. Az utolsó fejezet, *Az új évszázad felé (Toward a New Century)*, az angol unitárius egyház főtanácsának 2001-ben elfogadott, s a hagyományos szabadelvű kereszténységtől némiképpen eltávolodó nyilatkozatával zárul.

A harmadik rész (18–25. fejezetek) az amerikai unitarizmus és univerzalizmus eredetét és történetét, majd az unitárius univerzalista egyházat mutatja be. Ez a rész is egy nyilatkozattal zárul, ezúttal az amerikai unitárius univerzalisták 1985-ben elfogadott deklarációját olvashatjuk.

Az utolsó, mindössze egy fejezetet felölelő rész az ázsiai és afrikai unitárius közösségek kialakulását és jelenét ismerteti. Az ázsiai unitarizmus esetében talán részletesebb is lehetett volna a szerző, annál is inkább, hogy az indiai missziót teljes egészében az angolszász unitáriusok vállalták fel.

Leonard Smith kötete valószínűleg nem felel meg az angol unitárius körökben újabban megfogalmazódó népszerű egyháztörténet-írás követelményeknek, azonban világos felépítése, fegyelmezett mértéktartása alkalmassá teszi az oktatásban való használatra. Charles A. Howe amerikai szerző egy évtizede megjelent és a széles olvasóközönségnek szánt *For Faith and Freedom. (A Short History of Unitarianism in Europe)* könyvének nagyszerű folytatása, reméljük, hamarosan kerül magyar fordítója, így e hiánypótló munkát híveink és lelkészeink is olvashatják.

Herepei János: *Művelődéstörténeti tanulmányok és adattárak*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta: Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár, 2008. 220 l.

Tragikus tudós-sors jutott Herepei Jánosnak. Olyan, amelyhez hasonló csak a mi tájainkon érheti a szenvedélyes kutatót. Két ország felségterületén élt, de egyikben sem tudtak számára hosszasabban méltó munkahelyet biztosítani. Csodáltak, elismerték, de nem becsülték meg. S most, halála után négy évtizeddel megállapíthatjuk, hogy mégis jelentős életművet alkotott.

Pályája a kolozsvári Farkas utcai régi papilakból indult. Évszázadokon át laktak ott a város vezető református lelkészei, köztük a két Herepei Gergely, a nagypapa és az édesapa. Ha az ő nyomukon indul az 1891-ben született János is, bizonyára békésebb viszonyok közt űzhette volna szenvedélyét, a történelmi-régészeti kutatást. Ő azonban szakított a családi hagyományokkal, s a bölcsészetet választotta: magyart, történelmet, régészetet hallgatott a kolozsvári tudományegyetemen. S ha a világ nem fordul nagyot a világháborúval, bizonyára szép egyetemi vagy múzeumőri pálya várt volna rá. Hisz az egyetem Érem- és Régiségtárában alkalmazzák, még külföldi utakra is kiküldik. Az iskolateremtő Pósta Béla professzor irányításával jegyzi el magát a régészettel és a numizmatikával. Aztán elragadja a világháború forгатaga, alighogy hazakerül, az egyetemet elfoglalja a román hatalom, Pósta professzor meghal. Ám a román kézbe került egyetemnek is szüksége van jól képzett régészre, de azt már nem tudják elviselni, hogy munkatársuk egy főtéri illemhely-kialakításnál Árpád-kori sírokra bukkanjon. Így Herepei kénytelen más megélhetés után nézni. A Minerva Műintézet Rt., a magyar egyházak alapította nyomdaipari vállalat alkalmazza könyvelőként 1925-ben. Ettől fogva a hivatali munka mellett csak szabadidejében élhetett a kutatásnak. De állandóan jelen volt a lapok, folyóiratok hasábjain kis adatközlésekkel, néha egy-egy dolgozattal. Mert fáradhatatlanul gyűjtött: hol a temetőben sírköveket másolt le, hol a levéltárban vagy valamelyik könyvtárban jegyzett ki adatokat. S néha feladatokat is kapott. Az Erdélyi Kárpát Egyesület múzeumőrévé, egykori iskolája, a Református Kollégium levéltárosává választotta.

Kutatómunkájának háttérében a családi hagyományok mellett a baráti kör állott, mindenekelőtt a nála másfél évtizeddel idősebb Kelemen Lajos, és a másfél évtizeddel fiatalabb Szabó T. Attila. Herepeivel együtt ők az erdélyi múlt leg-

következetesebb feltárói. Kolozsvári viszonylatban még munkamegosztás is kitűnik: Kelemen Lajos inkább az unitárius, Herepei viszont a református örökséget kutatta. Egyházától Herepei minden támogatást, elismerést megkapott. 1937-ben a Kalotaszegi Református Egyházmegye Kós Károlyt főgondnokául, Herepeit főjegyzőjéül választotta: ezzel Herepei kilépett szülővárosa bűvköréből, s érdeklődése a Kalotaszegre is kiterjedt. Igazi elismerést azonban a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumtól kapott, amikor ennek választmánya 1938. február 1-jétől meghívta igazgatónak. Alig haladt a múzeum átszervezésével, amikor a második bécsi döntés 1940 őszén új feladatok elé állította: intézménye a Magyar Nemzeti Múzeum része lett, s megbízták egy Székely Tudományos és Közművelődési Intézet létrehozásával. Az intézet nem alakult meg, de 1944 őszén parancs jött a fővárosból, hogy a múzeum legértékesebb kincseit ládába csomagolva el kell menekíteni. A 47 láda útnak indítása egyben Herepei kálváriájának kezdete lett. A ládákat a hadi helyzetnek megfelelően többször lerakták, átrakták, míg végül 1945. március 29-én a zalaegerszegi állomáson bombatalálat következtében porrá égtek. Összesen 44 darab apró fémtárgyat s 95 érmét sikerül a romokból kimenteni. A hatóságok ugyan felmentették Herepeit a felelősség alól, de sokan szemére hányták a parancs szolgai teljesítését, s hihetően az önvád is kínozza. Érthető, hogy nem mert visszatérni Romániába.

A kálvária folytatódott. A Tolna megyei Bonyhádon létesült Székely Múzeum élére nevezték ki. Az államosítás után ezt beolvasztották a szekszárdi múzeumba. Egy darabig oda ingázott. 1950-ben nyugdíjaztatta magát, majd 1953-ban lányához Kajdacsra költözött. 1957-től fedezték őt fel a szegedi egyetem magyar tanszékének munkatársai, s 1961-ben feleségével és leányával együtt beköltözhetett a Tisza-parti városba. Itt alkalmilag a múzeumnál is dolgozhatott, de mindenekelőtt lehetőséget kapott tanulmányainak sajtó alá rendezésére. *Adattár* főcímmel három tekintélyes kötete (1965, 1966, 1971) jelent meg közel kétezer oldalon a szegediek kiadásában. A harmadik kötet közzétételét már nem érthette meg, mert 1970 októberében a szegedi temetőbe tért örök nyugalomra. Kegyeletes családja édesapja házsongárdi sírkövére is bevéselte nevét.

Egy ilyen hányatott életpálya semmiképpen sem kedvezhetett a nagy összegezeknek. Adatközlések, kisebb adalékok s alig néhány kidolgozott, szakszerűen lezárt tanulmány maradt utána. Egyetlen tekintélyes kötetet kitevő, átfogó munkája a Bonyhádon véglegesített: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Ez is gépiratban kerengett több intézetnél, amíg az Akadémiai Kiadó 1988-ban vállalta kinyomtatását. Hatodfélszáz lapján Kolozsvár sírkertjének 1750-ig terjedő történetét dolgozza fel 151 sírkő adatainak közzétételével. De a kötet lényegében közel kétszáz év várospörtörténetét is felöleli. Lapjairól minduntalan kicsendül a

panasz, hogy kézikönyvek, elpusztult jegyzetei nélkül, falusi magányban kényszerül az összegzésre.

Sokáig úgy tűnt, hogy a három kötet adattárral és a temető-monográfiával mindaz sajtó alá került, ami értéket jelent a Herepei életműből. Hírek ugyan még a 80-as években is szóltak arról, hogy Szegeden számos kézírata található Herepeinek, de azok befejezetlenek, közzétételük rengeteg előkészítő munkát igényelne. Akkoriban elképzelhetetlen volt csak úgy, jegyzetelés nélkül sajtó alá bocsátani adattárakat, nem lezárt tanulmányokat.

Sas Péter budapesti történész kutatóé az érdem, hogy kézbe vette a Herepei-hagyatékot, s abból minden valamennyire is közölhető anyagot kötetekbe gyűjtött, sajtó alá bocsátott. Nem különben dicséret illeti a kolozsvári Művelődés folyóirat kiadóját, mindenekelőtt Szabó Zsolt főszerkesztőt, hogy ezt a sorozatot felvállalta, egymás után jelentette meg a köteteket.

A 2001-ben indult sorozat most, a hatodik kötettel – úgy tűnik – végéhez érkezett. Ennek az előszavába illesztve Sas Péter közli Herepei kézíratainak 1941-es jegyzékét. Ebben tizenhárom témakörbe (Történelem, Régészet és éremtan, Néprajz, Művészet és iparművészet, Irodalomtörténet, Nyelvészet, Neveléstörténet, Egyháztörténet, Címertan és családtörténet, Könyvészet és könyvnyomtatás, Honismeret, természetjárás, természettudomány, Jelentések, Egyéb dolgozatok) sorolva több mint 175 címet említ. Közülük számos adatgyűjtés, feldolgozás, névmutató, vagy éppen csak elkezdett téma. Akkor még csak néhány került sajtó alá, mára többségük. Már ami eljutott Szegedre. Mert jó néhány a költözködések során elkallódott. Előfordulhat, hogy némelyik még előkerül.

A most megjelent kötet a *Művelődéstörténeti tanulmányok és adattárak* címet viseli. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter (Művelődés, Kolozsvár, 2008). A 220 lapos kötet az előszón kívül tulajdonképpen adat- és okmánytárakat tartalmaz, egyik sem nevezhető tanulmánynak. Ezek a táruk sem a szélesebb olvasóközönségnek, hanem a kutatóknak, a témában jártas szakembereknek rejtenek kincseket. Mert a halottak jegyzékét nyilván az forgatja, aki valakinek az adatait keresi, vagy netán a névanyagot kutatja, esetleg a járványok pusztításait akarja felmérni. A társadalmi összetételre, sőt a későbbiekben az utca megjelölésével a területi eloszlásra is kap utalást. Herepeinek szüksége volt ezekre a 17–18. századi jegyzékekre a Házsongárdi temető sírköveinek azonosításánál. Sok esetben ma már pótolhatatlanok, mert az akkori források elpusztultak vagy éppen lappanganak. Az egyik összeállítás az 1645–1704, a másik az 1752–1779, a harmadik az 1775–1785, a negyedik az 1653–1799 közötti harangozások jövedelmét veszi nyilvántartásba – számos kihagyással. A harangozás napja mellett legtöbbször a halott vagy a családfő („Lévai Pál fiacskája; László

János anyósa”) nevét tüntetik fel, néha azt, hogy többször is harangoztak. Néha a rang is kitűnik: „Méltóságos Gróf Bánfi Dienesné asszony ő Méltóságának halálózása – 9 Harang”. Ritkán sejteni lehet a halál okát: „Egy szegény legény, akit megütött a malomkő”, „Mikó Albert, az kit megöltek”, „Az mely katonát hegyes törrel által vertek”, „Hideg megvett idegen legény Nagy Ferenc”. Alaposabban kutatva néhány híres személyiség adatait is megtaláljuk. Így 1702. március 22-én jelzik „Tótfalusi Miklós úr koporsóbatételét”-t, s csak egy jó hónap múlva, április 24-én „Tótfalusi úr temetését”-t. Szeptember 24-én már „Tótfalusi Miklósné asszonyom leánykájá”-ért harangoznak. Ezek a református nyilvántartások.

Herepei kézbe vette az „Unitária Eklésia” számadásait is, hiszen a piaci (főtéri) templomban ők harangoztak. 1676–1678 közöttől írja ki az adatokat. Az utolsó jegyzék 1775–1778-ból származik, a református papok vezette temetési jegyzék.

A *Kalotaszegi adattár* eredetileg a tájegység falvainak református papjait szándékozott felsorolni életrajzi adatok kíséretében. Gyalu 1590-es évektől az 1930-as évekig működő 13 lelkészét veszi számba az elkészült rész. Az *Okmánytár Bánffyhungyad múltjához* Viski János ottani lelképásztor 1746-tól 1760-ig néhány évről vezetett feljegyzéseit tartalmazza. Többnyire a keresztelesek, esketéseik és temetések, néha a bevételek rögzítése található itt napi pontossággal.

A legértékesebb *Kolozsvár városának 1838. évi homagiális eskükönyve* című másolat a pecsétek elemzésével. Az V. Ferdinánd király iránti hűségüket Kolozsvár valamennyi tanácstagja és tisztségviselője letette, ezt aláírásával és pecsétjével bizonyította. Úgyhogy 155 vezető polgár (közülük több nemes) kézjegye és pecsétnyomójának rajzolatja látható itt. Megállapítható, hogy néha nagyon primitív vésetű pecsételőket is használtak, sőt néha kölcsönkérték egymástól a nyomót. Az aláírók között sok jeles személyiség neve bukkan elő. Ilyen Gyarmathi Sámuel, az ekkor még jegyző, 1848-as főbíró Grois Gusztáv, a későbbi királybíró Gyergyai Ferenc, Barra Imre, Judenhoffer Mihály orvosok, Schilling János mérnök.

Az utolsó írás egy jegyzet a magyar-román nyelvi kölcsönhatásról. Végül a szerkesztő felsorolja a kötetben közölt kéziratok lelőhelyét. Illett volna megjelölni, hogy „Herepei János hagyatéka, Bp.” pontosabban kit vagy milyen intézményt jelöl, netán magát a sajtó alá rendezőt. Az ilyen jellegű adattár-kötet használatához nélkülözhetetlen a névmutató. Ez itt több mint 30 oldalt tesz ki, s 2600 nevet tartalmaz.

Aki Kolozsvár régebbi múltját kutatja, nem nélkülözheti Herepei János adattárait. Ezek most már közkézen forognak, s így méltó elégtételt szolgáltatnak egy minden megpróbáltatás ellenére a célkitűzéseikhez hű maradó történésznek.

Egyházi élet – Hírek

Az Egyházi Főhatóság tevékenysége

- Az Egyházi Képviselő Tanács július 3-án tartotta II. évnegyedi rendes ülését Marosvásárhelyen, a Kövesdombi Unitárius Egyházközség tanácstermében. Napirenden szerepelt többek közt Bálint Benczédi Ferenc püspök beszámolója egyesült államokbeli útjáról, az egyházi stratégiai tervezés háttérdokumentuma, a felekezeti középiskolák beszámolója a frissen zárult tanévről, az egyházközségi közigazgatási és pénzügyviteli szabályzat, a szejkefürdői unitárius találkozó 2009. évi megszervezése, valamint beszámoló az államvédelmi szervek egyházi életbe való beavatkozásának feltárását előkészítő bizottság tevékenységéről.
- Az Egyházi Főtanács 2009. évi rendes ülésére július 24–25-én került sor Kolozsváron az unitárius kollégiumban. A 2008. év egyházi megvalósításait számba vevő legfőbb kormányzó testület ülésén tartott istentiszteleten Vass Mózes kőhalmi lelkész prédikált, az énekvezéri teendőket Kiss Erika kolozsvár-belvárosi énekvezér végezte. A záróebéd pohárköszöntőjét a Berde-serleggel Varró Margit, a székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnázium igazgatója mondta.

Lelkészképzés, énekvezér-képzés

- A Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán 2009. június 28-án tartották az évváró ünnepélyt. A kolozsvári belvárosi unitárius templomban tartott istentiszteleten Nagy László főjegyző végezte a szószéki szolgálatot. Az évváró keretében történt a három végzős hallgató egyházi szolgálatra való átadása és átvétele is. Vagyas Attila, Varró Bodoczi Barna és Vass Zsuzsanna gyakorló segédlelkézi kinevezését a Püspöki Hivatal az ősztől állítja ki.
- A Lelkészképesítő Bizottság 2009. július 7-én lelkészképesítő vizsgát tartott Kolozsváron. Bíró Attila kökösi, Finta Emese Erzsébet kálnoki, Kis János Csaba aranyosrákosi, Kiss Sándor Loránd székelyudvarhelyi, Mikó Amália székelykeresztúri, Sipos László várfalvi, Szabó Adél sepsiszentgyörgyi és Újvárosi Katalin székelymuzsnai gyakorló segédlelkész unitárius lelkézi oklevelet szerzett.
- A Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán július 21-én tartották meg a felvételi vizsgát. A bejutott hallgatók: Szabó Csengele (Sepsiszentgyörgy), Dimény Zita Ágnes (Torockó), Keresztes Zsolt (Szentábrahám), Lurtz Zsolt (Sepsiszentgyörgy) és Jobbágy Mária Júlia (Kövend).

■ Az Énekvezér-képesítő Bizottság 2009. június 25-én énekvezér-képesítő vizsgát tartott, amelyen a marosvásárhelyi Református Kántor-tanítói Intézetben idén végzett Istok Erzsébet bözödkörispataki atyánkfia unitárius énekvezéri oklevelet szerzett.

Rendezvények, egyházképviselő

■ Augusztus 1-jén a bözödújfalusi gyűjtőtő partján került sor az elszármazott bözödújfalusiak 2009. évi falutalálkozására. Az ökumenikus istentiszteleten a falu szülötte, Szombatfalvi József székelykeresztúri unitárius lelkész is szolgálatot végzett.

■ A sagesvári Petőfi Társaság szervezésében augusztus 2-án a fehéregyházi millenniumi unitárius templomban ünnepélyre került sor Petőfi Sándor halálának 160. évfordulóján. A szószéki szolgálatot Bálint Benczédi Ferenc püspök végezte.

■ Augusztus 8-án Székelyszentmiklóson a Szentannai család az egész település lakosságát átfogó családi találkozót tartott. Az unitárius templomban tartott ünnepi istentiszteleten Farkas Dénes nyugalmazott lelkész, a falu szülötte végezte a szószéki szolgálatot.

■ Augusztus 15-én a Viharsarok Kulturális Egyesület szervezésében falunapot tartottak Székelymuzsnán. Az ünnepi istentiszteleten Bálint Benczédi Ferenc püspök prédikált, akinek gyökerei e településre is visszanyúlhatnak.

■ Augusztus második felében két jelentős egyháztársadalmi rendezvényre került sor. Az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet augusztus 20–23-a között tartotta az évi rendes ifjúsági konferenciát a Nyikó menti Bencédben, az Unitárius Nők Országos Szövetsége pedig augusztus 29-ére hívta egybe évi rendes seregszemléjét Kolozsvárra, az Unitárius Kollégium épületébe.

■ Az Unitáriusok és Univerzalisták Nemzetközi Tanácsa (ICUU) szeptember 1–6-a között Kolozsváron egyházunk központi épületében szervezte meg rendes közgyűlését és nemzetközi konferenciáját. A közgyűlésen Gyerő Dávid előadótanácsost a szervezet titkárává választották. A konferenciát kétnapos kirándulás előzte meg a Torda–Déva–Vajdahunyad–Mészkö útvonalon.

■ Szeptember 5-én a homoródalmási egyházközség szervezésében falutalálkozót tartottak a 200 éve épített és idénre felújított templom tiszteletére. Az istentiszteleten Bálint Benczédi Ferenc püspök végezte a szószéki szolgálatot.

■ Az Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége szeptember 11–12-én Székelykeresztúron az unitárius egyházközség és a Berde Mózes Unitárius Gimnázium közreműködésével szervezte meg az unitárius lelkészi családok VII. találkozóját. Az idei találkozó témája: *Hitélet a lelkészi családban*.

■ Szeptember 12-én Pipén a helybeli unitárius egyházközség szervezésében falutalálkozót tartottak. A szószéki szolgálatot Bálint Benczédi Ferenc püspök végezte.

Személyi változások

- Ifj. Nagy Endre lelkész egy év egyesült államokbeli ösztöndíjas tanulmányút után hazatért, és augusztus 1-jétől elfoglalta helyét a gyergyószentmiklósi egyházközségben.
- Lőrinczi Botond László gyakorló segédlelkész augusztus 1-jétől a gyergyószentmiklósi egyházközségből áthelyezést nyert a városfalvi egyházközségbe.
- Szeptember 1-jétől Vagyas Attila a torockószentgyörgyi, Varró-Bodoczi Barna a ravai egyházközségben kezdte meg gyakorló segédlelkései szolgálatát.
- Andorkó Attila gyakorló segédlelkész szeptember 1-jétől a marosvásárhelyi Bolyai-téri egyházközségből áthelyezést nyert a kénosi egyházközségbe.
- Bálint Imre medeséri lelkész szeptember 1-jétől meghívás után kinevezést nyert a magyarsárosi egyházközség lelkései állásába.
- Kiss Sándor Loránd székelyudvarhelyi segédlelkész szeptember 1-jétől meghívás után kinevezést nyert a szőkefalvi egyházközség lelkései állásába.
- Bálint Róbert Zoltán mészki lelkész augusztus végétől az egyesült államokbeli Berkeley-ben a Starr King Teológiai Intézet által felajánlott ösztöndíj felhasználója lett, egy évre.

Halottaink

Rázmány Csaba magyarországi unitárius püspök temetése 2009. július 30-án volt Budapesten. A gyászistentiszteletre a Hőgyes Endre utcai unitárius templomban került sor, a szószéki szolgálatot Bálint Benczédi Ferenc erdélyi unitárius püspök végezte. Ezt követően Rázmány püspököt a Fiumé úti Nemzeti Sírkertben helyezték örök nyugovóra. A temetési szertartáson részt vett még Máthé Dénes főgondnok, Nagy László főjegyző és erdélyi egyházunk más vezetői, valamint az alsóboldogfalvi egyházközség küldöttsége is.

Gergely Miklós, az Abásfalvi Unitárius Egyházközség gondnoka 57. születésnapján, 2009. augusztus 22-én nehéz betegségben elhunyt. Az egyházközség vezetéséből tizennyolc éven át keblitanácsosként vette ki a részét, 2000-ben gondnoknak választották. Temetése augusztus 25-én volt az abásfalvi templomból a helyi temetőbe, a szertartást Barabás Áron helyi lelkész végezte. A székelyudvarhelyi egyházkör részéről Simó Sándor esperes és Dombi Gyula felügyelő gondnok mondott búcsúbeszédet. Emléke legyen áldott.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A *Keresztény Magvető* szerkesztősége tisztelettel kéri Szerzőit a kéziratok publikálásra való előkészítése során az alábbiak tekintetbe vételére:

2009-től kezdődően a tanulmányokhoz rövid, 10–20 sornyi idegen nyelvű kivonatokat (absztraktokat) is kérünk a szerzőktől. Ajánlott nyelvek: angol, francia, német. Jó néven vesszük, ha a szerzőről is közzétehetünk 5 sornál nem terjedelmesebb, magyar nyelvű szakmai összefoglalót (szak, tudományos fokozat, kutatási terület, jelentősebb publikációk stb.)

Elvárások a folyóiratunkhoz beküldendő tanulmány-kéziratok megformálásával kapcsolatban

– Szerkesztőségünk kizárólag digitális (számítógépbe bevitt) kéziratokat fogad el. A magyar nyelvű kéziratokat csak megfelelő magyar ékezetes formában fogadjuk. (Figyelem! A beküldendő kéziratok állományneve [fájlneve] ne tartalmazzon magyar ékezetes betűket!)

– A kéziratok ajánlott betűmérete 14 pont, betűtípusa: Times New Roman. Sortávolság: szimpla. Szükségtelen a cím, alcím vagy szövegközi alcímeket nagyobb betűmérettel kiemelni. Szükségtelen tabulátorral vagy egyszerű szóközökkel jelölni a bekezdéseket.

– Kérjük, a bekezdések előtt és után ne alkalmazzanak bekezdés-attribútumként megadott térközöket. Az alcímek előtti (és utáni) térközöket mindig egy-egy üres sor jelölje.

– Amennyiben a kézirat a magyar ábécétől eltérő karaktereket is tartalmaz (görögöt, hébert, cirillt, románt stb.), a szerkesztő számára nagy segítség, ha a szerző a tanulmány elején erre figyelmeztető mondatot ír a szerkesztő számára.

(szerző, fordító, cím, alcím)

– A *Keresztény Magvető* tanulmányainak szerzőjét/szerzőit a címfelületben, a főcím fölött nevezzük meg, a fordító, összeállító, közlétevő nevét a tanulmány végén tüntetjük fel.

– Ajánljuk szerzőinknek a rövid főcím-adást. Inkább legyen a tanulmány-szövegnek hosszabb, pontosító alcíme!

(főszöveg, szövegek közötti alcímek)

– Szerkesztőségünk előnyben részesíti a szabatos, összefüggő, a magyar beszéd természetes logikáját visszaadó szövegezést. Ezért csak kivételes és jól indokolható esetben teszünk közzé vázlagszerű, felsorolásszerű, pontokba szedett szövegeket. Kivételt képeznek ez alól a táblázatok vagy más adatsorok.

– Folyóiratunkban kerüljük a szövegek közötti alcímek és bekezdések túlbonyolító vagy fontoskodó számozását! Csak nagyon indokolt esetben fogadjuk el a számozást. A szerkesztőség fenntartja magának a jogot annak eldöntésére, hogy a szövegbelseji számozás multhatatlanul szükséges-e.

– A *Keresztény Magvető*-tanulmányok főszövegében egyetlen kiemelési módot alkalmazunk: a *kurzív* (dőlt betűs, italic) kiemelést. **Kövé**r (bold) karaktereket kizárólag a szövegek közötti alcímeknél alkalmazunk. Az aláhúzást teljesen mellőzzük.

– Az idézetek megjelenítésére kizárólag az idézőjelet („ – ”) használjuk – a *kurzív* kiemelést nem! Az idézetben belüli idézetet » (kezdő) és « (záró) idézőjellel határoljuk. Címeket nem teszünk idézőjelbe, hanem *kurzív*val emeljük ki.

(táblázatok, grafikonok)

Amennyiben a tanulmány több táblázatot vagy grafikont tartalmaz, ajánlatos azokat számozni. Például: 1. ábra; vagy b. táblázat. Hasznos ugyanakkor a számozás után a táblázat, grafikon, egyéb ábra pontos, de nem túlbeszélt címét is feltüntetni. Például: 4. ábra: Az iskolai vallásóra dinamikája

(jegyzetek, könyvészet, ajánlott irodalom)

– A *Keresztény Magvető*ben a lábjegyzetelést (lapalji jegyzeteket) alkalmazzuk. Kérjük szerzőinket, hogy a Word szövegszerkesztő programok [beszúrás-hivatkozás-lábjegyzet] menüjében felkínált módon formálják meg a jegyzeteket és a rájuk való hivatkozást.

– A lábjegyzetekben gyakran előforduló bibliográfiai hivatkozásoknál az ún. egyszerűsített bibliográfiai leírást részesítjük előnyben. Ennek kötelezően tartalmaznia kell öt elemet: a hivatkozott mű 1. szerzőjét, 2. címét, 3. kiadásának helyét, 4. kiadásának évét és 5. a kiadó nevét. Ezekon felül természetesen a hivatkozásban szereplő oldalszám(oka)t is fel lehet tüntetni.

– Az egyszerűsített bibliográfiai hivatkozás megformálása: szerző családneve (*nem* csupa nagybetűvel és *nem* kiskapitálissal) [vessző] a szerző keresztneve vagy betűjeles rövidítése (magyar szerzők esetében értelemszerűen *nem* kell vesszővel elválasztani a neveket) [kettőspont] a mű címe *kurzív* betűkkel [pont] többkötetes mű esetén a hivatkozott kötet száma [pont] kiadás helyének

neve (vagy helyeinek neve nagy kötőjellel elválasztva) [vessző] kiadás éve [vessző] kiadó(k) neve. Ha a hivatkozott mű nem az első kiadás, azt a kiadási év előtti felső indexben lehet feltüntetni. Fiktív példával:

Lebreton, Maurice: *Történelmi alternatívák*. 2. köt. Budapest, ²1997, HistOral Kiadó. 34–39.

– Amennyiben egy gyűjteményes tanulmánykötetből egyetlen tanulmányra hivatkozunk, használjuk az „In” utalást! Ilyenkor első helyen a hivatkozott tanulmány szerzője, címe áll, majd az In jelzést követően a gyűjteményes kötet szerkesztőjének/-inek neve, a kötet címe stb. Például:

Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*. In Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 1986, Magvető, 624–645.

– Amennyiben a hivatkozott tanulmány időszaki kiadványban (szakperiodikumban) jelent meg, a kiadás földrajzi helye és a kiadó neve helyett természetesen a folyóirat neve szerepel, emellett a megjelenési év (évfolyam), (lapszám), oldalszám. Például:

Káldos János: *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*. Keresztény Magvető 114. évf. (2008). 477–482.

vagy

Káldos János: *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*. Keresztény Magvető 2008/4. 477–482.

– A lábjegyzetekben elhelyezett bibliográfiai hivatkozásokat próbáljuk minél egyszerűbben megformázni. Használjuk ezért az i. m. (idézett mű), uő. (ugyanő), uo. (ugyanott) vő. (vesd össze) rövidítéseket – egyetlen esetben sem kurzívval! A bibliográfiai hivatkozást azonban mondatnak tekintjük, ezért minden lábjegyzet, minden jegyzetként szereplő bibliográfiai hivatkozás nagybetűvel kezdődik és ponttal végződik. Például:

² Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1925. Enciklopédia. 67–69. o.

³ Uo. 107. o.

– A bibliográfiai felsorolást a szerzők családnevének betűrendjében kérjük! Ha egy forrásműnek nincs biztosan megnevezhető szerzője, akkor a mű címének kezdőbetűje szerint soroljuk be a könyvészeti mutatóba.

– A *Keresztény Magvető*ben a „Felhasznált irodalom” és „Ajánlott irodalom” címeket részesítjük előnyben a „Bibliográfia” stb. helyett.

Belföldön

egyes szám ára: **7,50 lej**. Előfizetés egy évre: **30 lej**

Külföldi előfizetőknek:

éves előfizetés: **2000 Ft** (+ 1600 Ft postaköltség Magyarországra)

éves előfizetés: **8 EUR** (+ 6 EUR postaköltség általánosan)

Előfizetési szándék jelezhető a Kiadványterjesztő hivatalban
(Szabó Zoltán nevére):

postacím: 400105 Cluj, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.

elektronikus cím: tamas.jakabffy@unitarius.com

telefon: +40-364-405.557

Külföldről az előfizetés összegét kérjük az alábbi bankszámla-számok
valamelyikére küldeni:

forintban: RO38 BTRL 0131 2205 9343 72XX

euróban: RO77 BTRL 0130 4205 9343 72XX

Banca Transilvania Cluj, SWIFT: BTRLRO22

Számlatulajdonos: Episcopia Unitariană,

Cluj, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.